9(47.926)
О-55
2007
Орлинский, З.
Крымские очерки-
15 к.

923:891.981 Հովհաննիսյան

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

ԱՐՄԵԼ
90(17925)(092 Հովհաննիսյան)
Ց-55

ԱՐՄԵԼ
ԸՆԹԵՐՑԱՍՐԱՀ

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՏՊԱԳՐՎԱԾ Է 1961 Թ.

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՈՒ

ԷՋ ՄԸ ԱՆՑՆԻՆ

Ա 124237
2007
2350
Ա 77795

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՀՈՒՍ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴ.

ՏՊԱՐԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅՈՑ ԿԻԼԻԿԻՈՑ
ԱՆԹԻԼԻԱՍ – ԼԻԲԱՆԱՆ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ւ

Ն. Ս. Օծութիւն՝ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

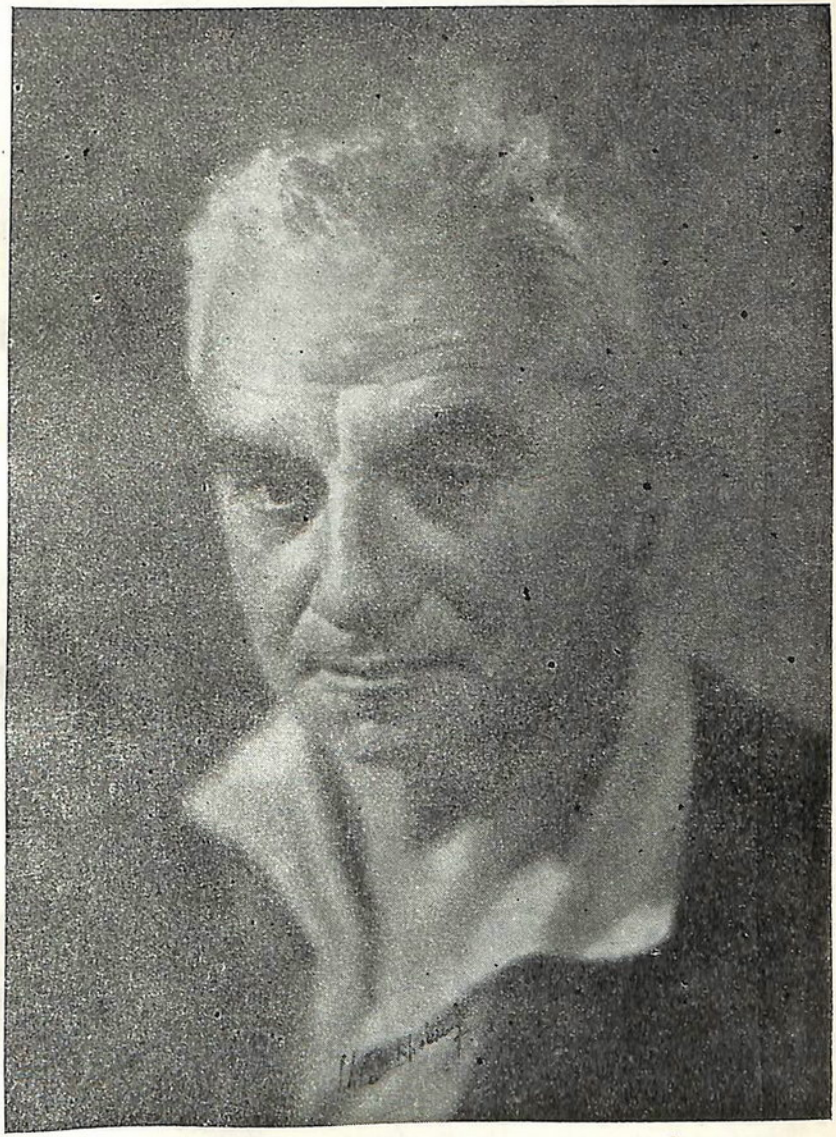

Ց. ՕՇԱԿԱՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Իմ ընդհանուր խորագիրը, «Աբեղայական Բանասիրութիւնը եւ Ջրմիածին», չունի յաւակնութիւն, դործադրելու վերլուծական հանդէս մը և հասնելու վճռական կշիռի մը չատ ընդարձակ պատմա–բանասիրական այն դործունեութենէն որ մօտաւորապէս դարու մը կեանքը ունի իր ետին, և անդադրին, խորհուրդ աչխատանքէ մը վերածուած է արտադրու, չնորհուելու դիպուկութեան մը, արդէն։ Փորձենք ձեր օրերէն հետ մը նայիլ հետ, իջնալ վար, չափելու համար տարածքը նուաճուած դետիներն և արժեւորել տարողութիւնը չհնուած բաղմակերպարան արդիւնքներուն։ Այսօր, պետութեան արտադին պաչտպանութեամբը, ինքզինքը կատարելագործող տակ ըրած իր իմացական առաջադրութեանց իրագործումին, արեւելահայ բանասիրութիւնը այլեւս համապատչին փառք է ու արժանիք։

Քանի մը տարիէն, արդարեւ, կանխագ դարու գլխէն կէսերուն իր սկիզբը, խաւ սկիզբը ըրած հայ բանասիրական ընդհանուր կրթանքը կը լրացնէ իր առաջին (*) հարիւրամեակը։ Ան-

---

(*) Այս հատատուտիմ կարող է ծանր անդրադարձներ առեղծել իրողութիւնները գունաւոր տեսնելու վարժուած մարդերէ, խումրերէ ներս։ Կարիք չի կայ սակայն այնքան ալ իրար անցնելու, աչ ու ձախ հարուածներ, երբեմն քթու յարձակումներ փորձելու, սա եզրակացութենէն դէմ, բոլոր անոնց կողմէ որոնք վարժուած են մեծ Մխիթարին գործը մեր մէջ սկիզբ առնել բանասիրական կրթանքին։ Շատ են իմ հակափաստերը։ Կը գիտնամ, այդպիսիներուն դի-

չոնախնդիր ինչպէս ապատապրեալ նոյնաածքը որքան տարբեր, դրեթէ իրարու հակառնեալ իրաղութիւններ պիտի ջնէր սակայն այդ չրջանէն մեզի ասկացած ազգային համայնական արժէքներու կշռին մէջ։ Անկարելի է, առանց խորունկ յուզումի և երախտագիտական ծանր պարտքի մը զգացումներուն, արդար կշիռ մը գործադրել արդիւնքին վրայ որ Մխիթարեան բոնաթիզմին նուէրն է մեր հասարքրքրութեան։ Բայց նոյնքան անկարելի՝ չզգալ զանազանութիւնը որ այդ սկիզբէն չիսուն տարի վերջ իրակա-նութիւն է արդէն, մէկ ու նոյն կալուածէն արդիւնքներու հա-մար։ 1900 ը թուական մըն է արդէն մեր բանասիրութեան մէջ, դէպի ետ ու դէպի առաջ զոյգ դարպասներով։ Ալիշանի Ռուբինեաններ (Սիսուան) և Ազոնցի Մամիկոնեաններ միայն գիրքի կա-ռոյցներ չեն, են նաեւ իրարու առաջնորդող մատնութիւններ։ Այդ թուականէն ասրիչ չիսուն տարի մը ապրին, ինչ որ բանասիրական կրթանքով այսօր կը մատուցանի մեր հիա-ցումին, հպարտութեան, սիրոյն, փառաց է վճռական ալ չեզա-չըրջումի մը։ Ու վճռական իրապարծանութիւն՞ը, ընդմիշտ չսհուած արդիւնքնե՞ր։ — Գրեթէ, թէեւ անցեալի վրայ ամէն աչխատանք պարապրեալ կերպով մը կը մնայ ընդունակ նորոգման, առ-նուազն սրբագրութեան։ Սակայն այն է որ նոր ժամանակներու ազգային մեր դիտակցութիւնը ընդմիշտ ապատապրուած է հէգեա-թէն ասկեփոչի մշուչէն ինչպէս յետահայեաց փառասիրանքէն։ Բոլորովին նոր օրակարգերու յանձնառութիւնները դիս չեն խռո-վեր։ 1850 ին Ասատուած հոլորէն կը խօսէր։ 1950 ին, ինչ ալ խօ-սի անիկա, բան մը կը մնայ չսհուած, — տակիս հայ հոգին ձայնն

տել ասդով որ իւմանիթիզմը եւ փիլօլօճիճ տարբեր երեւոյթներ են քլլւ կը քուին նոյնը ըլլալ։ Գատարկերը, չրսելու համար դժրախտ շփոթանքը ծագում կ'առնէ անկէ որ ամէն իւմանիսս կը հաւատայ քէ իր զրադանքին իսկ պաշտպանու-թեամբը ի պատճառէ բանասէր մըն է։ Մեր ժամուղը մինչեւ այսօր չէ քօթափած պատրանքը։ 1850 ին, թերթերը բանասիրական վերնագրին տակ հետզհետէ բանատեղծութիւն եւ վէպ, պատմութիւն եւ առւգարանութիւն եւ որ ի կարգին։ Բայց, 1700 ին, այսինքն Մխիթարի շարժումին սկզբնաձագ օրե-րուն, սա հաւատքը անմեսս է, իր պարզութեան համեմատութեամբ։ Մէկուկէս դար վե՞րջը։ Միշտ այդ 1850 ին, սա հաւատքը պիտի վերածուի աշխատանքը գրեթէ զառածող, առնուազն մթագնող կիրքի մը երբ Գաբագաշ մը, այն առեն վիննական մը, Գաթրճեան մը մեր լեզուին բնականական յանի մը գեղեցիկ կերպարաններ կ'առանձնացնեն, զանոնք մեծցնելու, տարածելու համար, շատ աւելի անոնց քան իրենց իսկական կշիռը, իմաստ, անոնց ետին քաղելու ա-սութեան հայոց լեզուին եւ գրականութեան կարելի ինքնութիւնները, դիմագիծը։ Կ'ակնարկեմ, այդ մարդոց բնականով պիւշտգներգուած աւետարին օրով ե. դարու

է, մեր պահպանուած բերդին վրայ այս անգամ։

Պարտաւոր եմ սակայն ճշդել որ

— Բանաստեղծութիւնը — գիրքեր գրուած են, անթիւ բառերու ստեղծման, ու տակաւին պիտի գրուին, տարբեր ըստ արժանւոյն նուաճելու համար, այնքան ընդարձակ է անոր թևպատրանքը — ինքը իրեն համար առանձին, բացարձակ իմացական կրթմանք մը, կը չորգի իմ ուժերէն, այնինքն նուաճելի ըլլալու հեռու իրողութիւն մըն է։ Այս խառնաւանութիւնը, սա տպերքան վրայ որքան ալ պարզ ու պարկեշտ, դիս չի կրնար արգիլել որպէսզի կրթմանքին ընդմէջէն, հաւէն հայ համայնական մշակոյթին քանի մը հիմնական դիմագիծերը, կերպարանքները, բլուսիի ինկած կարկառները դէմ իրր մտայղացք (concept) չփորձեմ կատարելէ, հիմնական յղացքներ որոնք մեր ժողովուրդին ստեղծագործութեան մէջին մզուելները, օրէնքները, եզրակացները կ'ընդգրկեն, կը թևպատրեն, կը պահակեն։ Իրարմէ հեռու ժամանակներու վրայ հոգին բերող խաչբարին ժայռքը միայն արուեստի առարկայ մը չէ, այլեւ մեր հոգիին մէկ կերպարանքը։ Ու ասիկա իրաւ է, նայն մտածողութեամբ, ձայնին ու գոյնին բնութիւններուն համար ալ։ Եթէ չի նեղուիր, ժամն թուղ սա ընդհանրացումներուն ապրիներով մեզակոյթներ որոշապրել, — գառածուած մը, չարաչահութիւն մը որոնք հետզհետէ կ'ընդհանրանան, կը տարածուին երբ գրել կամ մտածել դիացող մարդիկ, այդ իսկ պրոտիքիւնը լոկ մեկնակէտ առած կը չափեն ու կը ձեւեն, կը պատգամեն ու կը կառուցանեն, առանց վախի, սխալէն իսկ անոյշ — բայց նոյն այդ ճամբով չ'արգիլուիր իրարու հաչա ընել, իրարու ընծայել ու

մեր լեզուին մէջ պզտիկ շրջանի մը, բնականական մասնայատուկ ծեւերը կը յաճախուին։ Փոխադրեցէք երեւոյթը 1880ի Գուրգէն-Պէյեանեան-Դարագաշ աշխարհաբարին։ Դէպի լաւ կամ վատ չէ կարեւորը, այլ իրողութիւնը, սա մարդոց գտած լեզուն արեւմտահայ աշխարհաբարին ոսկեդարը յայտ պարելուն։ Կ'անցնիմ։ Ողբերգականը հոն է որ, նման առանձնացումներ եւ «գիւտեր» կը յաւակնին, այդ պատրանքներուն, կիրքին ընդմէջէն, հայ գրականութեան պատմութիւնը — գերազանցապէս կնանքի երեւոյթ — վերածելու լեզուական պրոցեսի մը, — գերազանցապէս պատմութիւն, այսինքն մահուան երեւոյթ։ 1500 էն ասդին, ուրիշ հարիւրամեակ մը ծիգ հազիւ պիտի կարողանար հակակշռել սա գրեթէ անհեթեթ որքան միամիտ պատրանքին չարիքը որով հայոց գրականութեան պատմութիւնը առօր փառօր կը փոխակերպուի մեր օրերու յայտարարութիւն մը կամ բառերու վրայ ժամն լարախաղացութեան մը։ Ու տակաւին։ 1945 ին մարդիկ, ուզածէդ աւելի շատ, որոնք հայ գրականութեան ոսկեդարը կը վերլուծեն. բարգմանութիւններու հաճոյէսէ մը, անգիտակից գրականութեան ամենէն անմերժելի պաշտօնագործութիւնը, Գ. Յովսէփեանին բառով՝ ստեղծագործական

դաչնաբեմեան հետամտել երեւոյթներու ապրիլ ու հետ սրտով կը ծլին նոյն հատարակաց խմորէն, թէ կը բանան ապրումներու նոյն յատակէն ու իրր կերպարանք կ'ըլլան պիրար ամբողջացնող։

Գրականաբեմեան պատմութեան բանաւոր մը, սա ապրեալն հոգիներէն, չի տառապիր ընդունելու համար որ

— քարը, այսինքն նիւթին այն կարը որուն վրայ ուղիղ մը սրբագան կոյծ մը, ապրուած մը օր մը իջեր են ու իրենց հետքը անջինջ սեւեռեր, մտածման մը, ապրումի մը իրր վկան, պիմանալով այդ ուղիղէն հազար անգամ աւանդութեամբ մը,

— ներկ մը, մագապաթի մը, կաւէ մը երեսին, օր մը կաւէ կաթ, փոչի, մեռածի փչրանք, մասի մը թմրութեան տակ խմոր, վրձինի մը չրխաւեղով հազարդ միչա նոյն անոյշ ուղիղ մը յայտնուած, խօսելու համար մանրանկարի մը քաղաքակիրթ, ապրումներու մասին.

— գիր մը, կամ գիրերու շարք մը, մտահանգներու, պատերու, լսթերու, մետաղ կամ հող ամանները կողքերուն, միչա նոյն հրաչքէն յայտնութեամբ.

— կոր մը այս, ապրող ձեւի մը վրայ.

— աւազ մը, ձայնանիչի մը բազկաւոնութեան ներքեւ թմրած, կամ թեւ առած մտաղ չրխնոցի

տարբեր են ոչ թէ իրարու հակառակ, պիրար հերքող, վանող,

այլ իրարու պաշտպան, իրար լրացնող,

երբ ուսումնասիրութեան իրենք սրբագան հրեաակներ, իրենք

պաշտօնը: Եւրոպական բան տպուած ենթ, հայոց գրականութիւնը ազատագրելու համար քերականական փառի մը միջէն. եւ շրջելու կշիռը, ժողովրդական երգի մը պատառիկին մէջ ընդունելու աչնպան արժէք որքան քերեւս չի կայ ամիկա ամենէն զարհուն բերականին, եզնիկին մեզի օտարէն փոխադրած էչերուն եաին: Անիկա անշուշտ չի նշանակեր եզնիկը արժեզրկել: Կր նշանակէ հաւարածոն եւ ստեղծագործելը իրարմէ զանազանել, 1850էն ասդին, միշտ գլխաւորութեամբը արեւելահայ բանաստեղծութեան զարգացին, այդ կալուածին ալ վրայ փոխուածը նշանակալից է տարօրէն: Այդ քաղաքին, Ալիշան, երբ կը ծեռնարկէ, իր հաւարչական հոգով աշխատանքին, կր հաւատայ թէ կանչուած է հայոց մշակոյթը անմահ արգիւնքներով, գեղեցկութիւններով բարեբերելու: Այդ սրբազան հաւատքը չէ որ կը ծգնի արժեզրկման, աչնպան սրանչելի այդ արբան արտայոյտ է եւ սուրբ, նոյնիսկ իր պատրանքներուն աւերակին վրայ: 1880 ին, այսինքն՝ իր մեծաշունչ, ինչպէս մեծածաւալ գործերուն (Այրարատ, Շիրակ, Սիսական, Սիսուան, Հայկն) սկսելի, առքը ասանց ճնշումին խոտորը, ու գանոնք կարելի ընող համբերութեան, պաշտումին, փոյթին բովանդակ մտատեսութիւնը

իրենց համար ու տակաւին իրենցմէ վեր, անդին ապրումներու, ու իբր այդ

կը մնան օժտուած փոխադարձ վերածումներու կարելիութիւններով, չնորհներով։

Քարի մը երեսին չափերեալ թէեւ կցկտուր յիշատակութիւն մը քիչ կը տարբերի ոգեղէն իր թելադրանքովը որ պարման քերթուէ մը արձակուած փչրանքինն է քերթուածին։

Մի տաք հաւարի թէ ուելորդ փոյթով մը կ'ընդարձակեմ բառերուն սահմանները։ Դիտակ եմ ըրածիս սակայն։ Բանասիրականին սա ոչ ուղղափառ սահմանումը մեր օրերուն ինքզինքը պարտադրած կրթանք մը իբրեւ իրականութիւն է արդէն, հայոց հայրենիքին մէջ ուր հակայական բանուորներ, մեծաթիւ մերձաւոր հանգիստութեամբ մը, հասած են չքեղ, անփոխարինելի արդիւնքներու։ Խորհրդային Հայաստանի, այդ մարզէն, արդի փաղանգը աչխատասիրութեամբ, բազմատեսակ միջոցներէ ալ նպաստաւորուած, կը ձգտին նայ նամայնական մեակոյքի մը ոչ միայն մատիպարեալ իրականութիւնը, դարերու փչրինքէն ազատագրել վերբերելու, այլ ամբողջական նայ մեակոյքը կերազարանելու։ Դարձածուած եզանականները ճանաչուր կամ անճամ, արդար կամ բռնազբօս կարելիութիւնները գիս չեն արգիլեր։ Իրազեկութիւն է որ Մանանդեանի Հայաստանը հարիւր անգամ աւելի իրաւ է քան Զամչեանի, Ալիշանի Հայաստանները։ Ու ասիկա բաւ է ինծի։ Հայ մշակոյթը մօտէն սեղմող, բառի տեղ նիւթ, փաստ, իրենց բառովը fact միայն օգտագործող մեթոտը իր արդարութեան ապացոյցը տուած է արդէն։ Չեմ կրկմիա մեծ անուններու վտաքին. ցոյցէ խոր-

---

անկարող են գտնուած գիները բերելու իրաւ բացատրութեան տիսաններուն։ 1895ին, Ալիշան պիտի ներէ իրեն մամուլին յանձնել Հին Հաւատք կամ Հերաւոսական Տրօճ Հայոց, 500 է աւելի ութածալ, այսինքն մեծադիր էջերով բրանեայան երկասիրութիւն մը, ուր, տիրականը՝ անսրբագրելի կերպով մեկ է ու նոյն։ Հաւատքին նկարագիրը կը մնայ հաւատարիմ կէս պարով հին մեթոտին, մտահոգութեան, խանդին, կիրքին, այսինքն հաւաչականին։ Խառնուածքը չի փոխուիր, համաձայն եմ։ Բայց իմացականութիւնը։ Պարզամիտ, խոյս հաւատ, չըսելու համար ինքնապատիր արբան քողած է որ իրեն համար առանց անդրադարձի անցնին խորունկ ընկնադատութեան մեծ կրթանքները պտնը հիմնանորոգ վերակերպեցին բանասիրութեան բովանդակ կազմածնելը, նոյնիսկ մեծ գաւառները (Դերման դպրոց, եռեւէն ֆրանսականը, բոլո ի վեր անգլիականը)։ Թաւալող այդ քառասուն աւելի տարիները մասնաւորաբար հարուստ են միջազգային դաշտին վրայ կրօնքներու գիտութեան։ Ու նոյն համեմատութեամբ ժողովրդներու անցիր իմաստութեան, ստեղծագործութեանց գիտութիւնը, օտար բառով մը՝ ֆոլիլորը, ծանր, տիրական ճնշումով մը իր մուտքը գործեց պատմողներու, մա-

չանքէս, ինչպէս խաչաքննելու հաւատոյական վախէ մըն ալ անհնա-
գիտ: Ու կը յայտնեմ իմ գոհունակութիւնը, բառարառութիւնը
(քառարդ գարու պատմութիւն մը ունի այս վկայութիւնը) ներ-
հրդոյին Հայաստանին բանասիրական աւազանին, իրենց
գործածած ակադեմական տարազներուն վճռելով պարզ դէն մը
ու ծանրանալով բուն իսկ գիտին — որ հայ մշակոյթին արդի
հարաբերութիւնները կ'ներաչխատէ: Աբեղեան, Ագոնց, Մծուռեան,
Մանանդեան ու մասամբ՝ նոր հոգի իջնող Ագրալեանը: Անոնք
համբաւէն ազդին անուններ են: Ու անմիջապէ՛ս,

— Գարեգին Յովսեփեանց,

որ, միայն կէս գարը անցնող բոլորանուէր գործօնութեան մը
խորհրդանիշը չէ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ այնքան դմնդակ
ապառին մէջ մանուռմամբ մը: Աւելի անդին, երբ այս փորձը
(essais) մօտնայ մարզուն, պիտի արուին այլ գործօնութեան
այլապէս խոտոխիչ, իրաւ առխատակնելին հիմնականները: Սա մաս-
քին, Գարեգին Յովսեփեան, արեւելահայ ծանրաբեռն, չթեղ,
գիւտառատ կրթանքին մէջ, ինձի կը նկարկայանայ իբր առաջին
առաքանչ չնորհներով, կարելիութիւններով հարուստ գործաւոր
մը, քիչ վերը յիշատած առաջնորդաւոր մարդոց հոյլը արդարօրէն
փառապսակով հարթառանելին, գիտցկութիւնէն անվճռելի լոյծինով
մը, ու առկաբեն առկ անդին ալ չատ անձնական, իրմով մխայն
ըմբռնելի ուրիշ լոյծինի մը բարիքով, ինչպէս պիտի անունէք
քիչ անդին: Այդ աւելին նաւէրն է մատնաւորուած ուրիշ աչխա-
տանքի մը մեծառին: Պէտք չէ մոռնալ որ Գարեգին Յովսեփեան
բանասիրական կրթանքը տիրապէս գործադրած է՝ գրեթէ իր բո-

տենագարաններու բնակիչ ընդհատացնողներու ուղեկիցն ներս: Կրօնքը, երկու
սերունդի պրպտումներով, ընդարձակուեր էր, աբստակտ, Աիշանի մարին ան-
մատոյց արագութեամբ մը: Կրօնքներու պատմութիւնը պատեր, Նահեր էր մեկ-
դի պաշտօնական սահմաններէն, անցեր անդին՝ ազնուապետական, աստուած-
պետական բարոյապաշտական ցանկապատներէն, ու իր այս ի նոյնկ յորդումին
մէջ վագեր էր միանալու, նոյնանալու մշակոյթներու ոգեղէն իսկ դրութեան, այն
արբազան իսկութեան որով աստուածայինը կը մատուցուի մարդկայինին ու փո-
խադարձաբար: Ինչ արագ փախստատով մը դիցարանութեան շատ պատահելի
աստուածակաշատր բաշտեր էր մէկդի, մարդկային հետաքրքրութեան pi:ոէն,
տեղը տալու համար ասիական, աիբիրկեան, ովկէանեան, նոյնիսկ ամերիկեան
(հնդիկները) խեղճ ու պատառ, ծիծաղելի, բայց առաւել քան կենդանի, իրաւ
աստուածներու: Երջումը նոյն առեն հարթուած կը նշանակէ: Աստուածներու այս
կատարածին դէմ Աստուածայինը պահից իր ուժը: Սա անհուն յեղաշրջումէն Աի-
շանին անսա՞ծը, հասկցա՞ծը երբ կը խմբագրէր Հին Հաւատը: Չեզ կը զրկեմ
գրքին գտնելու համար ասոնք: Աիշան բառած էր շարժումին, խնամքով իր

լար բաժիններուն մէջ։ Բայց իր նախասիրութիւնը դինքը առաջնորդած է մանաւանդ կալուածներու պրպտումին (պիտի դիտնանք թէ արդեօք են անոնք)։ Արտասանեցէք Թորամանեան բառը ու հետևեցէք ձայնին ձեր ներքին տրամաբանութեան խոփորիին։ Ակնթարթի մէջ, ձեր ժողովուրդին ամենէն հին մակ սլացքը, երկնամշուշեան բանաստեղծին այնքան մանուկ մակ անուշութիւնը կերպարանք կ՚ըլլան ձեր ներքնատպին դիտակցութեան խորութիւնները, ու դէպ կը վերածուին ձեր հզայրներուն, մեռած կամ ապրող, որոնք իրենց հայը թրջեցին պրիւերին ու իրենց չալակը յորդարիւղին կաչա քարերուն, որպէսզի առնուն հարկին այն հարթ ձեւերը, նպատքը, անուշութիւնները, հայ տաճարին ամենէն խոքուն, սիրուդին ապրումներըն։ Արտասանեցէք, մօտիկ նպատակի մը համար՝ Անատեանը ու նոյն ձեւով հետևեցէք անդրադարձումներուն։ կամ իսոս, Արեզեան, Մանանդեան, Ագոնց միւյն մարդոց անուններ չեն, որոնք իրենց հոգիները բլլային ապառապրած, այլ մտաւական հանդոյցներ, զգիտցնելուն ուժ գործած գաղափարները թելադրող։ Անոնք, ձեր մարդին համազօր զուգորդութիւններ են նոգեբուրիններուն (բառը Զրաքեանինն է), հպարտութիւններէ, կիրքերէ, կսկիծներէ, բոլորն ալ մեզի ընտանի, կարծես մեզմէ բխած (ամէն իրաւ մեծութիւն նման հպարտականութեամբ կը գործէ ընկճութիւնը, մեծն ու պզտիկէն հաւասարապէս իբրանալի)։ Ու հանդիսաւորէն, արտասանեցէք Վարեվին Յովհաննեանը, հետևելու համար բառին յառնող ապրումներուն։ Առանց մանուան լուսապսակին որ մարդոց գործերը կ՚ենթարկէ սրոչ օծութեան, սրբութեան ընդհ կա-

---

պատմուճանը հանգրիմած, չաղաղաձել մեծ տպագրով մը։ Անշուշտ երբ ժամանակը բախեց, 1850 ին հաւաքուած նիւթերը հետզհետէ իրեն պիտի թուին անրաւական, անժամանակ, մանաւանդ անարդի։ Ու հերոսական որոշումով, 1895 ին զայն տպագրելու։ Այս է պատճառը որ իր գիրքը բլլայ հաւաքածոյ մը անուններու — քիկոզ աստուածներէ, — բայց երբեք՝ ինդգանի վկայութիւն մը հայ աստուածներէ։ Մեր մէջ գրական, իմացական ամէն շարժում, առնուազն կէս դարով ետ է արեւմտահէն։ Բանասիրականին ստորեր պիտի չդլլար ձեռնամատիրը։ Անա պարզ, առանց յետին մտքի չդսկելու համար անշահախնդիր ժամանման խօսքեր։ Կրնանք կալուածէն փոխադրուելէ զրականութեան դաշտերը։ Խորհելէ որևէ լուրջ տպագործի որ պրպտողները, դասողները, բաղդատողները կը գրգռնդի էլի մինչեւ այսօր։ Կատաղի անուն մը, Խոռենացի, որպէսզի համոզուիք թէ որքան բիչ, զէշ, սխալ կը հասկցուին, մեր մէջ, իմաստիքը, բանասիրութիւնը, գրախոսութեան պատմութիւնը ու գրական քննադատութիւնը։ Ու աւելի յստակ տեսնելու համար ծալրերը սա տպագործին, դրէք դէմ դէմի, այս կրթականներէն մեծագոյն իսկ անուններ, Զարպհանէլեան եւ Աբեղեան, Ակինեան

դայ, Գ. Յովսէփեանց իր անունին զուգորդ ունի մէկէ աւելի մասնաւորեալ յատկութիւններ։ Զինք կրնաս, առանց այդ անունին, յատակ ճանչնալ մէկը արեւելահայ բանասիրական կրթանքին նորագոյն դիմայեզուականէն,

— հայ գրչագրութիւնը որ գիրքի մը անունը չէ միայն իրմէ հեղինակուած, այլ դարեր ու դարեր հայ առեղծագործ ուխտին զգեցած զանազան փոխհանգիւններուն կենդանի վկայութիւնը։ Թերեւս չէք գիտեր որ անիկա մարդն է որ ոչ միայն անուած է հայ բոլոր գոյ, կարելի ձեռագիրները, այլ և մեր գիրին բոլոր կերպարանքները, մագաղաթէն դաբա, քարերու, ափերակներու ծոցը ծառերուն։

Սեղմեցէք ձեր մտածողութիւնը, դրչագրութիւնը ազատագրելու համար գծային իր կնիքէն ու բարձրանալու ուրիշ իրագործման մը, որ անուն ունի մաճառանկարչութիւն։ Աւելի յստակնայ սա տարակին թանձրացուցած թելագրանքները։ Ընթերցող թող ինք գտածուի, առանք, հանելու համար արտաքին ազդուիներու այն հանդէսին որոնք այդ նկարազները կը թրթռացնէին, ան կամ ան «վերկացման վանքի» մը մթին սրահներուն ծոցը, իրենց դէմքին նման գալկահար մագաղաթներուն վրայ երբ կը նհակէին գիծերը, կը յօրինէին չէնքերը հոգիներուն ու առանց արտայայտութիւնը կը սեւեռէին գոյներուն աչուկներով։ Մանրանկարիչը իր ու օտարին հաշուոյն երբ կը թանձրացնէր մեծ կիրքերը, առաքինութիւնները, սէրն ու մահը, արքայութիւնն ու դժոխքը, արդեօք չէ՞ր ներկայացներ իր ժողովուրդին հոգեդրութիւնէն ամենէն ազնուական, երբաշտարհ յոյզերը, խինդն ու արցունքը, երազն ու յոյսերը... Սխալի մէջ չեմ երբ յայտարարեմ թէ հայ մաճառանկարչութիւնը Գ. Յովսէփեանի սա գործերուն, կրթուա պաշտամունքին մէջէն սկիզբը կ'ընէ հայ հոգիի արտայայտութիւններ

եւ Ադոնց, Դարագաշ եւ Մանանդեան, Ալիշան եւ Յովսէփեան, Մէնէվիշեան եւ Կոստանեան։ Գրեթէ հակագիր երկու գունդերու պատկանող մարդեր կը թուին անոնք։ Հեղինա՞կը՝ այս տարօրինակութեան։ Նոյնքան տաղանդաւոր, իրաւ, խստեւանդն բանուորներ են այս անունները, ամէն մէկը իր նիւթին վրայ որոշ կնիքով մը։ Բայց փորձեցէք կարդալ Դարագաշի Բննականը Մանանդեան վերջ։ Կամ նիւռակը Ադոնցէն վերջ (Բագրատունեաց փառը)։ Արեւմտահայն աբեւելքը փոխուածը նիւթը չէ անշուշտ, այլ գոյն օգտագործելու մեթոտին նորոգումը, կեանքին իջնելու սրբազան մտահոգութիւնը, փոխանակ փառել պատկերագուժէցիին ծոյլ ապաշխութեան վրայ։ Կարճ՝ աշխատանքին իսկ նկարագիրը։ Արդ, այս գաստուրումը չէ հպատակ բացէն հրաշքներու։ Աբեւելահայերը ապաշխանուած են հողով, մարդով, աւերակով, մշակոյթի մը անփոխարինելի ծորումն

լէն մէկը ըլլալու իր առաքելութեան։

Անշուշտ առաքեան մըն ալ ունի ձեր մատնացոյց ընելիք պարտականութիւնները։ Թուղթ, նկար, գիր, չէնք, — ասոնք նախապայմաններն են անոնց արդիւնքով մեզի պիտի ըլլայ ներելի ուրիշ գաղափարներ մը, որոշումներ մը եթէ կ՚ուզէք։ Գլուխնիս, Հայուց Թաւ յաճախ անուններ են այսօր ապուպիսի, այնինչ իրենց կեանքին մէկ կարեւոր մասովը մշած, մնուած, ժամանակին առումներուն ներքեւ։ Բայց դիտումը, անառողջը, մարդարէն մեզմէ կը պարբերին աւելին տեսնելու իրենց ուժովը։ Այս ուժին միջոցաւորութիւնն է որ հոգի ներթը պիտի ոգեկոչէ ու ասոր փչրանքներովը պիտի ճարտարապետէ իմացական գործ մը։ Հալէպահայութիւնը, Գլուխնիս, այս փոխակերպումով կ՚ըլլան հայ իմացական, զգացական գործունէութիւնները չգիտէ խոստովանութիւններ։ Հոն ուր սովորական հոգեվարքը, քանդակը արձանագրութիւններ միայն կը գանէր, Գ. Յովսէփեան մեզի կը պարզէ հայ առեղծուածութեան սերտքին մէկ համայնապատկերը։ Պատմութենիս անդին։ Լաւ հասկցէք գիր։ Առեղծուածութիւնը ծիրան, գիրքս ստրատուղ, պատմութեամբ միայն սեւեռելի կարելիութիւն մը չէ։ Ահա թէ ուր կը տարբերին Մխիթարեան գրագրութիւնը եւ արեւելահայ գրագրին նուաճումները։ Գործուար հոգեվարքով մըն է անոնց Սիսուանը։ Պատուական Աբրան ամէն բան ունէր իր տրամադրութեան առակ հայոց հայրապետանոցներէն ամենէն խոստովիչներէն մէկը նուաճելու, ինչպէս հայոց քաղաքային հարաստութիւններէն ամենէն խոստովիչ, մեզամիտ ձակատագիրները, իրենց բոլոր եզերականութեամբը թուղթին սեւեռելու, — բայց մէկ չնորհէ, քանակ,

---

ներով, որոնք ողջ կամ մնուած ձեւերէն կը յամառին միշտ խօսիլ, միշտ քեւլաղելի։ Որքան իրաւ տարազը որով հագուիը կ՚աճցնի բայց կը մնայ առանձին, կանխող գործ բանաստեղծ մը ձեւուած (Թ. Կօքիւ)։ Ձեմ ետ դառնալու, ընթերցողին մարին մէջ քարմացնելու համար նկատողութեանց այն հանգոյը որոնք Սիսնի ներկայ տարուան Մարտի քիւին մէջ անցած են ամփոփ վերլուծումիս։ Արեւելահայ բանասիրութիւնը, մեր մշակոյթին միւս կրքանքներէն գերազանց արդիւնքներով բախտաւորուց մեր շրջանը։ Աւելին, անիկա ինկած է հարաբերաւ հունին մէջ որ կ՚առաջնորդէ մեզ հարաբերաւ հայ հոգիին, ասոր խորհուրդին սրբազան տաճարին։ Գարեգին Յովսէփեան սա աշխատասիրութեան մէջ առանձին, բացառիկ ալ ալժէք, քանի որ իր հետապնդած արահետները հիմնովին նոր են մեծ մասով։ Ձեռագիր, մանրանկար, քարեղէն մատենագրութիւնը մեր վանքերուն, աւերակներուն, — ահա իր նախասիրութեան բանալիները։

— իր անձին իսկ վկայութիւնն կարելիութիւնը: Սխուանցը, այս պակասով, պատմութիւն է: Հաւուց Թառը, Հաղբատը, հակառակ անոր որ պարզ անուններ էին, այսինքն հոգիե յիշուած մեր պաշտօնական տարեգրութեանց մէջ, Գ. Յովսէփեանին չնորհիւ կը դառնան ՄԵԱԿՈՅԹ (բառը պահելով մեր ընկալչութեան ծիրին, երբեք անոր նոյն նշանակութիւնը չյաւակնելով մեր օրերու *cenac* յատկութիւնները հայ մեծատարած մշակոյթի մը):

Ու ժողովուրդի մը մէջ որուն գործերը պայծառանալու տեղ կը մթագնին, գուք կը դժո՞ք բարիքը որ կանչուած էր մեր ներկան գնահատելու, յարկիթրիկելու, մեզի ներչնչելու մեր պատկերն արժէքէն արդար մեր հպարտութիւնը: Գ. Յովսէփեանի հոգին կազմուած է 1900 ին, այսինքն չորջանի մը ուր մեր պատմութիւնը ամօթէ մը ուելի կը ճնշէր մեր մխիթին: Մօտ քսանամեակ մը անիկա ապրեր էր մեր նորագոյն առասան. այնքան տարբեր մեր պատմութեան ընդհանուր ջարդապատումէն(*): Ու հազարգ էր՝ բնկալմին, մեզմէ փախուստին ամբողջ անուսումնասիրութիւնը, այն վիճակին որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ երջանիկ տարազով մը սեւեռուեցաւ, — ցայգալոյսին . . . : Այս խաւարութեան բերուած ամէն գործունեութիւն, որուց բարիքէն վեր բան է այսօր իմ նկատառումներս մէջ: Ու պատահականութեան մը արդիւնքը չէ որ նոյն չորջանէն մեզի գոհ Զօպանեանի հայապաշտութիւնը, *(Arménisme)*, Թորամանեանի հայ ճարտարապետական հանճարին վրայ արժեւորուած նպարտանիքը, կամիտաս եւրոպական համբաւը, հայ երաժշտութեան խորագոյն արժէքէն:

Սրբա՞ծ ենք արդեօք որ մեր անցեալը չի նմանիր ուրիշ ազգերու անցեալին: Իրաւ է որ մենք, մինչեւ նորագոյն ժամանակներու գալերը, հոն թափուեցանք մեր արտասութիւնները, գառնութիւնները, ճակատագիրը մտնել կրնալու մեզի ցանկութիւններով: Բայց մենք անծանօթ էինք հպարտութեան, ուժի

(*) Թերեւս աւելորդ չէ հոս ստորագծել հոգեբանական խորունկ տարբերութիւնը որուն մէջէն մեզի կ'երեւին մեր նախնիք, երբ մեր առասանները կը կարծեն հասկնալ, մարդկայինէն վեր ազգակիներու չանծնելով մեր ճակատագրին engrenage շարժող ուժերը: Կը բարձրանայինք Աստուծոյ ու կը գանէինք կերպ մեզ ջարդողները արհամարհելու, — այսինքն պարզեալ մեզմով ի պարտս սնուցուած: Հայոց պատմութեան մեծագոյն հաստատումն է ասիկա: 1900 ին: Այդ Աստուածը մենք փոխանակեցինք մեր կամքով ու երբ գործեալ ջարդուեցանք, մենք անպաշտպան էինք ալ: 1900 ին ՆՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐ: Գ. Յովսէփեան եւ ուրիշներ կը հպատակին այս խոլ ճայներուն երբ մեզի կ'առաջարկեն նոր հպարտութիւններ: Դէպի ի սյ բ սրձր մշակոյթին մյթոսը ճամբան կը բացուէր:

ուրիշ ազգակներու օրանք կը միջամտեն ազգերու ճակատագրին ու անոպատասխին կը մատուցանեն մեր վայելումին։ Քանի քանի անգամներ մեր երկիրը հազար կերպարանքը զոր մեր թշնամին յաջողեցաւ իրագործել 1915 ին։ 1947 ին մեր երկրին մէկ մասը, այսօրուան Հայաստանը արտասահ, յաւտպրիչ դեղեցկութիւն մըն է։ Այս հրաշքին հեղինակը ինքը, մեր ժողովուրդը միշտ։ Գ. Յովսէփեան իր գործովը այդ հրաշքին մէկ քանի կողմերուն վրայ ընդհատ կ՝ընէ։ 1850 ին, Ալիշանի ծուխիկ Հայրենեացը նոյն երազին իր սպասավը, կը ծաւալէ զարձնել հայ ժողովուրդին։ 1900 ին հայ երգը, հայ ճարտարապետութիւնը, նոյնիսկ այնքան զէշ հասկցուած, մեզմէ իսկ սատրագասուած հայ գրականութիւնը մեզի ձրի, զուր սատնջարկուած ծիրանի պատրանքներ չէին, այլ օտարներէ իսկ վկայուած, փառաբանուած դեղեցկութիւններ։ Գ. Յովսէփեան և ընկերք։ Անոնք մեր անցեալին վրայ մեր հաւատքը ամրացան մըն ալ չանացին ամրապնդել, զայն տեսնելու, հասկնալու արարքը փոխակերպելով մեր օրերու գննական մեթոտներու զործադրութեան։ Մեր անցեալը որքան իրաւ հասկնայինք, տեսնէինք, այնքան մեր ներկան կը պարզէր իր նշանակութիւնը։

Դարձեալ, Գ. Յովսէփեանին է արժանիքը ուրիշ յղացք մը հանրութեան ներկայացնելու։ Այդ յղացքը անշուշտ ամրողջովին նոր չէր կրնար ըլլալ, բայց 1890 ին, զանգուածներուն համար զրեթէ փակ, չբանալու համար հիմնովին անծանօթ։ Կ՝ակնարկեմ հայոց պատմութեան մէջ մեսակութային տպղնապի մը բարիքին։ Տեղը չէ հոս կչխի զարնել հայոց պատմութիւն անուններն տակ մեզի մատուցուող երկզարեան յղացքներուն տարողութիւնը։ Գարեգին Յովսէփեան առաջիններէն է այն մարդոց որ մեր պատմութեան քաղաքական քառակ հարցատութեանց կերպարանքները, արժէքը չանացին քննութեան ենթարկել։ Այդ մարդին վրայ այդ ճիգին յաւելումները դիս չեն զրաղեցներ հոս։ Խորհրդային Հայաստանի մեծ դիտուն–պատմաբանները զործել կը սկսան զուրս իմ նկատառումէն, քանի որ ամրողջ սերունդ մը, 1917 էն ասդին, միակամ ու միխոհրդով, միջազգային տարազութեամբ զաղափարաբանութեանց, հանդամանակներու ապատարկու, քաղից բոլորովին նոր, տարբեր ճամբաներով։ Նկատի ունիմ, այս կեցուածքէն զուրս, միայն, այսինքն մեր զաստական յղացքներուն վրայ Գ. Յովսէփեանով սկիզբնած։ Պատմական մտքերախլիմին ասկեպատան, Գ. Յովսէփեան մեր պատմութիւնը չտեսաւ

անշուշտ պատակարգելու բախտն անհուն կրկէս մը ինչպէս բայց գործածից մեծաթին անփոխարինելի բարիքը, իր ոտքին ճասաս ճող ունենալու, ու իր աչքերուն՝ ամբաւ վկայութիւն: Սա այս կեցուածքէն ծնունդ առած տարբեր մտայղացք մը, — ասիկա՝ քաղաքական մեր հարատեւմանց չափուն քառապատկերին դիմաց, մտահոգութիւնն է խմացական բարձրագոյն մեր հարատեւմանց: Ու քիչերու մօտ հանդիպելի բարեբաստ հանգամանքով մը, այդ մարդին ալ վրայ, անիկա իր ուժերը, պատրաստութիւնը ներդաշնակ պահեց իր նիւթին: Հայոց մշակոյթը տասներորդ դարուն չի սկսեր անշուշտ: Աւանդութիւնը այդ մշակոյթին չբաւականներ ալ ունի ոսկեայ պատկառած: Բայց Գ. Յովսէփեան չի նմանիր, օրինակ Դասական հայերէն անուանով ծանօթ դարձի հոդինակին որ չէր կասկածեր թէ հինգերորդ դարը վերակազմել վեր էր անհամեմատ, նախկին հանճարային արտով անհամեմատ կարողութիւններէն, երբ երկու հազարէ աւելի տարիներ երկարող տպրանութեան չատակը իջնելու համար մէկ մարդու, նախկին վիճակական Մխիթարեաններու խումբի մը ուժը անբաւական կաւդար թանձրութիւնը ծակելու: Գ. Յովսէփեան մեզի օր մը, իր երիտասարդութեան ոսկի սկիզբին, այլուեցաւ փառասիրութեանէն հայոց մշակոյթին ամբողջական պարզրկումը գործադրելու: Բայց գիտակցութիւնը չէր կրնար ուշանալ: Ժամանակը չարաչար է վարաւած մեր հայրենիքին հետ որ հայ մշակոյթին վատարանն է անշուշտ: Անոր երեսին արքան աւերածներ, արքան նոր համապատկերներ: Հինգերորդ դարը մեզի հասած է քանի մը ինքնադիր ու քառանչորս խարտմանածոյ վկայութիւններով: Ճշդիչ, աւերակէ, աւանդութենէ ոչ մէկ նպաստ: Գ. Յովսէփեան, հինգ դար ետ կենալով ոսկեգարին, իր պրպտութիւնը գործադրելու համար, չէր թողուր անշուշտ մեր ոսկեայրը, այնինչ տրչալոյսը մեր նոր մշակոյթին: Բայց ըրաւ, այդ ոսկեգարը աւելի պայծառ, հասկնալի ընծայող աշխատանքներու չարք մը արանց ամբողջին ընդմէջէն մեր դարերը իրարու վերերեւոյթ ըլլային: Եղիչէն, Փարպեցիէն արտահանելի մշակոյթ մը, այսօր կարելի, 1900 ին պատմաքննական փառասիրութեան էր առարկաուած: Յովսէփեանի մեծաթին բարիքը պիտի ըլլար պատմութիւնը տեսնել ամբողջական թափանցումով մը, այնպէս որ 451 ի պատերազմով կործանած մշակոյթ մը հարթ տարի վերջ վերապատնար իր վարուր պատկերին:

Հայ պատմութիւնը՝ հայ մշակոյթին տարաշատ: Ահա չրջուր

մը: Այսօր է որ սա փոխխառումին տարողութիւնը պատճառած ենք ղպալու, իր լավագոյն արդիւնքին մէջ: Ու անդրանիկներէն ան այդ մարդոց սրտին Մխիթարի Ջանքը արդիացնելու մէջ վատնեցին ընդարձակ կտրով: Դ. Յովսէփեանն է որ մատուցեց, քաղաքականին առնուազն համաչափ արժէքը իմացականին, իր բառովը՝ հայ առնգծագործ ոգուն, մեր բառովը՝ հայ ԻՄԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐՐՍՏՈՒԹԵԱՆ, հարատեւելուց որ կ'ապատագրուէր ան ու ան պատմիօսին խելապատակէն ձեւած չրջափոխումներուն փոքրագ էարիքէն, դառնալու համար իր ամրագլական կերպարանքին — նայ հասկացական մեակոյրին: Ոսկի, արծաթ, պղինձ, երկաթ արտականներով երջանիկ միատազգիտութիւնը որ կը յատկորսար հայոց գրականութեան պատմութեան վրայ: Միատարանական սա քամածին ալլոնգակութեանց դիմաց, Դ. Յովսէփեան երբ, վազ տարածութեան դանելէն մինչեւ խոր ալեւոյթը, կ'տեսչարկէր հայ ստեղծագործութեան (*) ուելի համապարփակ տարազը, ինքզինքը դիակէր պաշտպանուած մէկէ ուելի հզօր ազգակներէ: Մշակութային հարատութիւնները, իր համազումով, ուղիղ համեմատութեամբ կը մնան կապուած քաղաքական որոշ կենսունակութեան, տրեսն որոշ հոյլեներու: Պատերազմի դաշտը և վանատանի մը բակը իրարու կը նային: Քաղաք մը գրեթէ միշտ արուեստի կոյան մը, տաճար մը, գիրք մը գառնալու ճակատագիրը չի կրնար հերքել:

Այս համազումին ընդմէջէն է որ անիկա, հայ մշակոյթը գրանելու, տարազելու իր աշխատանքին համար, բարձրացաւ հայ իշխանական տուներու մատյագրքին: Անշուշտ մեր պատմութիւնը չատ մը անուններ ունի բանատրկած իր էջերուն: Բայց տրեւելահայ հետազօտիչները մազազաթին տեղ կրնային գործել հողին,

(*) Բառերն ալ կը նմանին մարդոց. կը ծնին տարբերակ ձակատագիրներով: Ասոնցմէ՝ անատարակոյս նայ ստեղծագործութիւն վատնգաւոր տարաշք: Անոր վրայ աւելորդ զատածում, օրի շահագործում որքան ան ընդունելի, ծիծաղելի նոյն իսկ, զայն փորձելու, ազատագրելու, ուրանալու ամէն բարձրամտութիւն՝ նոյնքան անարդար, դատապարտելի: Երկու տառմիներուն հետ այս essaisն պիտի ունենայ իր յատկութիւնները: Հոս, այսինքն սա մատրին, իմ նպատակն է ճիշտ կերպարանքի մը տակ ընթերցողին մատուցանել ինչ որ Դ. Յովսէփեանի ու նման մարդոց տուած թիւի մը մարին այդ բառը ունի կենդանի թելադրանք: Այդ թելադրանքն է շատ մօտիկ արդէն միջին ընկալութեան որով մեր ժողովուրդը ինքզինքը յարդարեր է կեանքին բոլոր ազդմունքներուն: Մեր պատեստին բովանդակ զգայութիւնները կը համամօտլուին մեզայատուկ մտքութեան, կրկութեան, պարզութեան. սրատատուչ բաղդատութեան մը մէջ, մեր աբեան ու մեր

ապառաժին վրայ։ Պաշտօնապէս ծննդաբառնուած առնելին զաւթ արքան ուրիշներ տակաւին, որոնք իբր անուն ինկած են ապի մը անկիւնին երբ կեանքին վրայ առնուազն արիւն էին և ոգեր-դաւթիան։ Ասպիկի, Արծրունիի, Մեծոփեցիի, Դեւոնդի, Ռուհաչեցիի պարզուկ ապիկը կարծես ոխով ցորեն բաշխելու նման կը տարաշխեն բերդերու, գլխակներու, մեծ ակառա՛յց ախտաբեր առնետները։ Ու չքան՛յլը անձնատուրեանց, աշխարհիկ արքան կրօնական, որոնք պիտակի մը տակ կը պատկին, ապատելով որ կախարդ մը զար, պատառէր այդ բառ-չապիկը, հանել ոսքի գժբախտ մամխան, իր ազգաւիանն բերար հրայրքներով։ Ահա առաջին մտացիւթիւնը, առաջին բարիքը՝ Գ. Յովսէփեանին, հայոց պատմութիւնն ալ նորոգող։

Հայ առնգատարձութիւնը՝ հանդէս մարդոց և ապրանքներու, որոնք մեզի հասած են անամբողջ, առնուազն՝ նուազ։ Ապատարդել մարդերը քարերէն, գիրերէն, ոսկերակներէն ու ատաղձեայ պահոնք լեցնող ապրանքները չրջանին մեծ յոյզերուն փոքանոթներով։ Ասիկա առաքելութիւն մըն է ու խաչակրութիւն մը։

Այս մտահոգութեան արդասիքը ա՛ն՝

որ

հօմը ութը դարերու ժամանակաչրջան մը (ժ—ժԸ), մեր դատական արժէքումին մէջ, քաղաքական մեր գժբախտութիւններով, մեր կարանքներով, մեր հոգեառնին անգաւառած, կախարդական ցպիկով մը, մէկէն, կը փոխակերպուէր, մեր սիրոյն, գրիչէ հիացումին մատուցելու համար բարերի տարբեր, մեր ոսկեայծը հերքող, մեզ խանդավառելու առակ ինկերու հանդէս մը ինչպէս։ Տարբացուցէք այդ չրջանը, ըսկզ կ՛ուզեմ,

---

հոդերուն հակառարա բաբաններուն մէջ գտած իրենց բիւրեղացումները։ Արաբատի շուրին Ս. Հոխիսիմ.ն, կ՛ըսեն գոհար մըն է, կարծես լիրան լանջին փակցուած, այնպան անուշիկ որ առնել վախ չիլլ կուգայ։ Բայց մը վրայ Ս. Խմաստութիւնը (Այա - Սոֆիա)՝ կայսրութիւն մը։ Հայ սահմագոծութիւնը չի յաւակնիր աշխարհը ախրակալելու, կամ նման յոյզեր քնարկելու։ Անիկա մեր զգաստ, խաղաղ բայց միշտ ազատի երազանքին հանդիսարանն է աբունասի աւազ ու կրասեր քեւերուր իրազօծուած։ Ունի մասեր որոնցմով մենք հաղորդ ենք մարդկային հոգիին խորագոյն ալ վիճակներուն, ցաւէ, արցունքէ, յոյսի երկինքէ։ Ունի մասեր որոնցմով մեր միայրը կը լիր, անչեր է աարածութիւններէն։ Ունի մասեր ուր մեր հոգին իր քանդակաւոյ անդիմադրելի ժայռութեամբ կերպարանները մէջ։ Ու այս ամէնը՝ պարզագոյն միջոցներով։ Տող մը, գանձ մը, մատուռ մը, դէմք մը նահատակ մը՝ անկէ նմոյշներ։ Հիմնական՝ իր

— զգաստութիւնը, պզտիկութիւնը. սարսութիւնը։

ձեր ուղեղին կառչած ընդհանրութիւնները Անիի կործանումէն մինչեւ Ափաքսի անցքը ու տակաւին քիչիկ մըն ալ ասդին ու պիտի ամչնաք ձեր ժողովուրդէն, միշտ ձեր գրական պատմութիւնն տաւիքներովը, հաւատաւիքներովը, ազգուհոժով ձեր մաքին մէջ մարմին, կապար գարձած, նման, դժնդակ բարդոյթի մը ձեւին տակ սառցադատութիւնն։ Մինչեւ Լեւոնի գերութիւնը մեր տարեգրութիւնները պատերազմներէ կրնան խօսիլ։ Անկէ ասդի՞ն.

— պատկերը ժողովուրդի մը, դժբախտութենէն չտա անդին, անկարո՛ղ՝ ոչ միայն իր արդար վայելումին համար, իր պապերուն հողը, ատնուտուն սեպհական տունն ու տեղը պաշտպանելու, այլեւ խեղճ նահանջող մը, բոլորանուէր, խռճատպային փախըստականո՞ւը՝ որ հազարամեայ մեր սիխեռքը կը սկսի այնքան ոգորմելի, այնքան սրտառուչ։ Զոր տա կը չարաչարակնեք, ուրիչներու բանութիւնն, արհամարհանքին, գժոխքին տակ, միշտ հլու, միշտ հպատակ անոնցմէ արձակուած ամէն հրամանի, բայց իրաւու դէմ մեր հոդիին ակռաները ըրած ուելի սուր քան մեծ ծովերու չանաձուկները։ Ամէնուս համար սա զգայութիւնները արցունք են արժան, մեր գիտակից զգացողութեան անդրանիկ իսկ օրերէն։ Ու տակաւին չենք գադրած, լման տասներիններորդ դարու հատակով . . . աչխարհներու հօտ տեսարանէն։ Օ՜, մեր սարջանքը, երբ այս գարը կը սկսէր, երեք տասնեակ բիւրերու զոհովը, մեր բոլոր ծածուկ ուժերուն լրջուելովը . . . ։

Գարեգին Յովսէփեան նոր Աբգարեաններ, Ռուբինեաններ չէ փառատիրած անչուչա իր ուսումնասիրութեան գաչտ չորգարած նահատութեան գարերէն, ինչպէս կը յամառէին ընել վիննեաիկն ու վիեննան, մեր նոր պատմութիւնը մեզի հանդուրժելի ընելու թեթեւս սրտառուչ պատրանքի մը մէջ, ծաւալուն գիւցազներգութեամբ պատրաստ կանխող փառքերուն գեղեցկութիւնն ու արժէքը։ Բայց գառն է, միշտ այդ մաչլութեան գարերէն, ուելի իրաւ, մեզամերձ, ու մեր ներկայ հոգեգրութեան լայն չափով հազարդ, ուելի հարազատ վկայութիւններ։ Սիսուանի Լեւոն Մեծագործը անչուչա սրտառուչ անձնուէրութիւն մըն է, բայց որքան գժուար տեզաւորելի մեր իմացական ընկալչութեանէն ներս։ Նոյն տեսնոցով՝ անոր Շնորհալին, մանաւանդ Լամբրոնացին։ Կ՚ընդունիմ որ Հայաստանիէն որ և է իչխան գառն չերեայ Լեւոն Մեծագործին կարկառն ու բախտիքը։ Ուելի անդին, ես կը վերլուծեմ քաղաքական անձնուէրութիւններ կառուցանելու հզաւնակը Գ. Յովսէփեանի մօտ։ Բայց ձեզ կը գրկեմ Հայաստանիէն,

այսինքն հոն կերպարուած Նչեցիին, որպէսզի համոզուիք թէ մարդ մը տալու բիւրաւոր ձեւերէն ո՞րն է իրաւը, նորը, հարազատը, թուղթին վրայ տող առ տող յօրինուողը։

Գ. Յովսէփեանի գտած առնները, հետեւելով իրենց, կը պահեմ իրենց պարզութիւնն մէջ։ Կարծես այդ մարդոց իշխանութիւնոց համար գործածուած հարստութիւն որակումը պիտի թուէր քիչ մը չփացուած։ Իր վերջնական կերպարանքը գտած ու ժողովուրդին սեպհականութիւնը դարձած Խաղբակեանց կամ Պաղտեանցին դէմս, վհեմութեան ունի, տպաւորութեան համար գրեթէ պատրաստ, Orբելեանցը, որ, իր բնատուր վկայութեան համեմատ, ուշիմ ազգութիւններու հանդոյցներ կը բամանդակէ։ Ունի Զաքարեանցը, Վաչուտեանցը ու տակաւին ուրիշներ, նուազ ամբողջական։ Այս ազգատոհմերը, դիրենք հիմնաւորող ու փառքի առաջնորդող անուններով, մեր քրոնիկագիրներու ինքնին այնքան քիչ, ժուժկալ էջերէն ներս, տպուրաւ կչխտալ մը գրեթէ տպրեր են, մինչեւ Գ. Յովսէփեանի իրենցմով զբաղումը։ Թերեւս, ուշագրաւ ըլլալու անընդունակ։ Մառ՛յլ, այսինքն՝ գաղիցիներուն obscure, երբ ծանօթ ենք Արշակունիներու, Բագրատունիներու հնարքներուն, խայծերուն՝ իրենց առներուն նախնիք, պատմութիւն, հերոսութիւն ճարելու իրենց միամտութեան մէջ, — Անիի անկումէն վերջ, ազգին հոգին անաւար հրաբուխի վերածող եղելութիւններու հասանքէն բանալար, խլիակ ու նահանջապաշտ։ Պաշտօնական մեր տարեգրութեանց կողմէ սա առներուն հանդիպածած սա մոռյլութիւնը այսօր գագրած է իր իմաստէն։ Այդ առներու հիմնագիրը, իշխեցողները, ժամ, վանք, գիրք, գիւղ, նկար, յիշատակարան յօրինողները Յովսէփեանի գրչին տակ կը փոխակերպուին, մեծ, պայծառ, արդիւնաւոր անձնաւորութիւններու, ընդարձակ, կարկառուն, դեղեցիկ գործերու հանդէսի մը մէջ։ Ու կարեւորը·

— Ալիշան, (մի զարմանաք որ այս անունը ինքզինքը անդադար կը պարտադրէ։ Դարերէն Յովսէփեան ալիշանեան կրթութիւնը կը չարունակէ պատուական սրբոյին մահէն վերջ, բայց միջոցներու սիրական տարբերութեամբ մը, ինչպէս թերապեւտացու վերը ու պիտի պայծառակերպուի վարը) իր փառքին յատակը առաջ գիրքերուն մէջ լայն պատեհութիւններ կ՚օգտագործէ գրական յօրինումի մը որ մատացածին կերպասը չէ անշուշտ Ծերենցին, Ռաֆֆիին, բայց կը տառապի իրականեն ապին կամ անպին իյնալու ճակատագրով մը։ Հաւաքել մարդու մը անուններ

կապուած բոլոր յուշքերը, նչխարներըը, աչխատանք մըն է երբեմն ապերախտ, երբեմն արդիւնաւոր։ Այս մեթոտով մեր քաոածոյներըը կրնան բաւարար կազմել, ինչպէս է արդէն իրողութիւնը վենետիկեան արքային հետ, քանի որ կեանք մը, ան ալ առաջաւոր անձնաւորութեան մը կեանքը, այնքան առատներէ, փչրանքներէ է կազմուած։ Ը՛ուչանար մեր յոգնութիւնը, իրարու նմանող դրուագներու տաղտկութէն առաջացող, պարագայ որ հիմնաւին իրաւ է ալիչանեան վաստակին համար։ Գարեգին Յակոփեան՝ Պուռճեանցի մէջ կը յայտարարէ թէ չի վախնար այդ ճակատագրէն որ կը նչանակէ աչք առնել էկարդացուելու ողբերգութիւնը... ծառայելու համար դիտութիւնն որ կը հաւաքէ, անտարբեր՝ տակէ զաբս ուրիչ նպատակի։ Արդ, ո՞ւր կը գտաւին իրարմէ երկու հակազդեցականներուն ճակատագրերըը։ Անչուշտ նորաթիւններ կը հինանան։ Ու նորաթիւններ էին, դէմ հատարակաթիւնն ոչ-մտանաւորիալ լայն մէկ մասին համար Սիսուանը, Սիսականը եւայլն։ Բառարդ գարը մարմնց տակայն այդ դիրքերուն նորաթիւնը, վանդի նորաթիւն նկատուած մտաւնքներըը կազդային ոչ-ճորութիւն մարդերէ։ Ալիչան իր անձնական ճիգերով չտա քիչ բան էր գտած իր գործերուն կառոյցին վրայ աւելնալիք։ Գարեգին Յակոփեանն, իր աչխատանքին համար ընտրած գիտնին իսկ մտայլութիւնամբը, տիպուած եղաւ անձնական իր նիպին վատահելու, իր տաւներըը ուչադրաւ, կենդանի կացուցանելու համար։ Ու այս անձնական բերումն է ան որ կը պաչտպանէ իր կառոյցներըը։ Գարեգին Յակոփեան այդ մարդոց անուններըը, դիրերըը, գործերուն — քաղաքական թէ իմացական — փչրանքներըը, անոնց ղգացական դրութիւնն բոլոր տեղներըը հաւաքեր է մէկիկ մէկիկ, ոչ հանրածանօթ թանգարաններու արտներէն, այլ՝ինքն գտաւորուած պատմութիւնոց դիւանները էն, — ինչպէս կը գործեն ընդհանրապէս արեւմտահայ բանաւիրական կրթանքին բանաւորները, — այլ ամենական տեղերէ, ուր որ կրնային անոնք ըլլալ պատահական։ Պէ՞տք կայ կրկնելու որ այդպէս հաւաքուած այդ մարդերը նոյն տանն պինդ լարուած գործօնութիւններն են, այնինքն՝ իրենց օրերը բոլէ առ բոլէ ազգերի են, ըմեր ամենուն նման, իրենց պայմաններուն ձիրովը, տակաւրարար երեմարի քամակին, եկեղեցիներու առաւերտ արտմութեանց խորը, պարտներու չգարթնակ վտանքներէն հալածական, պատերազմի, ջարդի, թալանի, հուրի և սուրի փոխնակ հանդէսներուն զոհ կամ պետակառար։ Այո՛, կտաւեր, սրբեր, մատեներ, ազբացներ, հպարտա-

ցեր, պարտուեր, յաղթուած սարքեր։ Այո՛։ Շիներ են իրենց արեան բոլոր զօրութեամբը ու իջեր հողին խաղաղութեան, այնքան խռովայոյզ իրենց օրերէն դիր մը, մագաղաթի կտոր մը, քարի մը պորտին թուական մը, ձեռագրի մը սկիզբը նկար մը կատկելով, բոլորը ժամանակի մանգաղին ժանիքին, ցիրուցան, հեռու, փշուր փշուր, գրեթէ միշտ անամբողջ, հետեւելով բախտին որ կը զարնէր իրենց ըերդերը, դամբարաններըը, արեան ժառանգորդները։ ... Ու Գարեգին Յովսէփեան, մատիտը ականջին, լուսանկարի մեքենան ուսընդմէնութ, թուղթին դիւանները ձեռքէն կախ, սարէ սար, աւերակէ աւերակ, ձեռագրէ ձեռագիր, խուչքարէ խաչքար ու նկարէ ի նկար՝ վազեր, թռեր, տարիքին թեւին մէջ ու տարիքէն ալ վեր երբեմն, ընդօրինակելու, լուսանկարելու այդ մարդոց գործօն հետքերուն վրայէն, ամէն, ամէն բան որ իբր նշխար ազերս էր պարզեր, մօտէն, հեռուէն։ Մագլցիլ անմատոյց կապաններու քիւերն ի վեր, փշրուած բերդին խափանուներէն գողնալու համար գիրի կտուց մը, բառի մը սառած հեւքը ...։ Արուեստին հրայրքն է անչուչո հզիմակը սա բացառիկ կենսաւնակութեան որ հերքուին իակ կը պարզէ մարդոց ընթացիկ իմաստութիւններուն։ Ուխտաւորը տարիքն է համբիչին, բազկաթոռին, tisaneներուն, գէշ աչքին ու խուլ յամառ հազերուն։ Գարեգին Յովսէփեան ուխտաւորէն վեր, կը կարդայ աւելի քան իր քարտուղարներուն բոլորը միասին։ Կը տեսնէ (ձեռագիրն է աշխարհը անոր տեսողութեան) օրուան մէջ, յաճախ աւերակ մագաղաթներու ծակուծուկերուն, ցեցերէն բզկտուած կազքերուն, միշտ այդ ուխտաւորութեան աչքերով, այնքան բան որքան թերեւս պիտի չըներ երիտասարդ մատենագէտներու փաղանգ մը ձեռագիրներու հանքերուն խորը։ Ասպարէզ։ Տաղանդ։ Առաքելութի՛ւն, — որպէսզի մեր օրերն ու արդիւնքները իրար պաշտպանեն։

Գարեգին Յովսէփեան իր աշխատանքը աբխատած է ու արդիւնքը իրագործած՝ մշտամուռ, գրեթէ կատարի սիրոյ մը մէջ։ Դպիլ, իր նիւթերուն ճամբով, իր զգացումներուն խանարհագոյն իակ լարին, կը նշանակէ այդ մարդը հանել գրահի։ Առանց իր գիտութեան, թերեւս ընդդէմ ալ իր կամքին, անիկա ինքզինքը կը գտնէ արձակուած։ Ու տառապագին բան է հետեւիլ անոր միշտ կենդանի նայուածքի fondին՝ արշաւը մարդերուն, թիւին, բանակներըը ծանօթութեանց, անուններու, մանրամասնութեանց, հզօր յառաջխաղացքը մատենադիներուն, բազդատութեանց, միջձեղուածներուն, ճշդումներուն, — բոլորը իրար հրելէն, իրարու

փոխ[illegible]ած, հետապատ փայլի մը մէջ բոպէ մը գոնէ դիտակցութեան գալուն ուրուանալու, այնքան որ լեզուն, այսինքն բառերով նուաճումը այդ ամէնուն, կը վերածուի յատակ տառապանքի։ Ու կը տեսնես որ յօնքերը կը միջամտեն մերժելու կամ կանչելու աս ու ան թուականը, աս ու ան դէմքը։ Ու կը տեսնես որ ձեռքերը կ'ելևէջներ, ճամբու դնելու կամ իր մօտ ունենալու համար աս ու ան փառքերուն անցքերուն վկայութիւնները։ Ու կը տեսնես որ տաքերը կը մզուին չարժումի, մտածումին հետևէն, տանելու, թաղնելու ուխտառնամներ իր մարմինն իսկ դէպի դրախտները իր տարփանքին։ Ասիկա կիրքն է, որ երբեմն մեզ կը ծածկէ մեզմէ, մեր բուն իրականութենեն, մեր պաշտօնին պահելով մեր բոլոր կենսաւնակութիւնը, մեզ զրկելով կեանքին ու աշխարհին նոյնիսկ անմեղութենէ։

Երեսապէմի մէջ ան օրական տատնըվեց ժամ կը դառնայ ու կը դառնայ անդամէ անդամ, բոլորն ալ կքելու չափ ծանրաբեռն անցեալին սիրելազգայ փչրանքները պարունակող ձեռագիրներով։ Իր ուրախութիւնը, իր մտերմանկարներուն հետ արուեստ չնորհն ու գիտցկութիւնը բացատրելու առին սրտի, երիտասարդութենեն զարմանալի թարմութիւն կը գտնէ, անշուշտ առանց գիտնալու։ Օ՜, զգլխիչ վիպքիրը ձեռագիրներուս էջերուն քանառած առերեսուն, սրբատիներուն։ Օ՜, լացընող տրամաբանութիւնը զարդանկարներուն խորը թագնուած սրտառուչ սմին որ հայ դէմքին հավը է կարծես, գոյներու թեւով նաւած՝ դիմերուն հանգոյցը վերածելու ազգային կերպարանքին։ Ան ինչ յուզիչ խանդագատանք է որ կը տաքցնէ այդ մարդը, երբ կը թևլպրէ, կը ճչդէ, կը սրբագրէ, զարմանալի արագութեամբ, ձեռագրի մը մանրամասնութիւնները առանց նայուածքի նպատակին անդամ միակտուր արձանելով աչ–մանուագէտ հետաքրքրի մը հասապատկան։ Ըսես՝ անոր միտքը ունենար մանուսար զգայարանք մը դիրերուն հետը առնելու, այնքան իր թափանցումը կը գործէ արագ։

Այսպէս է ապրիլ այս մարդը, պատանութենեն մինչեւ ալեւոյթը, ծերութենեն ալ անդին, հալածական իր նիւթէն, հիւծատացած ու փակաչք՝ ուրիշ ամէն ապրումի առ չըլլար սիրտկան իր գերագոյն իրականութիւնը

— կիրեեուն կիւրը, այսինքն մարդ մը տեսակցասրող, ոճաւորող, գայն իր ճակատագրին դատապարտող հոգեզէն հուրքը ոբան մէջ, իբրեւ քուրայի մը, կը նետենք մեզ հալածող, հարուածող, խանգավառող, նոյնիսկ սպանող բոլոր ներքին ու արտ-

տաքին ազդմանդքները։ Ամէնին բլանի անձնաւորութիւնները բանաւորներն են այդ կիրքին։ Դարեգին Յովսէփեան, անուշիկ պատրանքի մը մէջ, անոր առած է նոր տարազ մը,

— *Հայ հոգու ստեղծագործ ուժը,*

բառերու փոքրիկ դրսեւորիւն մը ասիկա, բայց անոր վախառնէ աւելի տարիներուն cosmique խորհրդանշա՛նը մօտէն դիտողին։

— *Էդ ստեղծագործ ուժին դուք կը հանդիպիք, իբր քառ, իբր կիրք, իբր իմաստասիրութիւն ու պատանք, անոր գրուած ու չգրուած բովանդակ գործին դրեթէ ամէն երեսներուն։ Ամէնին իսկ չփոխեմ, սոսկալած էի մանրամասնելու այդ կախարդական բանաձեւին, այնքան չուտով անիկա կը դառնայ յաճախանք, անոր գրական յօրինուածները, տաօրեայ, նոյնիսկ գործօնական իրաւակցութիւնը, քիչ մը տաք ալարան մը մէջ ատ ու ան տժգոհելն ջատագովանքները, հանդիսատեսութիւնները, նկճոցիներու տառնաներէն Ամառնոյ Բանը հաւատացեալներուն մատուցանելու իր պաշտօնական պարտքին մէկ ու նոյն կերպարանքին, չըսելու համար կազապարին վերածող։ Երկու էջ իրմէն, պարզագոյն ինչպէս խրթնագոյն ձգտումներու ծնունդ, երկու տեսակցութիւն ու դուք կը համակուիք փազաղիչ բանով մը,*

— *Հայու ստեղծագործ կարողութեան պարոսը, գործածելու համար արեւելահայ սիրական տարազը։ Մեր պատմութիւնը, — աւելի անգին պիտի դանէք, որ Դարեգին Յովսէփեան առաջինները մէկին է այս բառը փոխակերպելու մեր մեծակոյրին — ուրիշ բան չէ եղեր ոչ նախընտրաբար հայու տեղծագործ կարողութեանց կրկէսը, արձակարանը։ Ու այս հաւատամքը ձայն մը չէ սա մարդուն չրթներէն, սանկ ու նանկ, նազիկ-տուզիկ դեղագէտ-պիտական գաղջ ախորժակներէ արատհանուած, այլ*

— *Հզօր կիրքը, պաշտամունքի հաւատար եռանդը մարգարէին։*

Յափրացած, յոգնած, պատրանախափ սիրուքին համար տարաշխարհիկ արտաւելու արժանի սա հոգեվիճա՛կը, թերեւս, հասկնալու մտադրութիւնն մը անձնատուր՝ մանաւանդ մը, դէշ բառով մը մենաշնորհ (*) մը պիտի ուզէիք ընդունիլ Դարեգին

(*) Վերջաբոլոր մը պիտի չուշանար նշմարելու որ մեր ժողովուրդին քաղաքական ճակատագիրը գործած է ծանր խախտումներ, այլասերումներ մեր հոգեվէն յօրինուածքներուն ներսը։ Զեմ իջնար պատմութեան խորերը, օգտագործելու համար մեր նախաբարական, արքայական, կրօ-

Յովսէփեանին։ կ՚աճապարէք։ կը հրաւիրեմ ձեզ որ բոպէ մը կանչէք ձեր մաքին իր ընկերները, մեռած որքան ողջ։ Համոզիչ, սրատեսիչ հանդիսատեսութեանց հանդէս մը պիտի չուշանար համագրաւել ձեր հոգին։ Մեռածները կրցան մեծ ըլլալ, վասն զի պաշտպանուած էին իրենցմէ ու գաղափարն։ Անոնք որ, ուխտուելին, նոյն իսկ անկէ վեր (Աբեղեան 81 ին աչքերը գոցեց, կէս մեռցած կոթողական գործի մը վրայ), տակաւին մինչեւ երէկ, ու այսօր ալ կը ստեղծագործեն, հայ ոգու յաղուկ գեղեցկութիւններ, Խորհրդային Հայաստանին յարգարուած ապահովեալ պայմաններով, մարդեր են, իրեն չար և նման, որոնք աշխարհէն իրենց կրած գառնութիւնն ու պատրանքները գամած են կեղտը փոխելու հոգու խաղաղութեան, գործածելով անմոռանալի Թումանեանին այնքան չարչարուած օրերը լուսապսակող տարազ մը, ու վերածած են այդ աշխարհին վրայ իրենց իմաստը իրենց ժողովուրդին գերազոյն բարիքին, իրենց պահելով մէջէն բաժակը միայն, հացին չերտը, լոյն, խորունկ լռութիւնը։ Մի կարծէք թէ Մինչին գարու վանական կարգերէն կը խօսիմ։ կը խօսիմ մեծ հաւատքողներէն, մեծ գիտուններէն, մեծ կառուցանողներէն որոնք Երեւանի Համալսա-

---

նական ծանր հակամարտութիւնները, իմ թէզին պաշտպանութեան։ 1900ին արեւելահայերը միայն ի հիմնականն կը մտածէն արեւմտահայերուն հետ մէկ։ Արուեստի, գրականութեան, նոյնիսկ կենցաղական ծանր հարցերու մէջ երկու հատուածները կը պարզեն ակնյայտ տարբերացում։ Ամբիւնքը որ հատուածներէն մէկուն տալի բացատրի է հատուածներուն միւսէն, մեր ոգիէն արժէքներուն դէմ, հարկադրաբար պիտի բերէր երեւան անգուշակելի այլայլումներ։ Այսպէս ԺԹ. գարուն, արեւմտեան թեւին վրայ, հայ բանասիրութիւնը կը գործէ իրեն յատուկ անկեղծութեամբ — նկատի ունենալ մշակման մարզերուն հետաքրքրութիւնը, Պերլին, Բարիզ, Վիեննա, Վենետիկ, Վիեննա, Գոլիա — ու ինքնագլուխ լռզուկներով։ Արեւելահայ բանասիրութիւնը, իր կեդրոնին չուրջը իր գիծերը ամուր, խնամքով պահպանող ճառագայթումի մը պատկերը կուտայ։ Կ՚ընդունիմ որ Աճառեան մը, Ադոնց մը եւրոպացին կը ճարեն իրենց միտքերուն դրութիւնները, բայց չեմ ընդունիր որ մաքի դրութիւնները առանձին պիտի բաւէին յիշուած հեղինակներուն գործը մեզի հասկնալի ընելու։ Առէք Նորայրը, Գարագաշը, Տաշհանը, փաթթամ, անմոռանալի անուններ, բայց պարկէք իրենց գործը նժարի։ Ձեր գտածին անբաւականութիւնը (Տաշհանը կը գտուի իբր արդիւնաբերում նիւթական գեանին վրայ հայ ձեռագիրներու ցուցակագրութեան) բարի եղէք հասկնալ ... արեւմուտքին ճնշումին տակ առաւելապէս Ասիկա չի նշանակեր Գարագաշը պաշտպանել իր անկեղծութեան հետաքրքրութիւնները վարժապետօրէն մեծցնելով, այլ հաւատալ միւս իրողութեան, — Հայրենիքին պաշտպանութեան, երէկ՝ կեդրոնական տակ Էջմիածնին, այսօր գուրգուրանքին մէջը Խորհրդային Հայաստանին։

բանը հայ ոգիէն առեղծվածութեան կենդանի վառարան են յարդարած հիմա։ Ու չեն մնացած Ագնցը, Արիզոնը, Մալխասեանը, ընդհակառակին ծանր փոստին որ կը ծանրանայ անոնց մարմնեղէնին վրայ։ Նոյն հզօր կիրքը, հզօր հրդեհի մը նման կը պաշտպանէ մեռնողներուն եաեւէն փաղանգները ոգիերուն, նոր ուժերու յարձակումի մը մէջ։ Ամառանոց առանձին առաւածութիւն։ Բանասիրականին մէջ սա կիրքը գերազանց ապրակ՝ աչխարհին յաղթելու։ Անչափ ամէն ապարելք խոզոտած է երբարդական, չորրորդական ալ գործօնութիւններով։ Մոգէք գանդ։ Կեցէք պատկառ անոնց առջեւ միայն որոնք իրենց գերապոյն կիրքը բրին իրենց գործունեները։ Կէս դար առաջ Ալիշան, Տաշեան, Այտընեան՝ նման կիրքերով ու նման ճակատագրով։

Ու այդ կիրքը, նոյն առանձնութեամբ

— ճնաբանին,
— գիտուին,
— պատմիչին,
— հաւաքչին,

} *վրայ, որուն անունն է*

— վերարտադրողին,
— վերլուծողին,
— վերբալադրիչին,
— տեսանողին

} *Գարեգին Յովսէփեան։*

Կամալական բաժանումներ են մեր չնորհներուն, երբ այսպէս մէկ մարդէ մը ամբողջական երեսներ կ՚ելլան արտահանելէ։ Կ՚ընդունիմ որ գանազանութիւնը չատախս ըլլայ ոգիակ ակարացման, մանաւանդ մեր գարուն չատուկ մանրաւորման պահանջին ընդմէջէն։ Բայց պիտի ուզէի որ երեսներու նմանակ մաներուն փոխադրէիք վայել ուչադրութիւն։ Այս վերագրները, առանձին առանձին, կարող են լեցընել ճակատագիր մը։ Ընդհակառակը օրինակները Տաշեաններուն, Ալիշաններուն։ Այդ վերագրները արդարութեամբ դիմաւորող զգայնութի՛ւն, իմացականութի՛ւն, որոնք նիւթական փոյթը կը վերածեն նիւթէն վեր գրութեան, դէմ առ դէմ մտաճանաչումին։ Սխալի մէջ չեմ ակնածախնդրելու՝ հոգին հանկնալու անաւար աչխատասէր Տաշեանին, երբ ասպրանց իր Յուցակը, կամ Ալիշանին երբ լոյսին բերաւ իր պատմական, հնաբանական մեծդի կառոյցները։ Տաշեան գոհ էր որ կատարած էր իր պարտքը, իր ժողովուրդին նչխարանքներէն կրցածը փրկելով։ Ալիշան հպարտ էր որ հայոց պատմութիւնն ու հայոց աչխարհը,

աշխարհագրութիւնը կը դառնայ անպիտանութիւնը գանգուածներուն: Բայց նայնքան ապահով եմ որ երկուքին ալ չայցելից խուզ, խորանակ, տառապալից պայմանութիւնը հայոց մշակոյթին մատնանումին: Ահա տարբերութիւնը:

Երկրորդաբար, կը յանձնեմ ձեր նկատառման մեռ ալ պարագան: Վերի առանձնացուած դրամագլուխներէն իւրաքանչիւրին համար Գարեգին Յովսէփեան, իր կիրքէն դուրս, կը վայելէ պաշտպանութիւնը նայնքան հզօր իր հետաքրքրութեան

— Ամէն նոր բանէ (*),

որով մարքի լայնութիւնը կը բարձրանայ տնտեսագործական յարդով արդիւնքներու ընկալչութեան: Հաւատամ՝ նախապայմանն, պարտաւոր է տեղի տալ, առաջնորդել կառուցումին:

Արեւելահայ բանասիրական կրթմանքին մէջ կիրքէն դուրս — որ կեանք տարազով փոխարինելի բառ մըն է — նորութեան, նորոգման, կառույցի սա վայրն ու տագնապը, սա տարմանքը նայնիսկ, չեմ երթար առաջ գանազանումի տեսակարար միջոց մը

(*) Ինպէս, թերեւս արդար տարազով մը, իմացականութեան կէսը կը յայտարարեն յիշողութիւնը, հանգուցօրէն, թերեւս նայնքան արդար տարազով մը, հետաքրքրութիւնը կը փորձում ընդունիլ զարգացումին անդրանիկ կէսը: Զարգացումը, հոս չի նշանակիր մտանպիտական հարստարանք, այլ իմացական լիութիւնը որ միշտ կ'ըլլայ խորունկ մեր հետաքրքրութիւններու կերպոնով: Բայց երկու պարագային ալ վերապահութիւնը նայնքան արդա՛ր: Զեմ զրպիր զուտ յիշողութեան հարցով, իմաստասիրական կալուածէ մը ներս անհատատատ իմ քայլերուն չվստահելով: Բայց զուտ հետաքրքրութիւնը կրի իմացական զօրութ ու հակակշռի մը տակ չի գործեր, զժբախտութիւն է և ապէս: Օրինակները տարբ են: Գարեգին Յովսէփեան ակնարկ վանքերու, պաշտօնատանց մատենադարաններու առնչանքներուն որոնք անձանձրոյթ կ'տարբերին, ինչ որ կ'իյնայ իրենց հատկութեան, օրին մէկը այդ մթերատեղին փոխութիւնը ողբալու անվրէպ ճակատագրով: Ամէն նոր բան: Անչուշտ, բայց մեր կոչումին մէջ: Գարեգին Յովսէփեան, առնուազն խելք ունէր . . . Հ. Ս. Երեմեանին չափով, բայց միտքէն չանցուց ողբերգութիւններ, տարվինականութեան վրայ գիրքեր և ուրիշ շատ մը երանելի անհեթեթութիւններ գրելու վտանգ իր այնքան աւելի ժամանակը իր կոչումին հետ ազնիւ պարզով ամէն նորութիւն այդ կալուածին աշխատաւորը կը բարերարէ ցնծոյ, կայ ուրիշ ալ չնորհ մը, որ ամէնուն չի բաշխուիր: Հաւաքատած նիւթերէն օգտագործել մատենատուն կառույցի մը հաշւոյն: Ահա տեղծագործութիւնը: Գարեգին Յովսէփեան չի նմանիր սիրեւքի տեսարաններուն որոնք հայ մշակոյթի մը կը խօսին, ինչպէս պիտի խօսէին գերմանականէն, այսինքն զայն առանց ձանձնալու: Գ. Յովսէփեանին համար ի սկզբանէ էր նայ մշակոյթը, ապա՝ անոր տարբերը:

իրրեւ առաջարկել ընդմէջ արեւելեան և արեւմտեան հայ բանաստեղծական դպրոցներուն։ Բայց թեպետ գրքոյկը իր լման կշռքը կը ստանայ երբ նայ ժողովուրդի գիտցին համար վաստակած երկարեան, կազմակերպուած աշխատանքին մէջ ուղէք գտնել բաժինները։ Երբոյան — Պոլիսն ալ մեռաւին — իր մեծ համալսարաններով, ցեղապրական, գիտական հաստատութիւններով, հակայական մատենադարաններով չէ գտած այնքան բան արքան յօժարած է իրագործել Էջմիածինը իր համեստաւոր միջոցներով։ Մի մոռնաք որ այս essais-ն իբր սրաչապրիչ վերագիր ունի

— Արեւելահայ բանաստեղծները եւ Էջմիածին *սրան նեղսատտում, բազմաթիւ մէկ բանասէրն է*

— Գարեգին Յովսէփեան։

Այս մարզուն աշխատանքը երեւակայելու բաժնելու փորձ մը ինձի տուաւ տասնի մօտ յօդուած պիտակներ։ Ձեղուած մը. — պիտակները երթալն պեղանքի տարբերութիւնը կը նմանին, մարզուս մը հիմնական կազմերը ուելի պայծառօրէն ցայտեցնելու ծառայէ։ Բանաստեղծ՝ եպիշէ Պարթեւեան։ — Անտարակոյս։ Բանասէր։ — Իր մասնաւոր կարեւածին վրայ։ Քննադատ։ — Հաւանաբար երբ իրեն ներկայացուած գիրքերու վրայ վճռական տեղեկագիրներ կը տարագրէր։ Պատմաբան։ — Պիտի փութամ հաստատակամով դիմաւորել հարցումը քանի որ հայոց պատմութիւն մը գրած է։ Մատենադարանի պատմիչ։

— Ոչ մէկ տարակոյս, երբ ունինք իրմէն հատոր մը, նուիրուած նոյն նիւթին։ Պերճախօս, այնինքն բեմբասա՞ց։ — Օ՛, սքրբտազան կախարդը, պիտի փութայինն ազդակիլ իր խօսքը լսողները եկեղեցւոյ բեմերէն։ Անզուգական գաւախօսը։ — Ինչպէս դնել նման հարցական մը երբ սերունդներ առաջ մեր դպրութեան ու եկեղեցիին։ Ու այս առաքաքննութիւնները այնքան մըն ալ կարելի են ինքնին։ Եւ սակայն ընթերցողը հազիւ կը կասկածի թէ պիտակներու առ չարքէն քանի մը հատը միայն արդար, պատշաճ, մերձաւոր գործածութիւններով, չեն վաստկեր վարկը այլապէս փարթամ, մեծամտուս իմացականութեան եղիշէ Պարթեւեան։ Այս օրինակը կը նկատեմ բաւ, ցոյց տալու համար թէ հատարակաց գնահատանքին առարկութիւնը արքան անվաստակ է յաճախ։ Գարեգին Յովսէփեանի արդիւնքին վրայ գործադրուած առ պիտակութիւնները կը պատշաճին, այդ մարզուն համագումար կարողութեանց ու առանց արդիւնքին այնքան սերտ ու սեռն, որքան միսը՝ ոսկորին։ Աւելին։ Այդ վերագիրները չեն ծածկեր առանձին առանձին, մասնաւորուած իմացական atelier-ներ, այնինքն՝ քիչ մը յաւակնոտ բացատրութեամբ մը գանկի*

պոսեւէ չէն պարտադրեր մեր նախատումն։ Անոնք, որոնց հոգիէն ներս բայց մեկ ազնիւտուրիւնն իրենց մտնուտար նկարագիրները չեչտօրէն պաչտպանող ախտժականներ։ — Բառը հոս կը թարգմանէ մեր հոգիին զօրաւորագոյն, ազնուագոյն ցանկութեանց զուտարը, արդէն գործածուած տարազով մը

— կիրքը, որ մինակ մեզ չի կործաններ, այլ եւ երբեմն մեզ կ՚ազնցնէ՝ մեզմէ չատ վեր արդիւնքներու առաջնորդելով մեր ազգակցակաթիւնները, մեզ սանձելով — իրեն համար ուզելով — մեր աւելորդ հետաքրքրութեանց պատճառներէն մէջ թափառելէ ու մեր օրերը, ամիսները, տարիները, նոյնիսկ քառորդ դարը կը լեմ մէկ ու նոյն պաչտամունքին։ Հնուց խօսք է

— Հոգիս չժար է, բայց մարմինս ակար։

Գ. Յակոբեան հայ եկեղեցականի մարմին մը ունէր ինչպէս ամէնքս ունինք մեր մարմինները մեր ես ու ան պաչտօնատարծուածքեան կնիքովը կնքուած։ Ան այդ պատճառէն, եկեղեցւոյ պատասխանէն՝ բաներ ուզեց նայ պիտուն դժուար մարմին մըն ալ։ Բայց եկեղեցականը, որպէսզի համոզուի թէ որքան չատ կ՚ուզենք մենք այդ ախտերէն, նոյնիսկ կեանքին գերագոյն վայելքներէն անոր հրաժարումը կը գնենք պայման մեզ ծառայեցնելու համար անոր ուժերը, քիչ անդամ յարգանքով, չատախոսութիւնքով վճարելով այդ հակայական զոհաբերութիւնը։ Բայց գիտուն ու ըսէք ինծի թէ ինչ կուտանք անոր, երբ անկէ այնքան չատ կ՚ուզենք։ Գ. Յակոբեան երկու տառնձին սա զոհաբերութիւնները չժարտակամ պարտադրած է իր մարմինին և միտքին։

Ի՞նչ էր, տարակուսող, անոր գաղտը, հայ մշակոյթին։ Ուրիշ խօսքով, 1880 ին հայագիտութիւնը փերակատութիւն էր ու Եզնիկ։ Աչխատասիրութիւն էր ու Ալիշան։ Հայ մշակոյթը, իբր յայտ, չէր իսկ կանչբառած։ Ուխտատունտիներ, փոտաւոր տան մը տխուտակալը՝ անիկա, այդ մշակոյթին ոչ միայն յղացքը պատրաստած է երկրորդականին, այլ և անոր մէկ կերպարանքին, գրեթէ անպայ, տառնուտն երբեմն կատկածուած հակայ մէկ գեղեցկութեան գաչէը և փոտրը իրերու, ինքզինքը գտած է մեր սերոյն ու հիացման մէջ, մեծ բանտուորներու միայն գիջուած արտագին զգացումներով։ Հայ ժողովուրդի գիտուն տառչին և ամէնէն հրատատուած աչխատասուորներէն։

Վերի վերադիրները կը գաչնուին, կը միաձուլուին, տեղ ձևու համար տիպարը

— հէքեաթին հակառակուն։

Գ. Յակոբեան մէ՞կը, անոնցմէ։

— Հետագայ վերլուծումը պատասխանն է այդ հարցականին։

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ

Երէկ գործ մը արժեւորելու համար պատգին տրամադրելի են մէկէ աւելի եղանակներ, մարդ մը տպրեցնելուն տեմատուփակ են տեսակներըը։ Գ. Յովսէփեան խօսէր Նարպէյ մը էր, որպէսզի իր առիթով մատնեմ արդիացած vie romancée–ները։ Անիկա էր նոյն տանը մեր օրերուն քանի մը վանքերէն ներս ինքզինքը նորոգած վանականի բացարձակ տիպարը, որմէ նմայներ կրնաք ընդունիլ Ալիշանը, քիչ մը Այտնեանը, աւելի քիչ չափով Եղիշէ Դուրեանը։ Գ. Յովսէփեան այն չատ քիչ մարդկէն մէկն է որ իր վրայ մխացուցած տպրեցաւ մեր իմանիզմին տիրական յատկանիշներէն մէկ քանին, ինչպէս մեր հոգեւորականներուն մեծաւեան հիմնական քանի մը կէրքերը։ Սպասը մեր մեսկոյլին, տրուհատներու ուղիով։ Սպասը մեր եկեղեցիին, պարտականութեան ճամբով։

Այս հաւատամքը բա՞ւ, որպէսզի ձեր մտքին յօրինուի տիպարը որ կը տարբերի մեր մէջ պարմը առաջով դասական յղացքէն հոգեւորականին, ու նոյն տանն 1850 էն ասդին մէկէ աւելի պատկառելի նմայներու վրայ ինքզինքը կերպադրած միւս մարդը ներկայանայ ձեզի, ա՛ն

որուն օրերը բաշխուեցան դիրքին և խօսքին, ուսուցումին և ժողովուրդ հովուելու պարտքերուն վրայ։

— Կ՚ենթադրեմ։

Մշակոյթի քիչ մը դժուարահամ պատմիչ մը թերեւս Գ. Յովսէփեանը ուներ առիթ, Ժ. դարու մեր բանասիրութիւնը, հոգեւորականութիւնը ձգելու ապառիչ վերլուծումի մը։ Իմ քիչ միջոցներըը օրէ ինչպէս նախանձիմ։ Այս դիտակցութիւնը իմ տողերը կ՚ընէ ժլատ ու իմ փառասիրութիւնը կը պահէ իմ ոյժերուն համեմատութեան։

* * *

Ժ. դարու մեր իւմանիսցիները նախընտրաբար կուգան մեր հոգեւոր սպասին փազանդներէն։ Ջեմ բացուիր պատճառներու արտահանումին։ Սայդը ան է որ արեւմտահայերու մէջ մասի

վրայ համբերու չափ քիչ են անուններըը իմանիան կրթանքին նուիրուածներուն։ Արեւելահայերը այդ գիտինին վրայ կը գերազանցին հոգեւորականները։ 1850 ի չքեղ փաղանգը, եկեղեցականներէ գլխաւորուած, 1880 ին արդէն լայն չափով մը բացուած է աշխարհական տարրին։ Նախքան դարս է այդ մարդերը տեսակաւորել։ Այս փորձը (essais) նուիրուած է յապաղած իմանիսաի մը որ հոգեւորական մըն է։

1880 ին, այսինքն երբ Գարեգին Յովսէփեան պատանիին կը բացուին գիտակցութեան անդրանիկ ակնարքները, արեւելահայ բանասիրութիւնը կը թուի հիւսիսէն դէպի հարաւ փոխադրած ըլլալ իր ծանրութեան կեդրոնը։ Մոսկուայի տէր Թիֆլիսը։ Լազարեանի տէր՝ Դէորգեանը։ Էջմիածնի չուրջ կեդրոնացած այդ եկեղեցականութեան վարչական ախորժակները անչուշտ ինձմէ կ՝առնեն յիշատակութիւն, քանի որ կը նշանակեն այժմուս ծանր գործածութիւն։ Դ. Յովսէփեանի տաիճով ես կը բացուիմ քիչ մը աւելի, իր տեղին։ Հոս կը գոհանամ դիտել տալով որ ճեմարանական որակուած սերունդին մէջ, հոգեւորական սպասին մասնաւորաւ մը նոյն տեն կը տաղնապի տաղնապը ճամալատացական զարգացման։ Պալիս երբ իր կղերականները կ՝ուզէ ժողովուրդի մէջին խառնէն, էջմիածին ուսանող տէկն տարկաւագ Եւրոպա կ՝երազէ։ Ոբիեն բարձրագոյն ուսումի, տասը տաղնապը, տարփանքը կը կազմեն ապագայ հոգեւորականին աւագ մտահոգութիւնը, հոն։ Դարձեալ այդ երիտասարդները տպորուած են բուռն ուրիշ տարփանքով մը, — տսիկա իրենց մշակոյթին ճանաչողութիւնը, վերագիւտը, որոնք մարմին կը դառնան իմանիսատական չատ չնչո հետաքրքրութեան մը մէջ։ Կ՝ուզէ՞ք տեսնել։ կուտամ ուրիշ մըն ալ, որ թէեւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ընդհանուր աւանդութեանց, ոգիին բխումն է, անչուշտ, բայց գոյնն է ապած աւելի ընդարձակ ապրումներու, այդ օրերուն համար հատարակաց ամբողջ Ռուս կայսրութեան ներսը, տաճկաւոր երիտասարդը իրեն պաշտող ունեցող։ Ասիկա հանրածանօթ ժողովրդապաշտութիւնն է, զոր վերլուծել գործեալ գուբս է իմ ծրագրէիս։

Սա քանի մը ցուցմունքները՝ կ՝արձնգնե՞ն ընթերցողի մըտքին ուրիշ ալ բաներ, այս անգամ արեւմտահայ բարձրատիճան եկեղեցականութեան իրազործումները նկատի առնել ուզող, բանասիրականին մէջ։ Սայդը սա է որ արեւմտեան Հայաստանը օսմանցիներու վարչութեան տակ, իր բոլոր ուժերը չատկացուցած է աւելի կենսական տաղնապներու բարձումին։ 1870 ին արդէն վե-

նահին ու վիճնան իրենց մենատիրութիւնը փառապակ կը պարտադրին Զարթօնքի սերունդին ուրիչ չատ ընդարձակ դործօնութիւնը պատրաստակ առնելով։ Այս հրաշալի մարդոց արքան չատ էին ընկերքները։ Յետոյ թաւրք կայսրութիւնն և անկէ ետր բամնուած պալքանեան իշխանութիւնց հողերուն երեսն գրեթ մեր ժողովուրդը, դոյութիւնն իր պայքարին մէջ ստիպուած է ինքզինքը ամբողջութեամբ նուիրել գրեթէ նիւթական պահպանութեան։ Այս պայքարին դերազոյն զործաւորները մեր բարձրատիճան եկեղեցականութիւնն է որ պիտի հայկայէ։ Իր լաւագոյն ուժերը ուրեմն կրթական, վարչական, գրեթէ քաղաքական դերերու համար պիտի ըլլան օգտագործելի։ Առաջնորդական պաշտօններու ցանցը, թեմերու կազմակերպութեամբ, եկեղեցիներու և աղգապատական հողերու, կալուածներու, դատարաններու հոգն ու խնամքը մանր, սպառիչ աչխատանքով են պայմանաւոր, որ իր արատքնապէս աննչան թուով տարրութիւնը թերևս պիտի դանէ կրկնուած ներքին, անհատական ալ անընդունակութիւններով։ Չեմ ուզեր որ պզտիկ տեսնէք մեծ չանքերը։ Չեմ ալ ուզեր որ ընդանրացման դիւրին ախտժակով մը կասչիք Գ. Արտանձեանցով կատարուածին։ Գարեգին Յովսէփեան անխառն դիտումն մը ծանր արժանիքները միչտ խառնուած պահեց բարմապրող հոգեւորականի մը պարտականութեանց դպացումին, ճնչումին, ինչպէս էր արդէն պարտական Արտանձեանցին որ բացատրեցինք մը փառքը կը խորհրդանչէ դրեթէ վարչական հողերով ծանրաբեռն եկեղեցական մեր դործիչներու հայելին մէջ։ կան մեկ ուրիչ անուններ որոնք անցած են, փառքով և գեղեցկութեամբ, մեր եկեղեցական պատմութեան, ինչպէս կը պատկանին մեր մչակոյթին պատմութեան։ Մի չափազանցէք։ Այսինքն Օրմանեանի գործը մի մեծցնէք ուրիչ անդին քան իր ատրաստութիւնը։ Բայց մի մոռնաք Բարգէն Կիւլէսէրեանը որմէ մեր իմանիրմը ստանալով ունի անտիպ «վիքիսարի» (բառը Գարեգին Յովսէփեանինն է նամակի մը մէջէն) գործեր, Անկիւրիոյ և Կ. Պոլսոյ ձեռագրերուն ցուցակները հոգատարութ կ՚ըներ տանող (տո կը յիշեմ գործակալ Թորգոմ Գալչակեանի Սեբաստիոյ չրջանի ձեռագրերուն կազմուած ցուցակը)։ Կիլիկիոյ կամոգիկատութիւնը պատմութիւնը, իրր նախանձի առնուագն գերազանց է ներկայացուցած անտիպ մեծերգին դիմովը, որուն վիճակիկի ընդօրինակողն մը հատարուածներն։ Յարգանքի արժանի այս մարդերը, սա կալուածին վրայ, մտածին են Գ. Յովսէփեանի հոգեվիճակին։ Արեւմտահայ բարեբաստիճան եկեղեցականութիւնը ուրիշ օտար չէ եղած լուսաւիլմին։ Երեմեան իր հանդէսներով (Ազդուիները՝ վաղարշապատ եւ Տարօն) առ

նուազն հայրն է Արեւմտահայութեան: Եթէ ուխտի ուշ անոր ուժերը պիտի դանդնք բաշխուած տարբեր մարզերու վրայ, մի մեղադրէք իր չիշատակը, խորհեցէք կարիքին տիպողրաֆաց: Եղիչէ Դուրեան, բացառիկ որքան հարազատ բանասիրական խառնուածք, իր կեանքը պիտի չատկացնէ այդ խառնուածքը պաշարող, պղտոռեցնող ազգակներուն դէմ պայքարելու, պայքար մը ուրկէ քիչ անգամ չպղծական դուրս է ելած արեւմտահայ եկեղեցականութեան բարձրագոյն իմացականութիւններէն մէկը, ինքը, Եղիչէ Դուրեանը:

Պատկերը տարբեր էր արեւելահայ Հայաստանի մէջ: Ամենէն առաջ հոն կը պակսէին այն ծանր ազդակները որոնք եկեղեցականին ուժերը կը պահանջեն իրենց հաւասոյն: Ասկէ տրամադրելի դաշտ մը, իմացական ուխտի անձնակերպուն, հետաքրքրող գործունէութիւն մը: Բանը մանող ամէն երիտասարդի համար որ իմացական ախորժակներ կը զգար իր ներսը, բարձրագոյն կրթութիւնը, հետեւակ բառով մը համալսարանը կը կազմէր գերագոյն ցանկութիւնը: Հոն նորընծայ կամ չափաւ հասած եկեղեցականը հոգեւոր իր պարտքերէն իրեն ուխտցած ժամանակը տրիպուած չէր վատնելու առաջնորդական, կրթական, յարաբերական բազմատեսակ գրազումներու մէջ: Տակաւին, հոն, հաւատքի, այրինքն ներքին կենսաւնակութեան մը trop-plein-ը անընդհատ կը բախէր ուռս ընկերութիւնը խորունկներէն յուզող ծանր գաղափարաբանութիւններուն, իրենց հակամարտութիւններով ուխտի ընդբարչուղ: Մարխիզմ ու Թոլսթոյիզմ, տասնք հակադրութիւններ չեն, 1880ին, այլ օրուան հզօրագոյն կիրքերը: Ու Տայսթայեւսկիի մինակ ոճիրին տեսարանը չէ, այլ աշխարհը փրկելու համար նոր Քրիստոս մը ուզող մարդարէ մը: Այսպէսով է որ ծանր բանակալութիւններուն ներսը, ինքն իր վրայ հիմդ թշուառութիւնը ամոքելու պատրուակին տակ, այդ թշուառութեան վրայ մոլեռանդօրէն չահարկող: Մինչ հոն, ամէն երիտասարդ, ո՛ր գաւառանքին, ազգութեան ալ պատկանի, (երբեք քառորդ դարու մէջ քառորդ միլիոն համալսարանական երիտասարդներ դէպի ժողովուրդը ընտրանով իշան պայքարին կրկէսը ու պատմութեան հզօրագոյն բանապատութիւնէն կազմակերպուած անողոք կռիւ մը մէջ մեռան ասիական-դինուորներու մոլկերուն տակ), այս ազդեցութիւններու մէջ, ինքնաբերաբար կը գտնայ թեկնածու մը եղիալի մաչկեակին: Գարեգին Յովսէփեան պատանին այս հիմնական խռովքներուն վրայ ունէր նաեւ ուխտցնելիք իր, սեպհա-

կանը, ազգայիցը: Նորագարթ մեր ազգայնականութիւնը 1880 ին կը մանէր ծանր փորձութիւններու արձակարանը:

Յանցաւ են Գ. Յովսէփեանի յիշատակները երկրորդ մանկութենէն, ակի պատանութենէն, յիշատակներ այնքան թանդ ու սրտայոյզ՝ մեծ գործիչները, դէմքերը, մարդերը տեսակաւորելու տեսակէտէն դիտուած: Հոս ու հոն ցրիւ անգիտութիւններ: Որոնցմէ մէկը իր գիւղէ մը գալը, ինքնիր մէջ այնքան մեծ փաստ մը քանի որ իրազութիւնը, մեր բոլոր մեծ մարդոց գիւղէն գալուն, արդէն ընդհանրացած բան մըն է: Անոնք որ կ'ուզեն ուսումի ընտանիին մանրամասնութիւնները, կրնան դիմել Ամերիկա ապաւած գրքոյկին, յատկանշին առիթով: Թուականն մըն է անոր Գէորգեան ձեմարան մուտքը, 1882, որ քաղցր վարդայր մը կը նեայ անոր նախակրթութեան առաջին վայրկեանները (Սեդրակ) ու Ազգեան (Ղազարոս) հզօր անուն կ'ներեն:

Տեղը չէ որ քիչ ինծի, վերլուծելու 1880 ի էջմիածինը իբր հոգեյատակ, բարեխառնութիւն, մթնոլորտ: Հասար մը քիչ պիտի դար այդ պարագրին լրիւ վճռաւորին, ոչ անչուշտ տափակ պատմական մեկնաւոր, այլ կեանքին հարազատ վերարտադրութեամբը. կը գոհանամ դիտել տալով որ համահայկական ապագաւած է, այդ օրերուն, հզօրագոյն զգացումովը, — հայրենիքին ազատագրութեան ճակատագրական հարցքովը: Բացէք տարազը, ո՛վ սիրելի բոլիքիհոսներ, ու պիտի անարկելիք մէկ ինչպէս կրցեր է այդ սերունդը դիմաւորել այդքան ընդարձակ ապրումներու դրոնը, իր պատառ մը հոգիին վրայ: Աւելի փնտռողը ապաս է դիմելու պատմութեան: Այդ համայնականէն իմ առանձնացնել ուզածը հոգեվիճակն է

— պատանիին

որ,

այդ կիրքին մէջ, այդ պայքարին համար, իրեն ներկայացող ճամբաներէն ամէնէն նուազ հրապուրիչը, չըսելու համար նսեմը պիտի ընտրէ իբր կեանքի գերագոյն յարգոյց: Ազգին, մեր մէջ, իբր ապագիչ, արտաքինութեանց հանդէպ մը չի բացուիր մեզի, ինչպէս է պարագան չատ յաճախ արեւմտահայ ժողովուրդներու մէջ, ուր ծանր պատրանքի մը բնկաւմը, կարճատ մը, չատ չատ կրծանած հպարտութիւններ ազգակը գառնան արդիպի երեսաւորդ մը մանէ անոր տակ, եթէ երբեք մտաւորականն օրերուն ճգտումի մը գինը չէ: Գ. Յովսէփեանին ընտրած ճամբան ոչ վարկեր ունէր, ոչ ալ մեծ, արդիւնարեր արձակուս կը բացուէր: Ընդարձակ

առաջադրութեանց հանգոյցներ են գրեթէ բոլոր կոչուածաւոր երիտասարդները: Ցետոյ ճակատագրակո՞ն արդիօք, այն իրաղութիւնն ալ ըսա որուն իր գասերուն մէջ տարիներով առաջնութիւնը չտնող ուսանողներ կեանքի մէջ չեն անցներ միջակութենէն անդին: Գ. Յովսէփեան արի ուսանող մըն է, անհուն ծարաւով մը դիանալու: Ան ճիմարանի սեղաններուն վրայ այրեցաւ կ'այրի հայրենիքին ճառնչուածին որ երբեմն հզօր է այնքան որքան երիտասարդութեան հզօրագոյն կիրքը: Սակա չէ արեւելահայ երգը սրտին մէջ երիտասարդը կը մեռցէ կիրքը, զի կը սիրէ հայրենիքը: Գ. Յովսէփեան մեր աւերակներուն սրբազան ուսման ունի իրեն ներչնչարան: Արդիօք կը տանի՞ք իր ծանրակուռ խոստին այն այցը զոր ան, ուսանող ընկերներու խումբով մը, ըրած է Բագրատունիներու սրբազնական ապառնին, ուր մեր քրանիկները խօսած են մեր մշակոյթին մեծ հէքիաթէն: Միւս կողմէն ապագ է որ մեր մշակոյթին նոր մեծ ըանաւարներուն ճակատագիրը հոն է որ յօրինած է ինքզինքը: Աւանդ անոր այդ խաչ, խորհրդ հմայքին գժուար է հասկնալ Թորամանեանը: 1850 ի մարդոց անհուն ըղձաւորութիւնը հայրենիքին կերպարանքներէն (Զալալեան, Բարխուդարեան եւայլն) տարբեր գրէթ մը չի գարդանար: Յովսէփեան Գարեգինը Անիի ճամբով Դամասկոս կը հասնէր: Բանէն հազիւ դարս, 1888 ին (ծնած է 1867 ին) այդ Մարկաւաղը Անիի մէջ կը տառնար իր անդրանիկ, անգարձ ձեռնադրութիւնը, հաւանաբար մեր մեծ հայրապետներէն մէկուն չափով որ իջած կրնար ըլլալ անոր յոգնած քունը լուսաւորելու և ըսելու ալ էմարութիւնը պատգամը զոր այնքան զգեցիկ գիտեն արտասանել մեծ մեհեաները՝

— Մեր ճամբով, երիտասարդ, մեր ճամբով:

Ասիկա ոչ հէքիաթ է, ոչ ենթագրութիւն: Գարեգին կաթողիկոս, այսօր երբ կը խօսի մեր մեծ մեհեաներէն, կը զգաս որ այդ մարդերը բառեր չեն իր բերանէն: Անոնք իր մարքին մէջ կանոնաւոր հոկաներ են: Անոնցմէ բան մը բերել չուրջիններուն, կը նշանակէ այդ մարդերը վերածել իր կիրքերուն:

Իմ essai-ն չի կրնար կենսագրական դիծերու վրայ տարածուիլ: Կ'բաւէ այսքանն ալ որպէս զի համոզուիք որ Գ. Յովսէփեան ուսանողը մեր օրերու բարձրագոյն ուսման ապառնիկու ապագ չի նմանիր: Ու անոր Գերմանիան գարձնել տարբեր է մեր, այսինքն արեւմտահայերուս յղացքներէն: Այդ Գերմանիան չէ որ անչուշտ առիթներ կամիտաար: Բայց առանց այդ Գերմանիային կամիտաար գժուար թէ ըլլար ան զո՞ր եղած: Պա-

թագան նոյնութեամբ կը կրկնեմ Գ. Յովսէփեանին համար։ Գերմանիան անոր չտուաւ անշուշտ իր անհուն հայրենասիրութիւնը, բայց տուաւ այդ հայրենասիրութիւնը կազմակերպուած իմաստութեան մը վերածելու համար ընդունակ մեթոտ մը, իմացական ապպարատ մը, գործածելու համար արեւելահայ տարազ մը, իր նախասիրանքը, կշռումը պաշտելու (բառը կը գործածեմ հին առումով) մէջ գերմանական աչխոյժ ու լրջութիւն նոյն ատեն։ Տարօրինակ է որ արեւմտահայ ընտրանին այդ Գերմանիային մեղի բերէր անկանգնելի *pédantisme*-ը, որ հմտութիւնն է առանց ստեղծագործութեան խմորին։ Վատահաբար պիտի որ Գերմանիա ուսած արեւմտահայ երիտասարդ մտաւորականները չատ չատ դէշ վարժապետներ միայն կրցան ըլլալ։ Միւս կողմէն կը կրկնեմ, առանց այդ Գերմանիային կամիտասը, Դարեգինը պիտի չյաջողէին իրենց տաղանդը այդքան ազատաբար, արդիւնաւոր չհանքերել։ Մեր չնորհնակը կամքի, մեթոտի այս հակակչռող մարզանքներով է որ իրենց լրումը կը գտնեն։

Կը կրկնեմ, — իմ ծրագրէն դուրս կ'իյնայ կենսագրումը, որպէսզի հետեւիմ գերմանական համալսարաններուն մէջ Գ. Յովսէփեանի տարիներուն։ Ձիս կը չահագրգռէ գերման բանասիրութեան մէջ, այդ օրերուն, հայոց լեզուին ու պատմութեան չուրջ ըսո բաւականին զօրաւոր հետաքրքրութիւն մը — Դէպի Արեւելք կոչտերապաչտութեան թեւերուս խուլ մղումին տակ։ Հայու պատմութիւն մի՛ տեսնէք սա վերագրումին տակ։ Թուրքը այդ գերին համար տակուբին չտագործելի ապրանք մը չէր, ու գերման զօրավարներու փառքը դեռ չէ սկսած, արեւելքին համար։ Իրականութիւն է որ Գերման բարձր մտաւորականութիւնն ալ կ'անդիտանայ Նիչէն։ Ու Պիսմարք քաղաքական զգայարանքէն դուրս գիտցած ազնուական մըն է որ կրցած է պարծենալ կանգին մէջ գիրք մը բացած կարդացած չըլլալու գերմարդութեամբ։ Գ. Յովսէփեան կը գտնէ այդ Գերմանիոյ մէջ իրեն անհրաժեչտը — աշխատասիրի մեթոտ մը, իր ապագրէգին վրայ *maîtrise* մը մտնաւանդ պատմաբանասիրական հարցերուն հուրքը։

Դարձեալ՝ արեգայ (1897)։ Ուսուցիչ տասուժամաբանութեան ու հայոց մատենագրութեան, — երկուքն ալ կէս գար առաջ ծանր համայքով ուսումներ։ Առաջինը կը գոհանամ յիչատակելով։ Երկրորդին համար ունէ՞ք սա նորընծան անհրաժեչտ ձեռնհասութիւնը գոր չիսուն տարի վերջ նոյնիսկ դժուարաւ կը գիջինք վարձատրել տարիներ հայոց պատմութեան, գրականութեան, անդիր

աւանդութեան վրայ ինքզինքը սպառած հզօր աշխատաւոր Մ. Աբեղեանին։ Դիտենք թէ արքան ուշ համարձակութեամբ պատկառելի դիտակները իր Հայոց Դրականութեան Պատմութիւնը հրատարակելու։ Ու մեր հրատարակին վրայ Ալիշանի Հայապատումը, Զարպհանեցեանը ունէին գոյութիւն։ Գ. Յովսէփեան մատենագրական պահեստ չիշատակութիւն չունի, ապագրութեան համար մատնակի յարգարանքով մը։ Այս պարագան կ՚առնէ նկատի մատենաւոր ուշադրութեամբ մը։ Հայ մշակոյթի ամէնէն ճոխ միութիւններէն մէկուն — գրականութեան պատմութեան նպատակ — երիտասարդ հայ մտաւորականի մը հայեացքները արժանի էին լայն հետաքրքրութեան։ Իր չատ տարածուն գրական գործունէութեան ընթացքին, Գ. Յովսէփեան Հալէպահայերի մէջ կը գտնի մատենագիր դէմքի մը, մատենագրական գործի մը սպառիչ ուսումնասիրութեամբը (Եսայի Նչեցի), առ ալ չնչաւորէն պատմա-գիտական տեսակէտով մը ընդմէջէն։

Եթէ երբեք հայոց մատենագրութեան հանդէպ իր կիրքը կը մնայ չափաւոր, բայց իր խնամքին յանձնուած ուսանողութեան մէջ հայրենապատութեան կիրքը վառելու իր անսահման նախիրեամբ յաջողին կը դիմաւորէ առ միզմութեան հաւատակից հակազդեցութիւնները։ Ուսուցիչը իր կիրքովը, նորութեամբը կը բանայ ոգոց հագիին վրայ իր ակօսները։ Երեւակայեցէք գինքը ուսանողներու խումբի մը հետ լեռնէ լեռ, հայոց աշխարհին ամէնէն նկարագիր ու պատմական յուշերով ծանրաբեռն բարձունքներուն վրայ։ Ասիկա երեւակայելի երանութիւնն է խանդավառ ուսուցիչին սրտին ներքը, միայն հայրենասէր գիտունը չէ որ կ՚ածի, այլ և աշխատասիրողի մը ուրուականը։ 1898 ին երեսնամեակի, կրակուոց այս քանասէրը — նախիցէ առ հակազդութիւններուն — իր ոգոցը հագիին պատերը քակելու վրայ, հոն դիմելու համար հակայ գասերը հայոց անհամ ատելիներուն (Գ. Յովսէփեան այդ արշաւէն պիտի հանէր տարօրինակ, կատարեալ գործ մը, ուր հայ պատմութիւնը, մանրանկարչութիւնը, բանասիրութիւնը, գրականութիւնը կը միանան, իրագործելու համար բացառիկ յաջողուած գործ մը, Հալէպահայերը) ու անոնց իմաստը իրը կենագործող հաղորդութիւն քանդակելու անոնց սրբութիւն սրբութիւններուն։ Հայց անտ ատելին։ 1925 ին, այսինքն վարձառամեակի բարձրանալ Աբգարի կատարը։ Ջեմ լայնառաբ։ Այնքան կրակ էր, այնքան յօժար՝ այս մարդուն հոգին, որ մարմինը չունէր իրաւունք իր մասին մտածելու։ Ու ատելին ատելին։ 1945 ի կարոզիկոսական

ընտրութեան համար եկեղեցական համագումարին մասնակցող Գեբրենիկ վարդապետ (հիմա եպիսկոպոս) կը պատմէ թէ ինչպէս ուշաւանամնի, վեհափառը Գեղարդի վանքին ժայռերուն վրայ կ՚արկածախնդրէր՝ երիտասարդ եկեղեցականները և աշխարհականները զբաղմանքի մատնող չարքաշութեամբ մը, անվախութեամբ մը։ Ասոնք դիւրաւ կարգացուելիք մանրապիծեր չեն մարդոց կեանքէն երբ դիտենք թէ եպիսկոպոսներուն, կաթողիկոսներուն մարմինները որքան կ՚ախորժին ծանրութենէն։ Այս ինքնաթաւկումը, իր գործին ինքզինքը լման պարպելը, ձեմարանի նման բարձրագոյն վարժարանի մը ուսանողական ամէնազգի կարիքներուն՝ ինքնին պիտի սպառէր ամէնէն հարուստ ջղային դրութիւնն իսկ։ Էջմիածնական սովորութիւններուն կարգէն՝ արեզանները չըրջանի գիւղերը ղրկել, հոգեւոր բանին մարզանքը ընելու, ինչպէս ժողովուրդի հետ վարմունքին օրէնքները իւրացնելու։ Ու անոնք որ անձնապէս չփուած են Գ. Ցոլաէփեան խօսողին, դիւրաւ պիտի հասկնան սպառման ծայրագոյն ստիճանը, երբ մէկը կը խօսի ժամերով, բայց կը խօսի լեզուէն դուրս, վեր ուժերու չնորհիւ։ Ծանր հիւանդութիւն մը, *neurasthénie*-ն, դինքը կը զարնէ գեաին։ Էջմիածինէն Թիֆլիս, հանգչելու, դարմանուելու, առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնով մըն ալ վարչամակուա՛ծ։

1900 թուականին, Թիֆլիսը կեդրոնն է արեւելահայ մտաւորականութեան, այսինքն սկսող առևտրական *suprématie*-ն (նաեթային ճարտարարուեստի մէջ մերիններուն իշխանական բաժիններըը) իրապէս պաշտպանող իմացական հաւաստարակչութիւնը դարձած է իրականութիւն։ կազմուած է մշակոյթի մը պայմանող բարեխառնութիւն։ Մեր նոր մշակոյթին ամէնէն փայլուն չրջանն է անիկա։ Գ. Ցոլաէփեան այդ օրերու դրական փաղանգը (Ազայեան, Թումանեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Աղբալեան, յիշելու համար քանի մը անուն) իր չուրջը կրցած է համախմբել։ կեդրոնական անձնաւորութիւն մը յատուկ սա դերը պիտի ուզէի որ տեսնէիք իր իսկական իմաստին մէջ։ Անիկա տաղանդէն վեր արժանիք մըն է։ Եթէ հարազատ եկեղեցականը համայնական դպացումներու վառարան մըն է, հարազատ գիտունը ի պաշտօնէ, ի բնաւորութենէ՝ մենացող մը, աշխարհակի իշխան մըն է։ Գ. Ցոլաէփեան եղած է երկու վիճակներն ալ նոյն հարազատութեամբ։ Իր հաւքը զոր կը ջանայ մատուցանել իր բովանդակ չգիտնաքին մէջ կէս դար առաջ, ալեւոյթին իսկ բոցավառ ապրող սա մարդէն (ունիմ հոգիս դէմ անկէզ մարմնի մը նման կամ իտասին

երիտասարդութիւնը), իր հայրենասիրութիւնը, 1900 ին արիւն ու կրակ, մարդկային գերագոյն ուժման ամէն հայ երիտասարդի ներսը, բարձր, մչակուած, արձակ իր իմացականութիւնը, մանաւանդ՝ համոզել մարդու (դուք բացէք սա պարզ բառերուն տակին ծածկուած աչխարհ մը ապրում) իր վարկը այդ համախմբումները կ՚ընեն իմացական, հայրենասիրական, առեղծագործական խորունկ վայելքներու հանգէսներ։ Դ. Ցոլաէվեանի ազը եթէ մինչեւ այսօր պահած է հրապոյր, ան է սա մարդուն, այնինքն երբեք չոր գիտունի մը, հանգարտ արձանագրողի մը անհրապոյր գործիքը, չէզոք ու անկենք։ Անձնականութեան չուտ զօրաւոր հրապոյր մը այդ փաղանգը պահած է իր չուրջը փոխադարձ ճառագթումներով։ Ով գիտէ ինչ անուչ, անմոռանալի ապրումներ կապուած են սա տարիներուն, սա մարդերուն, սա հոգեբանութեան։ Մինակ մտածել ընդհանուր խռովքին, որ իմ պատանութիւնն է ազդին, կը խորացնէ իմ մէջ 1900 գրական սերունդին տարողութիւնը Թիֆլիս։ Խորունկ խռովքի օրեր էին. համիտեան փոզտուումներուն յաջորդ ձարական բռնութիւնները Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դարաւոր հարստութեանց, կալուածներուն վրայ ձեռք դնելու։ Աւելցուցէք ռուսական մեծ յեղափոխութեան յուզումները։ Ցոներ, նախանձախնդրութիւնը, կիրքը, բոլոր մարդերու վրայ։ Գարեգին վրդ. կը փոխադրուի Երեւան թեմական դպրոցի տեսչութեան (1901)։ Երեք տարի՛։ Դուք կը զարմանաք թերեւս իմ զարմացականին։ Բայց Երեւանի մէջ դպրոցի մը տեսչութեան վրայ երեք տարին առասպելական թիւ էր այն տուն. այնքան աթոռները վտանգներով չրջապատուած, այնքան անձերու մէջ կիրքը սիրական, այնքան գործերը տևտնելու եղանակը այդ երիտասարդութեան մէջ արմատական կը մնային։ Դ. Ցոլաէվեան իր stageը կ՚ընէ լրջութեամբ, զգուշկութեամբ նոյնիսկ, հրաւիրուելու համար... Ճեմարանի տեսչութեան երիտասարդ համալսարանականը իր ասպարէզին անդրանիկ գագաթնումը կ՚արձանագրէր իր կեանքին տարիգրութեանց։ Ընթերցողը սէրլի լաւատեղեակ է, համար կը զրկեմ Շիրվանզադէի Աւտեն Թիմաֆեեան վէպին ուր այդ օրերու հոգեխառնութիւնը կ՚երեւայ իր բովանդակ խռովիչ հրապոյրներուն մէջ, երբ խռովայոյզ այդ մտաւորականութեան ուրուարեալ պատկերը քիչ քիչ կ՚իյնայ սեւեռման։ Լչօն՝ ուրիչ վկայութիւն։ Ես կ՚արձանագրեմ փաստը, առանց զարմանքի։ Եկեղեցին ու դպրոցը, այս դարու սկիզբին մեր գերագոյն մտահոգութիւնը, փառախնդրութիւնը, ինչպէս կիրքին թիրախները կազ-

մեցին։ Ամէն մարդ խօսք ունի վարդապետէն ու վարժապետէն, եպիսկոպոսէն ու գրագէն։ Հիմա կառավարական ակումբներ ու թերթերու չափ մեր կռիւները մոռցնել տուած են այդ հնչառնքները։

1906 ին Արարատի համբարձում։ Ձեմ լսէնաթ։ կը գտնեմ պետք տալով հայոց կաթողիկոսութեան պաշտօնատիրքը, հայոց պատրիարքի իր մասերուն մէջ, առնուազն հաւասար է Բազմավէպին ու Հ. Ամատունիին, որոնք հերոսական կեցուածներու, մոռացութեան անկախ իմացականութեանց մօտիկ բլլալու իրենց բարիքները չունին իրաւունք ուճիցնելու, վերապահութեան հարցեր արծարծելով։ Ուստիոյ Մինագը երբ այս պարսէն սկիզբները կը բանադրէր Լ. Թալեաթին, իր իմաստութենէն ուելի իր ուժին, բռնութեան տուած կ'ըլլար փառաբ։ Ու Լ.Ը.մ իրաւ ինչ պոհուերարին աչքին տակը տատապող հատատութիւն մըն էր, այնինքն ամէնէն ուելի անկախութեան անկարող մարմին մը։ Այս պայմաններուն տակ Արարատը կատարած է պարկեշտ իր բոլ ինչը հերոսական ոստանները մարդոց չափ ու անզգայական, ոգեպարական հարցերու մէջ ալ վերապահոց համեմատութիւններով։ Գարեգին Վրդ. ամառվերքը պահած է իր գաղջ բարձրութեան վրայ։ Հոն իր յօդուածները, ինչպէս ընկերները հայոց բանասիրութեան ինքնին առաջ մեծերուն վրայ թանկագին յուշերուն են։

Վահանայր՝ մեր ամէնէն անուշիկ մկ վանքին (Մարբ Հռիփսիմէ)։ Իսմիրլեանի օրով (1910) խորհրդական՝ կաթողիկոսութեան։ Զգօն, բայց անհնազան, երբ պարտքը կը կանչէ պինդ։ Սիրտ կ'ուզեմ ես, Սիրերը աչք տուած, մանկ դիւղերու մէջ, խօսիլ, պատալ, համոզել, դաւանափոխ դիւղացիները պարծենալու համար հայրենի եկեղեցիին։ Զարերու քաղաքականութեան չիլ ղէնքերէն մէկն էր կրօնափոխութեան ապրանքներով Հայաստանեայց Եկեղեցիին ուիրական ուժը ընկնել։ Գարեգին Վրդ. ի դիրեւ կը հանէ այդ չիլ հաշիւները, ու արտոյտին տաքութեամբ մը կը գանէ դիւղացիներու սիրտը որոնք կը գտնեան մայրենի եկեղեցիին ծոցը։

Այս պրպտանքներուն հետ ու մէջէն սկիզբ կ'առնէ մտատպետ խուզարկուն։ Այս ալ կիրքի մը երեսը։ — Թերեւս։ Յատկանշականն ան է որ Գ. Յովսէփեանի ցանկութիւնները առանձին չեն ճանչցուր։ Այս մղումներուն տակ ան, այդ խուզարկութիւնները (1910) մտնուակցած է զուտ հնագիտական աշխատանքներու (*)։ 1911 ին, նոյն կիրքին

(*) Հոս կենսագրական գիծ մը խուզ սա մանրամասնութիւնը, 1910 ին ծանր ընդարձակութեամբ ապրուելիք նոյնքան ծանր վկայութիւն մը կը մնայ իմ նկատառմանս մէջ։ Գժբախտութիւն է որ մեր Զար-

թռնավար անիկա անցած է Երուսաղէմ, միշտ նկարելով աւերակներու բնկղմները, օրինակելով գրագարձներու ձեռագիրներէն ցեցակեր յիշատակարաններ։ Ս. Յակոբայ ձեռագրաց մատենադարանը գոյն հրացմունք հրացմունք նետող գեղեցկութեամբ ու ճոխութեամբ մանրանկարներու ընտրելագոյն համախմբումը կ'ի-բագործէր։ Աբբայական անուններով սուրբ դիրքեր, որոնց զարդարումը բոյծրագոյն արուեստին կնիքէն զատ՝ բարիքով էր լեսատուր արքունի դէմքեր ալ բերելու, դարերու խորքէն մեր աչքերուն։ Կեռաս թագուհիին անուան աւետարանը գլուխ-գործոց մըն է ոչ միայն գրչութեան, այլ և կը բովանդակէ կիլիկեան արքունիքէն անգնահատելի նշխարներ տարազի, դէմքի կերպանքներով։

Իզմիրլեանի մահը կաթողիկոսական տագնապ մը կը ստեղծէ

թոնքը (1880–1915) այնքան հարուստ իրարմէ հզօր, խորունկ ճիգերով, մեր գարաւոր թշուառութիւնը, թմրիրը թօթափելու, արթագրելու, լլլայ անցած, առանց արժանանալու վայել պատկերացման։ Վերի պրուագը մէայն Գ. Յովհէփեան երիտասարդ եկեղեցականին նկարագիրը, աւագ մէկ երեսը չի ծառայեր լուսաւորելու հայ աւելին։ Խորունկ համոզում է ինծի, 1910ի երիտասարդութեան խորհրդաւոր գործօնութեան արժէքը, հայրենագիտ հանգանակներուն սպասին համար. ինքնայարգար ու հպարտ խմբիգ՛ք սերունդին ձգտումները։ Պիտի գանէք որ այդ ձգտումներուն ընդհանուր յայտարարն է հայոց ժողովուրդին գիւղը։ Այդ թուականներուն երիտասարդութիւնն է որ ամէն ճակատի վրայ պիտի երեւայ իր հասատատ հանգանակներով։ Դրականութիւն, երաժշտութիւն, ձարտարապետութիւն, քաղաքական գործօնութիւն, բոլորն ալ կ'ենթաւոր են այդ ձգտումով։ Արթագան այդ առաջադրութիւններէրը Աւ. Իսահակեան պատմած է իր ազգուհիները Թադամանեանի, Ն. Մառի, Յովհէփեանի հետ, Անիի աւերակներուն պեղումներուն առիթով։ Կամիտաս այդ թուականներուն, հայ երգին ատուածեղէն գեղեցկութիւնն է որ կը պարզուհ աշխարհէ աշխարհ։ Ու այնքան սխալ հասատքներէն վերջ, հայ հոգիին, հայ Ռուսուեսին, հայ ժողովուրդին գիւտն է որ մեր գրողները կը հրճուին։ Գիտենք որ այդ գիւտին չտեմարանները ամէնէն աւելի ա՛ր կը պահեն իրենց ծաւոչ գանձերը։ Գ. Յովհէփեանի կալուածը, այդ մարգին վրայ, կ'իյնայ Բարելենին կամ յարութեան։ Չեմ կրկներ սա երիտասարդին մտնատնդ պաշտամունքին մասին թելադրուածները։ Հայոց հայրենիքին անտես բայց ահաւոր պաշտպանութեանը մէջ, Գ. Յովհէփեան ըրած է այսօր անկարելի համարուող գիւտեր, որոնցմէ մէկը պատմական ինչպէս մէյ հազագայլին նշանակութեամբ յաջողուածք մըն է — Տրդատայ Թախտ անունով հնութեան իր կողմէ առաջին անգամ հնագիտական աշխարհին բերուած։ Զինքը լսել, իր ալեւոյթին մէջ, երբ կը մատնէր Գնդունեաց նախարարութեան պատկանող հրաշալի այդ կայքերը, հիմա Բաբ Ապառան անուանուած, անցեալին մէջ Քասախ գետակի աւազանին, համակուլ մըն է հայոց

Էջմիածին։ Գ. Յովսէփեան Լուսաւորչի պահուն կրկ մեկնածու կ՚տառաջարկէ Օրմանեանը, ուսանողական երթեւեկութեան մը փառաւ չէ ըսելիք։ Այդ տարի իր հրատարակած գրքոյկը իր խառնուածքէն ալ աւելի լայն մկատելիներ։ Օրմանեան հայութեան երկրորդ կրօնական տարաք — Պոլիսը հակառակ կաթողիկոսական գահ մը չըլլալուն, հայութեան հոգ մկ համախմբութեան իրր գերագոյն կեդրոնը, կ՚արժէր աւելին քան Սիսը, Ակիմատրը, այդ օրերուն — վարիր էր վտանգաւոր չրջանի մը, երեւան բերելով վարչական ընդարձակ շնորհներ, ինչպէս արեւմտացած իսպարկանութիւն։ — Ատոնք ալ հոս կը յիշուին պատմութեան ծառայելէ աւելի Գ. Յովսէփեանի մարդին տարողութիւնը ճշդելու առաջադրութեամբ։

Պերլին, 1914 ին, տպագրելու իր Հայ Մաւրաւկարչութեան

հայրենիքին խորագոյն խորհուրդով։ Այդ վայրերը կը կազմեն հայոց ժողովուրդին հոգիին ամենէն անուշ, ամենէն ազնուական տարրերութիւնները, որոնք ալ բազադրութիւնը։ Թատրոն գնաց ակնարկներուն մօտ, յատկապես տառերով Տրդատ անուան գիւղ քարի մը կտորին վրայ։ Ես չեմ մեծցներ անշուշտ աւելի անգին քան իրական իր տարողութիւնը։ Խանդավառութիւնը ուրիշ ապրիլի կուգար Գ. Յովսէփեանի գործին ճակատագիրն էր տարիկ, հայոց գիտ չգիտցած արժէքներուն, վշրանքներուն կորուստ տպատարգումը։ Ու աւելի անգին։ Այսինքն այդ գիտցողներուն օգտագործումը հայոց պատմութեան, մշակոյթին, առուեսին տալի ընդարձակ, նամադրական կատարելի համար։ Թատրոն տարի վերջ, 1940 ին տպին Գ. Յովսէփեանի հրատարակութիւնները ուրիշ բան չեն տպացուցաներ։ Երդատ այդ արձանագրութիւնը իւր բովանդակութեամբ և կապուած է Գրիգոր Նարեկացիի հետ։ Նրանով գրագրել են երկար տուս նշանաւորագոյն գիտնականները՝ Ն. Մառ, Մարիով և Թոսոսովցեւ և մեռածին մը գրքոյկով հրատարակել իրենց եզրակացութիւնները։ Դանել ենք և մը անգրագիր արձանագրութիւն Ահուռ տանուտ։ Այս և ուրիշ արձանագրական և մատենագրական գիւտերի համար էր որ...» կը գրէ Ինձի նամակի մը մէջ, հրշդելով Թահանին արժէքը։ Այդ ու նման գիւտեր պիտի արժանացուր ընծայեցին «իսկական անդամութիւն» կայսերական ժամանակի ամենաբարձր գիտարուեստական — հնագիտական — Միութեան Ատենցմով երեւոյթով հոգեւորականը մեծ ուշադրութիւն մըն էր արդէն հնագիտական աշխարհի մէջ։ — Անկէ՝ պատիւն մեր բան մըն էր տակայն ձեռնարկ մը չէր, բայց անոր մէկ մտքանը անգամ էր տուս կայսրութեան ամենէն իրաւ, հանդամանուտ գիտական մէկ կազմակերպութեան։ Ալ չեմ թարմացներ պատուական անդամակցութեանց կապուած սովորական ընթացիկ փառասիրութիւնները մարդոց որոնք մէկ մատենադարանէն օրինակուած ընագիր մը ուրիշ մատենադարան մը փոխադրելով... գիտնական հռչակուեցան Վիեննա և Վենետիկ։

Բարեկը: *Արթին խօսող պերպատն իր ձեռնարկներէն մէկը: Թիւ 1 համաչխարհիկ պատերազմը կը կործանէ ձեռնարկը: Գ. Յովսէփեան ձեռագիրը Պերլին ձգած կը գտնայ Լ.Ջմմիածին (աւելի անդին՝ ապրանակներ այդ ձեռագրին), կարելով լման Անատոլուն, սրբագան իր առաքելութեան հետքին մէջ, այցելելով համբոյր բոլոր կարեւոր կեդրոններէն ալ ձեռագիր, յիշատակարան, խաչքար ու արձանագրութիւն կրնային ապրած ըլլալ, գրեզմանատուներէ, ժամերէ, վանքերէ:*

1917 ին կը փակուի ճեմարաններ սրուն անուշէն էր կրկին: Ու առաջին մեծ պատերազմին զոհերով անուր պայմաններէն իր ժողովուրդին, մասնաւորաբար Լ.Ջմմիածինին: Նաեւ իրակ է ան Թուրքիոյ թեմերուն, հանդիսակիցը համար Մայր Աթոռ անուան բաւական ծանր գումար մը: Եպիսկոպոս՝ 1917:

1918—19—20 տարիները չեն պատմուիր, այնքան ամէն բան դարձ է կեանքին հետաքրքրութիւններէն: Թուրքերուն պատերազմէն դուրս նետուիլը, 1918 ի անկախութիւնը, 1920 ի կռիւները: Ատենք ոչ թէ են, ոչ ալ յիշատակ: Գ. Յովսէփեան Ամերիկայի կռիւներուն մէջ կը տեսնուի բանակի առաջին գիծերուն: Ոչ բամանթիզմ է ասիկա, ոչ ալ արկածախնդրութիւն: Անիկա կը գործէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ գերագոյն հովիւներուն ցուցմունքով: Կ՚ըսէին թէ խօսած է գինուորներուն հին հերոսներուն լեզուով, կիրքով, կարգադրիչով: Մարդիկ անոր այս կեցուածքը կը նմանցնեն Դեւոնդներու, Սահակներու, Յովսէփներու, Ե. դարու անմահ վարդանիդին արբագան մխիթարներէն: Գ. Յովսէփեան չէ սիրած ցոյցը: Լուրջ էր ու կը խորհէր թէ պատերազմի առաջին գիծերուն վրայ խօսքը, այնքան մտնուան սպառնալիքին տակ, ոչ ձառ է ոչ ալ գրականութիւն: Մեծ մարդերը միայն պահուն թէ ինչո՞ւ կ՚երթան մեռնելու ու չեն մեծամտիր:

Հոս կը յիշեմ իր մէկ յօդուածը, Պայքար (1943) հանդիսին մէջ. — «Կեանքիս ամենադժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպեն»: Կարմրաշէկէն թելադրուած: Գ. Յովսէփեան գրականութեամբ զառածագ մէկը չէ եղած: Բայց մէկ աւելի անդամներ զգացական ծանր պահերէ զգրգուած է գրիչ է առած իր տպրումները: «Լուսաւորչի կաթիղիկն ի վիս» Արտագած իր վերելքը մէկն է անոնցմէ: Կարսը գրաւող թուրք բանակին զօրավարին ներկայանալը ու իր ժողովուրդին կեանքը մուրթալու իր ազերգութիւնը գինքը ըրած են յուզիչ ու սրտառուչ:

Խարբերդային Հայաստանը, 1921 *ին*, *պայն կը կանչէ Գիւտ-*
բեան Ինստիտուտի անդամակցութեան։ Բանբեր որ կամաւին օր-
կանն է, իրմէ կը պարտնակէ երեք յօդուածներ։ Ցետոյ 1924 *ին*
կրկին հանգանակութիւն։ Ու վարչական ամենածանր պաշտօն-
ներ։ 1934 *ին հայրապետական նուիրակ համայն ափիւռքին, Մայր*
Տաճարի նորոգութեան համար հանգանակելով 35,000 *տոլար։ Գ.*
Ցովսէփեան հանրութեան կոպէկին հանդէպ ունէր ամենախորունկ
յարգանք։

1936 *ին Ամերիկա։*

1938 *ին Առաջնորդ Հիւսիսային Ամերիկայի մեծ թեմին։*

1943 *ին կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ։*

Այսպէս տարերու, կէս տարերու վերածուած սա տաբինե-
րուն ներսը որքան ծանր ապրումներ։ Ասոնք պարզելը գնացքը
պիտի զառածէր գուցէ դէպի հասարակ ժամն կենսագրութիւնը։
Ու գիտէք թէ խազազ, լայնաթաւալ, ուղղափառ կենսագրութեան
մը չեն ձգտիր իմ էջերը։ Գիտէ՞ք սակայն թէ մարդոց արարքե-
ները, գործօնութեան մեծ կտրուկերը ամէնէն ապերախտ մասերն
են անոնց ամբողջութեան։ Ու այն ուժերը որոնք մեզ կ'ուզեն
իրենց սպասին, նոյնն են մեր իմացական աչխատանքներու ա-
ռանձնարանին, ինչպէս հանրային պարտքերու կրկէսին։ Այ-
սինքն մէկը կը զրկենք, միւսը իրագործելու համար։ Մեր գրող-
նե՛րը, մեր կրօնաւորնե՛րը։ Գ. Ցովսէփեան այն քիչերէն է որոնք
յաջողած են պահպանել հաւասարակշռութիւնը, ալ մի հարցնէք,
ի՛նչ գնով։

Նայեցէք ուշադրութեամբ աչխարհներուն որոնք անոր օրէ-
րը սպառեցին իրենց վրայ։ Որքան խռովք, որքան կարիք, որ-
քան աւերակ ու արցունք։ Այս գետինին ալ վրայ Գ. Ցովսէփեան
կը կրկնէ ճակատագիրը մեր եկեղեցիին մեծ հայրապետներուն,
որոնք իրենց ժողովուրդը կը հովուեն, իրենք ալ չեն հասկնար
ի՛նչպէս, Զարիքին ահաւոր ու անհամար բանակներէն առաջնոր-...։
Գ. Ցովսէփեան չուտ քիչ պիտի ունենայ բաղդատաբար խաղաղ
տարիներ։ Անոր Գերմանիան, ուսանողութենէն վերջ, չուտ կարճ
է կանգնի մը կերպարանք ճարելու համար մեր մեկ չերջանկին։ Անոր
նուիրակութիւնը (1934) *այրած էր սրտին վրայ որոշ սփոփանքով*
մը թերևս, քանի որ կ'անցնէր երկիրներէ, ուր իր ժողովուրդը
յաջողեր էր ինքզինքը ազատագրել 1915–20*ի մղձաւանջային զար-*
հուրանքէն, գտեր որոշ դիմագիծ, կազմակերպեր եկեղեցի, դըպ-
րոց, մամուլ և ազգային կեանք։ Անոր Ամերիկան (1936) *ուրիչ*

պրեզիդենթութիւն։ Ան եղած վրիպակաւ ամերիկեան ծանր հերձուածը անտեսելու մէջ, վարձատրելու ժպիտը մտնու առելութեամբ իրարու դէմ լարող հասուածները կանչել միջոցութիւն։ Ամերիկայի իր առաջնորդութիւնը (1938–43) եղած չէ խաղալ բարեացառման չրջան մը, չէ նայն առեն եղբայրասպան բախումները կրկէս մը։ Իր անձին համար ինքը հեղինակն էր առ միջոցման։

Նախագահութիւն։ Հանդանակութիւն։ Պարզութիւն։ Զարդի ուրուագրութիւն։ Եղբայրասպան կիրքերու կիզանը։ Սիթեռը։ Ահա մեծ պիտակներ, եթէ ուզէինք առ մարդուն վերջին երեսուն տարիներուն համար վերնագիրներ միայն գտնել։ Ու կուգամ հիմնականին

— Ինչպէս, ժպտալին առ պատմականութեան, իրարմէ բուռն տարպատկան առ կարիքներուն ալաքին առէ, առ մարդը գտած է անդրաժեշտ ժամանակը, իր միտս այնքան ապերախտ, քաղաքացիանչ ու ճիշդ վերապրելու մը կչտնող աշխատանքին, որ բանաւիրական գրպարտութիւններ պիտակով կը մատուցուի ձեր ընկերութեան։ Ահա՛րդ, արդեօք, հոս չիշատակելը որ երբեմն թատրոնի մը թիւ մը, բառ մը դիր մը, պատկերի մը ցոյն մը առտիին զգացական կը առեղծնն օրեր, չարաբաններ գրուագ վիճաբանք, տագնապախնամ։ Ահա՛րդ, գործակ, հոս խօսիլ՝ նախանձութենէն վերջ չէնքին կառուցումին։ Գ. Յովհաննէս 1900 ին ունէր իր մտերմանկարներուն հաւաքածոն։ կէս դար է անցեր, հաւաքածոն աճեր, աճեր, աճեր է, այնքան որ այլեւս հասարներէն կը յորդի։ Ու երբ ուզէք տեղեկանալ այս յուզագուժին պատճառներուն, պարզ է իր պատասխանը

— Միւs մի նոր բան, ելի։

Ու այդ նոր բա՞նը որ կրնայ գալ աչխարհի որեւէ անկիւնէն, ուր թախտը ցրուած է մեր կենդանի մարմիններուը։ Դուք հագիւ կը կատածիք թէ միջին գարերուն մեր սրբութիւնները — Սուրբ Մատաններ, սուրբ անօթներ, բնիկ ու սպաս — կը հալածուէին կրկնապատիկ խստութեամբ։ Սիեէն կազապուած սկիհներ կը վաճառուէին Գահիրէ։ Ու Լամբրոնացին պատարագամատոյցին ձեռագիրը գնուելենէ գարձած սիրելի մըն էր։ Հեղինակը գայն — մէկ հատիկ օրինակ — ատարուած տեսաւ Թիւրքմէնիներէն։ Կ'երեւակայէ՞ք առգը սրբազան հեղինակին։ Տարիներ վերջ, բարեպաշտ մը գրամոլը ատապիններէն գնուած մատեանին գո՞րծը հեղինակին։

— Ինչպէս կրցած է, կեանքի սա թոհուբոհին մէջ — իր

կարսը Լամբրոնացիին Մարաչը կը կրկնէ — սա մարդը կերակել մշակութային իր գեղեցիկ վաստակը։

Անա հիմնականը, ու անա հրաշալին՝ եթէ հինգտաս չէք գըտներ բառը։

Այսքան մը տարեթիւ, կանոնքի դիծ ու կազմիր, գրազանքի յիշատակութի՛ւն,

— որպէսզի Գ. Յովսէփեանի անունով մեզի հատած գիտական գործին տալինք արժան լրջութիւն։

Գիտեմ թէ ազգային պատմութիւնը մեծ հնչականով պիտի ներթարկէր Գ. Յովսէփեանի գործունէութիւնը սպառիչ վերլուծման մը, քանի որ անոր գործերուն հատակին մերձեցող օրերուն մեծ մասին՝ աչքերը բացուեցան այդ պատմութեան իրարմէ անհաւասար ազնիւներուն։ Մշակոյթի, գրականութեանց պատմիչ մը, արդիւնքներու միայն պատասխանատու, կը գրպի վեր մանրամասնութիւններով, կենցաղական գիծերէ, այնքան միայն որքան անհրաժեշտ կը նկատէ, գրական վաստակին կշիռը, չափումին քանակն ու որակը աւելի հպատակութեամբ, առաւել արդարութեամբ իրագործել կարենալու համար։

Ակից գաս կայ ուրիշ ալ նկատում։ Վերի թուականները, պաշտօնարկութիւնները, ազգային պատմութեան դիւանները լեցնելու չեն սահմանուած։ Անոնք տակաւին կը պատմեն ուրիշ ալ բաներ։ Բարձրացէք առանց վրայ գրական վաստակին ալ մթերքը որպէսզի ձեր մտքին պարզուի իրաւ մարդը, իրաւ աշխատաւորը, իրաւ գիտունը։ Ու առանց վրայէն

— բացատիկը,

քանի որ որքան չատ է թիւը արժէքով մարդոց որոնք թեմ մը կառավարեցին ու անցան պատմութեան, գիրքեր գրեցին ու արժանացան ազգային վառքի։ Հարցուցէք հիմա զոյգ ճառկատով տարուած սա հակայական աշխատանքին կշիռը՝ ձեր խըղճմտանքին։ Մեր գործօնութիւնը մեզի հետ, երբեմն մեզմէ առաջ, ծիրանիով կամ քառջով կ'իջնէ գերեզման։ Մեր իմացական գործօնութիւնները պիտի չարաւնակեն բարերարել մեզմէ վերջ մեր եղբայրները։ Որքան խիտ ըլլան այդ գործօնութեան վկայութիւնները, այնքան որքան չատ աշխատանք ըլլանք խտացուցած մեր ձեռնարկներուն մէջ, այնքան ուշ պիտի պալին, ապառին զանոնք ուրիշներուն առնող ճառագայթումը, հաւքը։ Ա՛ս է անա չափանիշը միշտ խորհրդանշական անձնաւորութեանց արժեւորման։ Գ. Յովսէփեան բարիքի ապակ մըն է, ու աշխատանքի խորհրդանշան մը։

* * *

Այս տողերը թուղթին կ'իյնան Գ. Յովսէփեանի ութսունամեակին առիթով։ Սովորական ընթերցողը կը դժուարի հետեւիլ տարիներու սա գումարին, ըսել կ'ուզեմ՝ պիտի սիրէ տեսակ մը նեղսրտիթա, չընելու համար արդահատողին դիջում, համոզուած ըլլալով որ ձմեռէն ալ անդին են այդ տարիները ուր եթէ մեզի խնայուած են չզգալու անկողիններդ, չչարժող ոտքերուն, ձեռքերուն նահատակութիւնը, չբացուող աչքերուն ու չգործող մաքին տագնապ, անպայմանօրէն մեզի զարանակալ ունինք ծանր հիւանդութիւնները որպէս չարաթեւան քանի մը օրերը միայն կը չնորհեն մեզ։ Մինչ՝ մեր հիւանդապահներդ։ Ու ամէնէն չատ մեր լիչատակներուն հիւրընկալները, զանոնք գնդասեղով ձեռքի աչխարհ մը զիջումով, այցելուներու, քարտուղարներու։

Ասիկա ձեր դիտացածն է։

Ի՞մը։

— Տեսայ զինքը տակաւին երէկ, այսինքն ութսունէն ներս, իր աչխատանքի սեղանին, տեղն է ըսել՝ կաթողիկոսական ծուռտլով ու համապատասխան գեղօրներով ծանրաբեռն։ Մտքիդ փայլատ անոր աչքերը, կարծես տպատակելու համար անոր ճակատագրին որ անոր սահմանած ըլլալ կը թուի ձեռագրի մը, որմանկարի մը, մանրանկարի մը, խաչքարի մը՝ մօտ, պզտիկ, սուր հորիզոններդ, կը պահէին անազատ իրենց թափանցումին բավանդակ ուժը, սլաքները։ Զգրեցի սլաքը, դիմաւորելու յօժար՝ մաքրապաչտներու խծծանքը։ Աչքը քանի՛ սլաք կրնայ ունենալ։ Բայց մարդիկ կան որ մէկ աչքէ ներս կը դնեն չատ մը նայուածքներ, առանց ուզելու կամ որոչապէս դիտնալու թէ ի՛նչ կ'ընեն, այլ պարզ իրենց պատրաստութեան, երբեմն պարտականութեան թելադրանքով։ Անժուժելի նայուածքները իրաւ են բռնաւորներէ, մարդասպաններէ։ Շատ նայուածքներն ալ իրաւ կ'ըլլան eus մարդեն։ *Ով որ, անոր սեզանի կուչին՝ կը մօտենայ Գ. Յովսէփեանին, հաւանաբար ամենեն առաջ ձեռագիրէ մը էջ մըն է, կամ որմանկարէ մը փշրանք մը, կամ մանրանկարէ մը ցոլք մը, այնքան ամէն բան ու մարդ, ժամանակին մէջ ու հետ այդ ուրուագիծ թելադրանքներով կը մատուցուի անոր ընկալչութեան։ Այսպէս է որ, նման սեզաններու խորքէն, պատրիարքները այցելուները կը դիտեն չաճախ նեզսիրտ, անհանդիստ, լռին վարժութեանց արդիւնք վախերէ չաճախուած, նպատա, պաչտպա-*

նուիրելու նախապատրաստութեամբ։ Ագին պահին կը դիմեն ագին կարօտեալներուն։ Դուրեան Սրբազան կը տառապէր զղջումէ մը ժամանակին ի հաշիւ։ Թորգոմ Սրբազան առ ու ան մատուռակոնը տպաւորելու հոգին մէջ որոշ անձուկ մը կը պարզէր։ Գարեգին կաթողիկոս բազկատարած կը դիմաւորէ այցելուն, կանխաւ համոզուած բլլալով որ մարդկէ իրեն կը մօտենան իր սեպհական աշխարհին համար։

Այսպէս, երբ նախապաշարուած էիք քննադատ — ազօթեմին այդ թմբիրը կը հեղինակէ հօթանոսաւանին դանակէն — մարդու մը պատկերէն, յանկարծ կ՚ազդուիք քայլը, գառն ազնւութեամբ մը։ Գարեգին Յովսէփեան հոգիս պիտի յիշէ թէ Հայաստանեայց Եկեղեցիին նուիրապետական գերագոյն ատեաններէն մէկուն գահակալն է այդ պահուն, այլ վարդապետը, ուսուցիչը, գործիչը պիտի պարտադրեն իր անձին այդ բոպէին՝ իրենց վազասար կնիքը։ Չեզ ընդունողը կաթողիկոսը չէ։ Հարցո՛ւմ մը, անո՛ւն մը, թիւ մը, թուական մը, որոնք աչքով կը լսուին։ կատարուած է կաթոլիկական *décharge*-ը։ Արձակուածը Գարեգին Յովսէփեանին վարանուն տարիներն են, բոլորովին թարմ, իրաւ, երբ մէկիկ մէկիկ լեցուեցան կանոքին գետովը ու անցան անոր հոգիին գլանին *(rouleau)*։ Արձակուածը այդ տարիներէն տիրական յոյզերն են որոնք յիշատակի հանդարտութեան իսկ չեն արժանացած ու կը տպաւորին որպէս թէ երէկ բլլային իրենք զիրենք նեսած անոր զղայնութեան էջերուն։ Այդ ընտանութիւնը, կեանքի անմիջականութիւնը, ներկայէն հետաքրքրութիւնը, մանաւանդ ականջալ բլլալու անսահմանութիւնը պատճառներ որպէսզի չմահանչք ան-սանմաեակին, կաթողիկոսին, ծանր պատասխանատուութեանց տրտում ճնշումին երբ կը միջամտէք, ձեր պզտիկ հետաքրքրութիւններովը այնքան սեղմ այդ տեսողութենէն ներս անոր պաշտօնական զբաղանքներուն։ Ան, ինքը՝ հեղինակը սա փոխհամար։ Գակատած է *rouleau*-ն։ Բաւական հեզկն է։ Բայց ինչ տառապանքին հեղհեղ է ասիկա, տաք, իր պզտութեանը հակառակ իր գնացքին մէջ ապահով ու յստակ։ Ու այդ հեզկը կապմուած է բաւական որոնք մեր մշակոյթին արտաքին զարդը կը կոնդրատեցնեն, ու չեն նմանիր 1900 ի մարդոց ապրելու պատմութեամբ ընդհատուած տարիներն, երբ մեր պատանութեան համար կը չինէինք մեր երազներուն քնեցը, այդ պատմութեան ամէնէն արտառոյծ դրուագները վարչամակելու և մեր հոգիին տանը յանձնելու։ . . ։ Գ. Յովսէփեան փիլ ծանօթ, հոգիս լսուած անուններ կը

գործածէ նոյն փառատիրանքը արթնցնելու համար մեզմէ ներս։ Այդ անուններըը մեր քաջայայթ զօրավարներէն կամ սրբազնասուրբ Հայրապետներէն չեն առառուած։ Տակաւին։ Անոր անուններըը պատմական դերերով, ազգամաճակատներու վրայ դափնեպսակ յոյզերով ալ չեն մատուցուիր։ Թէեւ կուգան անոնք մեր պատմութեան օրայինն մէջէն, բայց չեն կրկներ մեզածանօթ առաքինութիւններ, պատկ ու արիութիւն։ Անոնք դերի, նկարի, տաճարի, յիշատակարաններու, վանքերու քիչ լուսած անուններով լուսապսակ՝ կը պոռնեն հայ մշակոյթին օրէնքներուն հպատակ։ Ու մշակոյթը, դարձեալ, չափազանցութեան տարուած պատկեր մը չէ իր բնորոշէն։ կը դգաս որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դարաւոր ուխյը, այս մարդուն մէջէն, կանոքի կերպարանքներ կը հագնի մեր պատմիչներէն տարբեր ձեւերով։ Այս գործողութիւնը, որով չուքերը կը գանուածորուին, կանոքին չապիկները հագնելու, գործողութիւնն է անցեալը կեանքի փոխակերպելու, թէկուզ ճիզ, ոչ չքեղ, բայց ի վերջոյ պաշտպանուած գերազոյն բարիքով մը, կանոքին բարիքով։ Տասը էջ դիւցազներգութիւն, ամէնէն չքեղ բառերով գործադրուած, թերեւս պիտի դայլն անբառական մեր զօրավարները կեանքի բարելու, երբ ի փորձառութենէ դիանոք որ գրանտպատ ասպետ մը, քարի մը երեսին իր ձին վազցնելու առնոր առած, այնքան դիւրաւ մեզ կ'ընէ վերանասու կեանքին հրաշքին։

Անցեալը իբրեւ կեանք ցեսնելու սա սրբազան առաջադրութիւնը, զոր ընդգծած էի արեւելահայ բանասիրութեան բոլոր իրաւ, մեծ գործերուն մէջ, ու զոյն գործադրելու կամքը՝ հակայ տարերութիւն մը ինչպէս, կը տեղաւորուին իմ ներսը, երբ կը մօտենամ արեւմտահայ բանասիրական մեծ վարպետներուն մեթոտներուն։ Այս գպրոցին ամէնէն իրաւ, թափանցուն ու խմաստուն դէմքերէն մէկն էր եղիչէ Պատրիարք Դուրեանը որուն կէս դար առաջ հետեւեր էի դասերուն։ կը խօսէր հանդարտ, կը գծէր մեզմ, կը վախնար տաքնալէն ու անցեալը վերթերելու արարքը կը փաթթէր թեթեւ սրամտութեան մը գալկութիւններով։ կը զդայի որ չէր հաւատար ի պաշտօնէ իր պաշտպանած փառքերուն ու տարիկ առատպանք էր իմ պատանութիւնը սարսող։ Կուտայի իրաւունք՝ իրեն, իր Հայկին ժամդունութիւնը, քիչը, տարտամը երբ կը պայծառացնէր, բայց չէի ներեր որ կործանուած հակային ցաւը չդնէր ուրիշ սփոփանքներով։ Մինակ մեր հակաները չէին այդ ազատագման ճակատագիրը կրկնողները։ Ու իմ դէղջակ

պատճառութեան դէմ իր սիրելքսեան ժպիտը զոր իմ հասուն տարիները միայն հասկցան ու ներեցին։ Արմաչէն իմ հեռանալուն մէջ պզտիկ չէր բաժինը սա հիասթափութեան։ Հիմա, ալիքով ծանրաբեռն, չեմ դատապարտեր իմ մեծ ուսուցչին սա հանդարտ ակնապուխիները, երբ կը կենամ ուխտաւորութեան բանուորի մը երիտասարդական խանդին դիմաց։ Դ. Յովսէփեան չեմ դիտեր թէ ի՛նչպէս կ՚արժեւորէ հայոց պատմութեան ուրչայոյտը։ Բայց Դ. Յովսէփեան մարդն է սրեւէ կասկածէ զերծ, երբ կը խօսի այն բոլոր հարցերուն մասին որոնք ինկած են իր քննութեան։ Այս պատասխանութիւնը դինն է իր գիտական — ի՜նչ հպարտութեամբ կը դարձածէ սա պիտակը, իր աշխատանքի եզանակը որոշելու համար զրքոյնակ մեթոտէն — պատրաստութեան, նեղելի բոլոր միջոցները իր տրամադրութեան տակ ունենալու (*)։ Աւելի՛ն։ երբ Դաւթեան Սրբազան դաշնութիւնը առած բայց հակայական համեմատութիւններու իր հասնելովը ինքզինքը վտանգած փառք մը մեզմելու, պարկեշտացնելու, պարզելու լուռ փափաքով մը կը տառապէր, յանդելու համար պատրանութեամբ խաղադութեան մը, Գարեգին Յովսէփեան կը փորձէ հասնիլ խանդավառութեան բարձր չափերու, իր դատ փշրանքը ածիցնելով, խարտեարդելով, անոր ներքը կարելի կեանքին կատրիկը փոխակերպելով մշակութային բարձրարակ վկայութեան մը։

Մարդկերու յօրինում մը լուռ կ՚ընկ բազդատութեան դիմելու համար դդայլ ճնալէ։ Դրագիտի եզանակ, դաւդակչիոր չոճով կը սխալի չնմանելով դիտուհի եզանակին որ գատը արժեւորելուն մէջ միայն դիտէ տառապիլ։ Դժուար կը կարգանք խալբակեացիը, դիտնական մեթոտին անտարակոյսի գլուխ–գործոցը։ Չեմ օգտագործեր Դ. Յովսէփեանի խոստովանութիւնը որով անիկա դիտութեան ծառայելու առաջադրութեամբ, կը չյայտարարէր չկարգացուիլը այլ առած ըլլալ։ Ընթերցողը ընտելու համար ունելի

(*) Մանրամասնութիւն մը չէ իր մօտ իր մեթոտքը չէնքի վերածելու առիթը իր տարագանքը։ Յիսուն տարուան պատմութիւն ունի մանրանկարչութեան չուրջ իր կիրքը։ 1913ին անկէ պատառ մը Բարեկ Հայ Հնագրոպեաց, ով գիտէ երբ բախտին պիտի արժանանայ ամբողջական կերպարանքով մը հանրութեան ընծելու։ «Ամէն or մի նոր բան», «մի նոր վիպութիւն», իրեն են նախադասութիւնները, որոնք նեղէ արդար են, նեղէն իսկ բնած սահմանութեամբ մը, բայց կը պատմեն նաեւ վեպին տատամայլն։ Գիտուցիները կը կասկածին իրենց գտածին, բայց երբեք չեն կասկածեր իրենց գանելիքին։ Դաւթեան Սրբազան կասկածը կը սկսէր գանելիքէն։ Ու հոս է որ իրարու կը հակադրուին գիտուհն ու իմանիտորը։

հաչտ զգացումներու, կը մեծցնեմ փառը Խաղբակեանցի նորութեան, քանի որ հեղինակը գրեթէ ոչինչէն է առեղծած այդ փառաւոր գործը։ Ու նորութեան արժէքը իր գժբախտութեամբ է պայմանաւոր։ Նոր հեղինակները նանդուրժելի կ՚ըլլան, երբ ժամանակը միջամուխ մեզմիս համար անոնց գործին սրութիւնները։ Բայց, նոյնքան գժուարութեամբ, չկամութեամբ կը կարգանք Դաւթեան Պատրիարքի Ազգային Պատմութիւնը (*), ոչ անշուշտ միայն անոր համար որ պերճախոսական կարկինով ձեւակերպուած է գործը, այլ թերեւս ասկէ այն պատճառէն որ Դաւթեան Սրբազան ուզած է նիւթը, չքնաղ համար քիչ, այսինքն գրքուկի մեծնալ իր ներքեւ։ Հայոց պատմութիւնը արքան գաւառական կազապարներ էր գործածելի մինչեւ 1900։ Արդ ճիշդ այդ 1900 ին, գիտեր, անցեալը կարգալու նոր եղանակներ եկան մեզի ըսելու որ ինչ որ Բալթասարիւ քիչ մը նահ անուանակոչութեան հանե մինք մինչեւ այդ թուականը յաւակնած էինք անուած, գաղ ըլլալ, շաբթ իսկ էլ այդ բառին ընդգրկած միտին դեկցկութեան և եղերական մեծութեան։ Ամէնուն կազապարները։ Ազգերը պիտակաւորել ճակատագրութիւններու — պաշտերուն բախտով, արգասիք է հազարաւոր տարիներու վարժութեան ու այսօր ինկած կչխէ։ Փոխուածը այնքան իրաւ է ու խորունկ որ ամերիկեան համալսարաններուն հետ, հնուսաս արշաւախումբը, աւերակներէն գրաւելու, գործած է միրգական տակտիկա, գործածելու համար պատերազմական գործողութեան տարազ մը։ Հետեւանքը՝ գիտեր էր հակայական քաղաքակրթութեան։ Մեր երկիրը նման մեծաւէ մը արքան աւնէր չհնելիք։ Փորձը գործադրուելու երկու գրոհներով։ Իմ նեղիէն գաւթ է Նախահայաստանը, իր կարդին խանդավառիչ արշաւանք մը։ Իմ նեղիէն մօտ, մեր միջնադարը, գոր առաւ, գերման գպրոցները ենթարկեցին արդիական քննութեան։ Արդիւնքը ո՞ր որ մենք կը ճանչնանք յաւակ ըսուելու չափ պայծառ couleurs-ներով Բագրատունիները որոնց աչխարհը կ՚իյնար առաւական հետազոտութեանց ծիրէն ներս։ Արդիւնքը այն որ Թուրքիեաններ կ՚անձնանան քիչ քիչ, իմիա ոչ առաջիններուն համեմատութեամբը, թարգիւրս ներկայացնելն նեղացած ու իրենց խարհարդը հազիւրան ծոցին թաղած պահելով։ Արդիւնքը ան որ բրաւար մը ձեռքէն առած մը ու մեծ նախարարի

(*) 1900 ին Հայկազեան, Աբգարեանց, Բագրատունեաց հարստութիւնները պատրաստ ձեռագիրներ էին իր մահէն վերջ Թորգոմ Սրբազան յարգանքի ցոյցի մը մէջ կարծես գնել գործին անբաւարարութիւնը, ապելով։

մը գինուորական տագնապէն յայտարար յաղթական ճակատամարտ մը իրար չեն արժեր անշուշտ, այսօր մեր նկատումին մէջ, բայց կը պատկանին նոյն սեռէ իրողութիւններու, իրարու առաջնորդող, իրար ամբողջացնող։ Տակաւին։ Հիմա մտադրութի վրայ յաղթանակներու պատճէնները — ներեցէք մատնադրական սա բառին — մեզ նուազ կը խանդավառեն քան ապերասանի մը ընդհարքէն առարկայի բնկոր մը, քարի ականջ մը։ Գ. Յովսէփեան, սա արժեւորման մէջ կը համաձուլէ իր մեթոտէն գերմանական և ռուսական եղանակները։

Յօսեցայ թէ որքան չատ ուժած էր իր մարմինէն, հայրենիքին կենդանի ապերասկները հաստնալու, նկարելու, կորուստէ փրկելու արարքները մատչելի պահելու սահն իր ուժերուն։ Սէ այսքան կիրքով գործադրուած աշխատանքէ մը ինացածը, իր ժողովուրդին ուրիչ, այս անգամ եղերօրէն հզօր պահանջները դիմաւորելու, — կենսագրական հետաքրքրութիւն մը չէ գժբախտաբար որպէսզի արտօնէի ինքզինքս անցնելու Գարթին։ Գ. Յովսէփեանին ուսուցչական, տեսչական, նաև իրակցային առաքելութիւնները իրենց կարգին երբ իյնան լոյն քննութեան, երեւան պիտի գայ մտաւորականին հաւատար հանրային մարդը։ Անիկա իր ժողովուրդին տառման չափած է անշուշտ երբ կ'ներթար ոտքը իյնալու թաւրք յաղթական զօրավարին։ Անիկա ապրած է հայ ալ տառման, ասիկակ երկիրը վերաշինելու արարքին ոչ միայն բժշկական, այլեւ խորհրդային Հայաստանի իր սպասը գիտական իր պաշարին օգտագործմամբ չէ պայմանաւոր։ Գրեցի թէ գիտական Ինսթիտուտի անդամ էր։ Բայց նոր կը գիտեմ որ Խաղբակեանի աշխատասիրութեան անգրանիկ հատորը տպուած է Վաղարշապատ, Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք։

Ու անոր Ամերիկան որ իր կարգին խորհրդութիւն մը ինչպէս սկսած, տակաւ պիտի մեզմանայ իր ազդեցութեան թափանցումով իրարու դէմ ճակատած զանգուածներուն երբ պիտի յաջողի բախումները առանձնացնել ու վիշտէն ուղեկորոյս եղբայրները պահել զգաստութեան հունին։ Իր վրիպանքը՝ հերձուածը ընդմիշտ բառնալու, թերեւս պայմանաւոր էր գերազանց ազգակներու ճակատագրականութեամբը։ Ջմիացան պատահաբար եղբայրները, բայց իրարու հանդէպ մահացու իրենց տեսլութեանց սկզբնական թափն ալ չաճեցուցին։ Երկուն չորիքին կատարմը համանիշ է բարիքին։

Իր Հայրապետութիւնը «Մեծի Տաճն Կիլիկիոյ» նուիրական Աթոռին... տարիքի մը ուր մենք սխտոնները կը վերածենք նըն-ջասրանների, մրափասանի, իր կարգին պայծառ դրաւական՝ Գ. Յակոբեանի անապատ կենսամիջոցին, տակաւ կը դանէ իր իմաս-տին լիութիւնը։ Անթիլիասը, այսօր, սիւնաքի հոգին նեցա խոր-հրդանշական գեղեցկութիւն է։ Ու կը հաւատամ թէ իր կիրքը, թափը, յամառութիւնը հնազհնակ պիտի կազմակերպուին արդէօք իր աւարտին հասցնէ իր ԴԻՊԴԻՐ որ իր կարգին, աւելի յարդ, աւելի բազմահնա, կեանքն իսկ ընդառնող կիրքով մը, էլի կը շարունա-կէ վառ պահել անոր ոչ միայն միաքի բջիջներուն, այլեւ մարմնի յօդուածներուն, դործարանութեան անոյշ իր ձգողութիւնը, ար-դիւնք համար ասանց տարիքին, աշխատանքէն անխուսափելի տպաւորութիւնը։ Եթէ մարդկային մարմինը կը բնի ամէն բանէ, օ-րէնք մը կայ այդ բանիքը իր ճակատագրական կէտին վրայ հար-ուածող։ Ու բայց օրէնքներ կ'արժէն իրենց բացառութիւններով։ Ունենք օրինակներ աշխատասէրներէ որոնց մարմինը դիւրինք կը վառէ, կը տպաւէ, իր հաշոյն գործածելով հոգիին գօրութիւն-ները։ Խորհիցէք վաղամեռ արուեստագէտներուն։ Միւս կողմէն նոյնքան իրաւ են այն մարդերն ալ որոնք կը պաշտպանուին ի-րենց հոգիէն, իրենց մարմնեղէնին մատնութիւնը հակակշռող տար-րեր ճարելով նոյնիսկ մատնութիւնը կերպարանող հիւանդութիւն-ներէն։ Կ'ըսեն թէ մահը, այս կիրքէն խանդավառած, երբեմն կը գիջի իր արագը, իր գործին աւարտը մինչեւ։ Մարսել Բրեսա մէկն էր այս բախտաւորներէն։ Մահը սպասուց, քանի մը տարի, մինչեւ որ լրացուց իր կոմպզական ձեռնարկը։

* * *

Գա'րթը.

— Գ. Յակոբեան ալիտուհամեայ պահակաւորին, այս անդամ ինքը իր ճակատագրովը, այսինքն հայ եկեղեցական բան-ւորի առօրեայ կարիքներէն, հայ համաւատիտ սրտառմլիկ պարա-գաներէն վեր ու դուրս։

Կայ անիկա, նոյնքան չքեղ որքան եզեր էր մարդը։

Գրադարանեակն պատմիչները կ'ախորժին երբեմն հակադրե-լու, երբեմն համադրելու մարդս մը կեանքը, գործը, դրական և ձեռնհասութիւնները։ Եզրակացը, որքան ալ հաճելի, նոյնիսկ հրահանգիչ, Գ. Յակոբեանի համար պիտի չունենար համազիչ եզրակացութիւններ։ Ի վերջոյ բան մը միայն պակչ է, առ ալ

— Գարեգին Յովսէփեանի հիմնական մտահոգութիւնը, սարկաւագութենէն մինչեւ կաթողիկոսութիւն։ Այդ մտահոգութիւնը կերպարանքն է առած հայ մտակոյրին պատմութեան որ կրօնական տարազ մը չէ տպաւորաբար, այլ մարդուն հոգեւոյսին։ Իր յօդուածները, որոնք խմբուեցան այս տարի Դեպի Լոյս եւ Կեանք անունին տակ, կը պատկանին պարտականութեան զգացումի մը ու չեն բաւեր անոր գործին զանգուածէն ներս թեւադրիլ նոյնիսկ բարոյախօսական երակ մը։ Գարեգին Յովսէփեան աճպարեցաւ, բառ մը որ բանալի մըն է։ Բայց եթէ այս մարդուն կեանքը հասնցաւ քանի մը լայն ակօսներով, տպաւորիչ միութեան զգացում մը թեւադրելով — միշտ եկեղեցականն է այդ զգացումի յօրինողը, որ այդ ակօսներուն միացման կէտը կը գտնէր իր ժողովուրդին սպասին վրայ — այս մարդուն գործը կը զանգէ պարզեցման նման մեծատ ու միջոց։ Կ'ընդունիմ որ Ալիշանին նման քերթուածաչարք չըլլայ ձգած։ Բայց կը տառապիմ իրարու հաչա ընծայելու Դչուրիւնն ու խաղբակեանը, գործեր ասոնք որոնք կը մեկնին գրեթէ հակամարտ հոգեդրութիւններէ։ Իր սկզբնական յղացման մէջ Դչուրիւնը գաւազիրք մըն է, մի մոռնաք։ Խաղբակեանը՝ հայ արուեստին եւ մշակոյթին համար նախանիւթ։

Ներկայ փորձի մուտքին, այդ գործը պիտակող առանձնացուցիչներ, վերագիրներ գործածելի։ Թերեւս ընթերցողը նկատեց որ, անոնք, իրենց կարգին քիչ մը չատ կը բացատրեն իրարմէ, նոյնիսկ իրար մոռցնելու վտանգով։ Բանահաւաք մը եւ մշակոյթի պատմիչ մը, տառնց դժուարութեան, նեղութեան, քով քովի չեն տպրիր։ Բայց անո ուրիշ անուն։ Գարեգին Յովսէփեանի կազապարէն, միքի ինչպէս մարմինի ցուցմունքներուն տակ, աչխատասեր մըն էր Ալիշան։ Գրականութեան պատմիչը կը նեղուի անչուշտ, բայց չի տառապիր երբ պատասխան արձոյին խառնուկ վատակը հրաւիրուի ըստ պատճառի գտատորելու։ Ալիշան երիտասարդական, գրական մեզքերու — եթէ բառը կը հանդուրժէք — իր տարբքը լայնօրէն վճարելէ վերջ (իր քերթուածները, բանատեղծական արձակները, գրաբար ու աչխարհաբար, բարոյական իր խորհրդածութիւնները, որոչ ալ վիպային ժամանակագրութիւնները, Հովիւ Մասեացը, նմոյչ մը յիշելու համար), երբ կը գտնայ իր հարազատ կազապարին, այսինքն՝ հաւաքիչին, ճշմոդիչ, պատմոդիչ, սա զանազանութեան մէջն իսկ կ'իրագործէ միութիւնը իր տաղանդին։ Ցուբիկներ պատմած են ու կը պատկանին հայոց գրականութեան։

Գ. Յովսէփեանին գրիչէն մեզի հասածը գժուա՛ր՝ որոշ տեսակետ մը տակ գետեղելու։ Այս վիպասանքը ծնունդը չէ միայն իր անթաւոտրութեան։ Կրնամ արդարացումը փորձել այդ արդիւնքին իրաւ գրեթէ հակադիր — երբեմն — կերպարանքը խոչորցնելով։ Ի վերջոյ գրականութեան պատմիչ մը պարտքին տակը չէ զուտ դիտական կրթանք մը համարուած մանրանկարչական հարցերու չուրջ միրական հմտութեան մը։ Քանի մը կետանք անբաւական կուգան մեր ձեռագիրները միայն ըստ արժանաւոյն տեսնելու, վայելելու, արժեւորելու։ Պարզ են իմ խօսքերը։ Միւս կողմէն, Գ. Յովսէփեան հայոց «բանաւոր անդաստանէն» ներս իր մատքը ըրած է հասկաքաղի մը համեստաւոր մախաղով, յիսունէ աւելի տարիներ առաջ։ 1948 ին կամ 1950 ին անիկա հանգերձուած է Հայ Մանրանկարչութեան Ընդարձակ Քարտէզը, կէս դարու վրայ երկարող սրբագրութիւններէ, յաւելուածներէ, լրացուածներէ վերջ, մամուլին յանձնելու։ 1892 ին կը բացուի ապագիր վաստակին չարքը Սամսոյ Ծուերով, Սրուանձտեանցով սեւեռուած ու այնքան մեծ բախտի մը հասած այդ ժողովրդական վէպին երկու փոխխակով, Մակաց և Ապարանի բարբառներով։ Մի՛ աճապարէք։ Սամսոյ Ծուերը, այսօր այնքան ծանր համբաւի տակ, վաթսուն տարի առաջ, Սարկաւագ Գ. Յովսէփեանի հոգիին վրայ ունէր նոյն հմայքը, նոյն կսկծագին խորհուրդն ու գեղեցկութիւնը որքան այս բառերը իրաւ են այսօր, երբ գործածուին Գարեգին Կաթողիկոսին հոգեվիճակը պատկերելու, երբ կը պատրաստուի իր կեանքին տիրական կիրքը կազմող, իր Քարտէզ Հայ Մանրանկարչութիւնը հրատարակելու։ Փոխարինեցէք այս հատորներու չարքը այն միւսով որ անուն ունի Ցիւսեաց կարաւաններ Հայ Ձեռագրաց. ան ալ անտիպ մեծերք մը, քանի մը հազար էջերու վրայ կամար արձակող։ Ու հակայական այս գոյք աշխատասիրութիւնները ոչ հայկազեան առքով քերթուածաշարք են, ոչ ալ ճապաղեալ պատմութիւն հայոց, ոսկեպատեան ոճով մը գրուած...։ Ու կուգամ հիմնականին,

— Թէ՛ Քարտէզը, Թէ Ցիւսեաց կարաւանները հատաքչական հոգիանութեամբ հասկնալի, կը զատուին անկէ գիրենք թելադրող ոգիին իսկ վկայութեամբը։ Գարեգին Յովսէփեան վաթսուն աւելի տարիներ է յատկացուցած այդ աշխատանքին, անչուշտ հպատակելով իր հոգիին հզօրագոյն ձայնին. այս անգամ մեր բոլորին մէջ տիրական, անվերածելի, մեր օրերը, անունը, չիշատակը, պատմութեան մէջ մեր տեղը վճռող։ Անոր հոգիին գերագոյն ձա՞յները։

— Պատմութիւն հայ մշակոյթին:

Անշուշտ բարի կ'ըլլար պատմաբանն ու մշակոյթը առանձին առանձին տրժեւորելու ձեր մտքին մէջ:

Ու այդ մշակոյթն վերանկներ են դիրի ինկած կամ ժողովուրդին ձայնին մէջ թրթռացող բոլոր

— ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԵՐԸ, այսինքն Գ. Յովսէփեանին ոչ միայն պաշտօնական քարտղեարուն, հանդամանաւոր պրաւած քներուն, այլեւ առանձին, առօրեայ խօսակցութեան մէջ ամէնէն աւելի չամախառած բառը: Ու լրացուցիչ մանրամասնութիւն.

— Այդ առարկին առիթ Գ. Յովսէփեան խոստացած է իր կեանքին դերազոյն խմաառը, իր ամբողջական կիրքը, գաղիացիներուն passion–ը: Իր սերունդին մեծ ցանկութիւններուն մէջ, առ պաշտամունքը հայ առիճագործութեան, իրր միութիւ առնուազն հաւասար կուգայ այն ծառը առաջադրութեանց որոնք 1880 ի մարդերը նետեցին գործօնութեան դաշտերը, հայրենիքն երկու մեծ հառաւածներէն ներս: Անո՛նք որ հայրենիքին ազատագրութեան երազը դրօշաթարձ՝ քալեցին պարարքի ճամբով: Ու անո՛նք որ հայրենիքին գիտը — իր արուեստին ու հոգեկրութեան խորագոյն իրականութեանցը եսին — իրագործելու համար ինկան աչխատանքի: Գ. Յովսէփեան, վերջիններէն, որպեզի փառասիրութիւն մը, ընդարձակ հմաութիւն մը, հայ արուեստին ձեւական (formel) բոլոր կերպարանքներէն, — համոզրում մը որ ընդդրկէր խառնարհագոյն ձեւերը մանուանոք,

— դիրը, իր չրջափակութիւններով այնքան պնձ խօսող մեր հոգիին յարերանքներէն,

— գիծը որ գիրին ընդարձակումն է, արձակումը, բանալու համար աւելի ծառը, ընդարձակ, երիտրազ ապրումներ,

— գոյնը որ արիւնն էր մեր մէթքին, ցանցկերը լեցնող,

— մագաղաթը, կերպասները, մետաղներըը, իրենց վրայ ընդունած իմաառին կնիքներով:

Բոլորը, աւելի բարձր համագրումի մը մէջ

— պատմութիւնը հայոց մշակոյթին:

* * *

Վերը ունիք երկու իմաական, 1892 և 1948–50, թէեւ 1889ին Մարկաւագ Գարեգինը էջմիածնայ պաշտօնաթերթին մէջ ընդունելի կրցած է ընել իր առարագրութիւնը:

Տարածքը, սա գոյք խաւականներուն ընդմէջ, անոր հոգեւորականի բազմազան զբաղումները պիտի բաւէին փառքով և օգուտով լեցնելու։ Ընթերցողէն կ՚ուզեմ որ այս անգամ այդ բացը ծածկէ գրական վաստակին արդիւնքներովը, ու տիկա ըրած տեղն մտածէ արդիւնքին ծաւալին, լայնօրէն գիտական նկարագրով մը։ Ընթերցողը կը չիշէ թէ զինքը հետաքրքրել փարձած եմ հարազատ բանաձեւը չարչրկող տպուռպներով։ Գ. Յովսէփեանի աչխարհը, չնչա մանաւորման մը մէջ, կը պարզէ ժամանակը անխնայ ուռող ախորժանք մը։ Հազարէ աւելի տարիներու վրայ երկարող գիրերու լաբիւրինթոս մըն է յաճախ մեր ձեռագիր անուանածը։ Երկու հազար տարիներու մօտեցող աւերակներու աւերածն է մեր հնագիտական սրակած նախանձելիը։ Ու իրարմէ մեծ տարբերաթիւններ միայն նկարագիր ունեցող նկարներէ կը գոյանայ մանրանկարչական ամէն քարտէզ։ Երբեմն բառ մը ճիշդ կարդալու արարքը կառավարական թղթածրարներու կարեւորութեամբ թղթակէն կը սպառէ։ Ու գիտուն բանասէրը իր գտածին չափ գանել չկրցածովը կը տառապի։

Երկու խաւականներու բացատրութեան մէջ տեղաւորեցէք ուրիշ

ա) — իր տպեալները, մեծն ալ, փոքրն ալ, որոնց թիւը 30ը կ՚անցնի։

բ) — իր ամսիպները, որոնց թիւէն, ծաւալէն խօսիլ մը տեսակ մը վախով կը համակէ հարցապնդողէն աւելի հպհնակը։

Գ. Յովսէփեան, գիտուն մը, պիտի վարանի էջերով խօսելէ, քանի որ երբեմն էջ մը նիւթ անոր արժան է ամբողջու աչխատանք։ կը հասկնամ։ Գ. Յովսէփեան, մշակոյթի պատմիչ մը, դարձեալ չ՚ախորժիր հատորներով պատասխանել, օրինակ՝ երբ հարցը դրուի հատորներու թիւին, հայ մանրանկարչութեան կարեւորի նիւթերէն։ Ու տիկա ունի մտանակի ալ նչանակութիւնը երբ գիտնք որ կէս դարէ աւելի տեւողութեան մը վրայ, անիկա իր մտածումովը մէկիկ մէկիկ կազմած է անոր բազադրիչ տախտակները, լուսանկարները, պատմաբանութիւնը, մեկնութիւնները, չէնքը։ Իմա՞ստը սա փաստին.

— Ա՛ն՝ որ գիտունը կրկնապէս կը տառապի, չնմանելով գրողին։ Սյս վերջինը կը զգայ բաւարարութիւն, երբ իր ընտրած աչխատանքի կալուածէն յաջողած է առանձնացնել համապատկան կերպարանք մը։ Պահանները կը նմանին չուքերու որոնք հետեւէն չեն գգալի։ Գիտունը գերին է նիւթին, ֆիշին (*fiche*), քանի որ

հազիւաւն ծածկածը գալս է մեր նախանձելին։ Տարիներ կը հաւաքենք, կը չինենք, կը հաւատանք վերջնական արդիւնքներու՝ մեր աշխատանքին ու անոնց ետեւէն մը բառնող թիւ մը, անուն մը, գիր մը կազդան մեզի ընելու իրենց սառն գոհացմունքը մեր չարաչար սխալանքին, կորանքին։ Ինչ անհուն գիւղմանոնգներ են ձեռագիրները պատճառները որոնց պիտումը մեր մէջ հազիւ թէ սկսած է։

Գ. Յովհաննան անուշով մեզի հասած ու մեզի խոստացուած գործը ներկայացնելու արարք մը բացառիկ կերպիր կը պարտադրէ ինձի պէս քիչ մը աչ–ուղղափառ աչխատասերի մը։ Գիտութիւն, բանասիրութիւն, պատմութիւն, արուեստ, մտակոյր — մինակ վերացեալ գոյականներ չեն, այլ սրեւէ արուեստ չըջանակ մը, սրեւէ ժողովուրդի մը իրագործումները պիտակող ընդարձակ կեանքերանք։ Չեռնհասութիւնն ալ գնդում մը անխուսափելի։ Բայց ո՛չ աննուաճելի, քանի որ ներկայ փորձը չի յաւակնիր ուղղափառական սխալմանները։ Ըսի՛ ձեզի թէ այս տողերը կը բխին ուեւէ համեստ փառասիրութենէ մը, մարդեղու նուիրեա մը գործադրելէ, որպէս զրպարտանեալ կամ ամբաստանեալ կնիքով չաուատալէին, բլլայի իրաւ մարդկը, գործի կրկնին վրայ ու բլլայի նոր մարդկը միտքի մարդկութեան վրայ։ Չէք կրնար Գ. Յովսէփեանը զրկել այս առնանին պարտադրանքէն։

Այս հաստատութենէն կեանք մի պահանջը

— չեզնելու գործ մը ներկայացնելու ընկալեալ եզանակէն որ գործի մը համապատասխ կը կատարէ օգտագործել տպաւորել։ Այդ կէտը — կարծես նամագրութիւնը յաւակնութիւն պիտի հաւէր — ես կը սկսիմ անհրաժեշտ։

Փակագիծ մը։

— իմ անգնահատելիութիւնս ան անտիպին տարողութեան, մեծքին, խորհուրդին մասին, կազդան ազդելէ, վհատութա հնդնակէն։

Ու երկրորդ փակագիծ մը։

— Գ. Յովսէփեան իր գործին վրայ — տպագրն ու անտիպը մեծաք ունին նոա — խօսիլը կը նկատէ անտրպատիք հա–պարտ, չըսելու համար ուելորդ, ձանձրացուցիչ տեղ–քայլ։ Յամեցում, առնուազն գաժան տարապարտակ մը պինքը իր ընկերքին հետացնող մը։ Ա՛ռ իր ընդհանրութիւնը մէջ։ կայ տակաւին այդ խօսքին ուրիշ ալ մանրամասնութիւն։ Տպաւորին համար իր գրժկամութիւնը, գրաչատ խնամախնքը խորհրդածած չափերով կը գնահին անտիպին վրայ իր բացառիկ գեղեցկութիւնը։ Իր յորդու–

թիւնը որ վարակիչ, ցաւագին, սրատաւէչ կը դառնայ, տեսակ մը վախով ալ ամպհովանաւած, երբ իր ձեռքերը քաչելով դէպի կաբձքը, կարծես իր գոյաբեանն, կարելիաբեան բնական առմանին, տարիքէն ծարաւատպակաւած առ ներհանդը տպրելով համեմատական ուժդնաբեամբ մը փիչ առաջառան խոյանքին.

— պիտի կարողանա՞մ,

կը հարցնէ իրեն, ինչպէս խօսակիցին։

Ահա առաջա մը։ Այն առեն աչքերը կը փայլին ուելի մեծ. մինչ իր մարմինը կը հագնի խորհրդաւոր կառոյցը իր պարզած անսահմանն, թեւատրել ձգտած աչխարհին, ձեռքով, ոտքով, իրանով, բառով, ամբողջական մասնակցաբեամբը, քիչ քիչ սպառած, մինչեւ որ դառնայ կատարեալ մասնաբեիւը կակարդին՝

— մի ինչ ջուբ...

Պատառանքի մը պէս։ Ու կակարդը պիտի դիմանար ժամու մը վրայ երկարող առ գրեթին, երբ կը կատարէ առ մարդուն հագին առ ուեսառն տարեկան մարմինին վրայ։ Ուզիլ տառապանք մը մարկ բնազին, սրբան իրեն, երբ իր միջոցներուն անբաւականաւեբիւնը կշռած է այնքան անգամներ, բեմերէ, հանդիսաբեաններէ, նուագող ձայները պաչտպանել փորձելով խաչով, գաւազանով, առնուազն ձեռքերով։ Գիտնալու է որ անիկա իր ձայնը կը գործածէ ուրիչ օրկաններու ալ հաչոյն։ Իր միտքը, իրար հալածող պատկերներուն, գազափարներուն դրսէն պարտաւոր է դիմաւորել, իր կարգին, սրտին նման որ տարիքով բարդուած արգելքները յաղթահարելու համար առիթուած է աչխատելու բարձրը ձեչուած տակ։ Հոգիին ու նեւքին առ ճակատումը, ըսի, կ'ազդէ հանդիսականին վրայ, հարատող տատմայի մը նման, մանաւանդ երբ կը խորհիս ուրիչներու սրանք իրենց տարիքին թարմութիւնը, միջոցներուն առատաւեիւնը, խելքին ու պատրաստուեիւնն aisance-ը կ'օգտագործեն գիրք մը անգամ բանալ մերժելու։

Իր անտիպներուն համար պինքը խօսեցնելու առ դառնուեիւնը թող ներէ ինծի։

Գ. Յակոբեան տպագրաբեան համար պատրաստ ունի՝

Ա.) — Զեռագրաց Յիւսաակարանցներ, անհատն մեկնք՝ հայոց անցեալէն փրցուած։

Բ.) — Բառեիզ Հայ Մանրանկարչութեան, որ կ'ներկայացնէ թէ իր անունը գտնելու չարգանքին, հիացմունքին չանձնող չգիտ յիչատակարան մըն է, իր իսկ գոյութեան հիմնական վկայաբեիւնը, այս ժողովուրդին պատկանելու իր պարտքէն, զայն սիրելու իր կիրքէն բարձրացած։

Գ) — Օրբելեանց տունը գոր անուագրած է ամրողջութեամբ և որմէ ՏԱՐՍԱՅԻՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ և Մինա Խաթունի սերունդը մինագրութիւնը առանձին պրակով Անթիլիասի տպարանէն լոյս տեսած 1947 ին վերջերը։

Դ) — Ուրիշ ալ տուներ, վաչառականց, Զաքարեանց։ Այս վերջին տունին համար Գ. Յովհէփեան ունի իր նկատողութիւնը. «Զաքարեանց տան մասին իրենց ամրողջութիւն այլեւս չունինք կարող գրել, որովհետեւ ձեռքի տակ չունինք մեր հաւաքած նիւթերի ամրողջութիւնը, բայց նրանց մասին գրել ենք մասամբ մեր Խաղբակեանք Ա. հատորին մէջ, պիտի գրենք Օրբէլեանց և վաչառականներին նուիրուած հատորներիմէջ։ Օրբէլեանցը լոյս ունեմ 1948ին հրատարակուած տեսնել», կը գրէ ինձ անձնական նամակի մը մէջ։

Ե) — Տէր-Ներսէսեան Առաքսեայ, որմէ հատուածներ լոյս են տուած Ազգապատում Սրբազանի Տաթեւի և Պայտարի (Ամերիկա) բացատրութեան մէջ, բայց որուն ամրողջութիւնը կարօտ է «մի քանի լրացուցիչների» իր բառերով։

Ծանօթութիւն.— Վիճակաւոր մանաւանդ գերդաստանքը վայելող սա աչխատանքը տեսակ մը խորհրդանչանական տարողութիւն ալ ունի։ Երիտասարդութեան օրերուն Գարեգին Վարդապետ այս նիւթը պատասխանած է, ուչագրաւ ծրագիրով մը կազմելէ վերջ նիւթին statut-ն, ինչպէս կ'ըսեն։ Կատարած այդ ծրագրին հիմնական դիծերը, չմոռնալով յիչեցնել որ անիկա գործադրուած է ժողովրդային պատասխանութեանց մէջ, Ձմմառան (1910), ուեւելի յետոյ Խորհրդային Հայաստանի Համալսարանին մէջ, ուր իրեն արտադրուած էր հայ արուեստի պատմութեան աթոռը։

«ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՆ Ա.ՐՈՒՆՔՍԸ ՀԱՆՁԱՒ ՄԻՋ»

«Հնագրութեան անհրաժեշտ պիտոյքներ. նորա վիճակը մեր մէջ. հնագրութիւնը կարեւոր օժանդակ հայ քաղաքակրթութեան և նորքին կանոնք ուսումնասիրութեան։

Նիւթ. Պապիրուսի գործածութիւն Հայոց մէջ։ Մագաղաթ և նորա պատրաստութեան եղանակը. դեղատումս մագաղաթի պատրաստութեան. Հայ մագաղաթագործներ։ Ներմուծութիւն։ Մագաղաթի տեսակները։ Թուղթ՝ հնագոյն գործածութիւնը մեր մէջ։ Նոր կարծիքներ հնագոյն «թղթերի» մասին։ Թղթի կեղծիքներ և տեսակները. կակղ և ապակի։ Գրիչներէ գանգատ։ Թանաքի և գրչի պատրաստութիւն։ Խրատներ և դեղատումներ գանազան թանաքներէ պատրաստութեան մասին։ Մանրանկարչական թանաք և ոսկի։ Գրչի տեսակներ և պահարան։ Գրիչ կարելու եղանակներ։ վրձին։

Գրելու գործողութիւն. Գրելու ձեւը (մանրանկարչական պատկերներ). Օրինակներ: Ուղիղ կամ սրբագրել. պիտանական կամ համեմատական քնագիր. կէտադրութիւն և առոգանութեան նշաններ: Գրիչների յիշատակարաններ թանգագին տեղեկութիւններով: Հաւմար ձեռագիրների լատանդրներուն: Ձեռագիրներ գրելու ժամանակի տեւողութիւնը: Գանգատ դժուարութիւնների մասին: Մի քանի աշխատասիրներ: Վարձատրութիւն:

Կազմ և պահպանութիւն. Տետրակ. կապել և կազմել: Նշանաւոր կազմատրներ և հնագոյն, գեղարուեստական կազմեր: Ձեռագրի պահպանութեան միջոցներ և խրատներ. անէծք և օրհնութիւն: «Գիրք փակեալք կաւաք են»: Դատաստաց վարդապետներին և գպրոցներին (դատաստան) արգելք չպէտք է դնել: Մովսէս Երզնկացւոյ կարծիքը:

Մատենադարաններ. «Արեգակ գրոց». Բազրատունեաց արքայական մատենադարան. Տաթեւի կամ Սիւնեաց, Տիգրան Պահլաւունու մատենադարան: Թաբրիզեան արքայական. Վանական մատենադարաններ արեւելքում և արեւմտեաքում: Անհատական մատենադարաններ և «գրատէրներ»:

Ստացողներ և հովանաւորներ. Ձեռագիր գրելու չարժառիթներ. կրօնական զգացմունք և բարեպաշտութիւն. նուէրներ վանքերին կամ անհատներին. գրագրական նպատակ և անձնական վայելք: Արձանագրութիւնների և յիշատակարանների մէջ տեղեկութիւններ: Նոր պատուէր. գնել (գրքի վաճառք) և գնութիւնից ապատել: Հայ իշխանների գերը թուխարաց արշաւանքների ժամանակ. վանական վարդապետ գէպքը և անհիւ յիշատակութիւններ յետագայում: Հայ գրչութեան նշանաւոր հովանաւորներ. Եկեղեցական կոնդակ. Հաւհկլայի հայրապետացոյց. կոստանդին կաթուղիկոս. Լամբրոնացիք: Լեւոն Գ. գրատէր և իր գանձին: Արքայազրայրները: Հեթում Բ.:

Գրչութեան դպրոցներ. Գրչութեան ուսուցիչներ: Վանդոյի գպրոց կամ տարականց և Բազրատունեաց չորքանաւմ: Տաթեւի գպրոց ժ. գարում և յետոյ: Անի: ԺԳ. գարու վերածնութիւն և արեւելեան վանքեր: Գրչութեան ոսկեդարը կիլիկիայում և Հռոմկլայի, Սկեւռայի, Դրազարկի (Սիս, Ակներ–Գուներ եւլն.) գպրոցները: Սկեւռայի դպրոցի նշանաւոր ներկայացուցիչները. Գէորգ Սկեւռացի, Գէորգ Լամբրոնացի, Սահմանող Գայնեբիացոյց «անհաս գրիչ», Մովսէս Երզնկացի, Մարաբրոս վարդապետ և այլք: Հռոմկլայի և Դրազարկի գպրոցի ներկայացուցիչներ. Թարոս Եռալէն,

Աւետիք գրիչ, Թարտս փիլիսոփայ Դրագարկի հայլը։ Յովհաննէս արքայեղբայր և նարտ գպրոցի գրիչներ։ կատարողին «անհաս գրիչ»։ Գրչութիւն և մանրանկարչութիւն։ Շքեղ հրատարակութիւններ, ոսկեզօր եւհանելով, մանրանկարներով և զարդագրութով։

ԺԴ–ԺԵ։ գարու վարդապետարանները՝ Գլաձոր, Տաթեւ, Մեծոփայ վանք որպէս գրչութեան կեդրոններ և «առկայծեալ պատրոյգներ»։ ԺԵ։ գարու վերածնութիւն։ Լիմածնի, Բաղէշի (Խլաթան), Ամիդի, Զուզայի գպրոցներ։ Գազմավարդներ Արիմ և Պալիս։

Հայ գրի զարգացման ասպիսաններն ու տեսակները. Ձեռագրերների կարեւոր արձանագրութիւնների արժէքը հնագրական տեսակէտով։ Հնագոյն նմուշներ։ Թուականով հնագոյն ձեռագիրը։ Ժ։ գարու ձեռագրներ։ Գրի տեսակներն ու նրանց ծագման խնդիրը։ Երկաթագրի, բոլորգրի, նաստրգրի և չեզոգրի տիրապետութեան և տեւողութեան չրջաններըը։ Երկաթագրի և բոլորգրի պէսպիսութիւններ։ խոշոր, միջին և փոքր երկաթագիր։ արեւելեան և կիլիկեան բոլորգիր։ Բոլորգրի տիրապետութեան պատճառները։ Զարդագրութիւն և նորա զարդացման ասպիճանները։ Վերջաբան։ (*)»

«Գասախօս՝ ԴԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ»

Առաջին մտքանգամով մը սա երկար էջ ծրագիրը ոչ միայն «կարեւոր օժանդակ մըն է հայ քաղաքակրթութեան և նիւթին կանոնի ուսումնասիրութեան», այլ ծրագիրն է Գ։ Յովսէփեանի կիսադարեան վաստակին։ Ինչ որ երիտասարդութեան թափին մէջ անիկա առաջադրած է իր օրերուն իբր դաստիարակող, — հայ մտակոյթին գիւտը, — այս թղթիկով կը դառնայ անոր կեանքին գիրագոյն առանցքաններուն։ Իր միւս բոլոր աշխատանքներուն մէջ, անիկա քիչ բան է փոխած սա առաջադրութենէն էական։ Ու գիտնալ պարկեշտութեամբ, բայց գիտնալէն վեր, անդին, առիզձոյի մասնասութեամբ անիկա հայոց «ներքին կեանքի ու fաղաքակրթութիւնը» հայածած է անխոնջ կորովով և հաւատքով։ Զինքը ըսի թէ դժուար էր խօսեցնել իր գործերուն վրայ։ Գրչութեան առուեսը հայոց մէջ երկը կը կազմէ քացառութիւն։ Անոր մտքին արտայայտութիւը ապրումէն անդին իրագործութիւն մըն է, ինչպէս գիտցի։ Գիտուն, սա զեղումին մէջ, անոր խօսքին ան-

(*) Դասախօսութեան ընթացքում մոգական լապտերով ցոյց կը արուին գրի տեսակներ և գեղեցիկ գրչութեան օրինակներ։»

հրաժեշտ ծանրութիւնը տալու դերով մը չի գոհանար, այլ ծանր առեղծուածին, նոր զուգակուած, ընդդիմացուած փառքին ու դեղեցկութեան լայն ջերմութեամբը կը կերպարանափոխուի։ Առնուազն տասնըհինգ տար, որմէ մեր դիտացածը այնքան քիչ է որքան անփառունակ, սա առեղծուածին չառայլին մէջ կը գտնուի իրականութիւնը, հարազատ, հայ կեանքը լման թեւապրելու չնորհով և ուժով։ Ու կը դիտես որ քու ժողովուրդդ ուրիշ համազրութիւն մըն էր, ուրիշ հանդէս մը, դարերու քառուղիներուն, այսօրուան առաջապանքին սլաքներուն տակ, բայց երբեք նկուն, միշտ ստեղծագործ։

Զ) — Բազմաթիւ փորձեր *(essais)* պատմական, հնագիտական, բանասիրական, մասնագրական յոդնատեսակ հարցերու շուրջ։

Է) — Հաւանաբար նաեւ իմ կոչմէ մուգուածներ։ Կը գրեմ այսպէս, վասնզի իր խօսքը, պարօրէն յորդ, կ'անցնի նիւթէ նիւթ հեզկին արագութեամբը, քու մէջդ առաջ բերելով խոհութիւնէ, կատակումէ բխող տեսակ մը արտում մտածութեան զգացում, երբ դէմքը, տարիքը, մանաւանդ ալեւոյթը ծանր իրենց չափերը կը յօրինեն պատմուճին հետ զուգահեռաբար աճելով։ Տակաւին կայ իմ մէջ խոր ալ բեկումը գործին մեծութեան և գործատուրին տարիքի, ուժէ նուազման անխուսափելի հակադրութեամբը ծնունդ առնող։ Սա գլուխգործոցներէն իւրաքանչիւրը, ինքիր մէջ, կ'անցնի անդին քան մէկ երկու երիտասարդի տարիներուն պզտրիներուն, առանց չափազանցութեան, քանի որ ամէնէն առաջ այդ գործերը պայմանուար են ճիւթական նիպով, ըսել կ'ուզեմ պրպտումով, հաւաքումով, դասաւորումով և կազմումով, իմացականէն դուրս։ Տրամութեան սա զգացումը չեմ խորացներ, հզերականէն իմ ուշնացած չափրանքէն գուցէ պաշապանուած։ Համոզուած եմ որ հակայական թանգարանին մէջ (հայոց մշակոյթին) որ անոր գլուխն է, դարձեալ որեւէ աչք կամ ձեռք պիտի չտեսնէ առնուազն կարանքի։ Միւս կողմէն, նոյնքան խոր է իմ համոզումը որ այդ թանգարանին վաւերական արժէքը գրեթէ կը վերիպի մեր ժամանակին ամբողջական գնահատումէն։ Գ. Յովսեփեանի անձով ծաւալուն համակրանքը, հիացումները անբաւական են գալու եկած անոր գործը ազատագրելու, այնքան հանրութեան տեսակութիւնը գործելու։ Ի՞րն է մեզքը թէ մերը, երբ անոր ժամերը կը վատնուին եկեղեցական ապատին, մեծ գազաթի մը վարչական հապարումէկ իրագործութեանց մէջ, մտածելով երբ այդ գազա-

թը կը դանենք խորունկ հերձուածներով, գաղափարաբանութիւններով կոտորակուած, նոյն ժողովուրդին զաւակները իրարու դէմ ճակատող, մահացու հակառակորդներու հոգեվիճակով, մինչ այնքան անհրաժեշտ էր սերտ բարեկիան մէջ, առաւոպանքին ինչպէս յոյսին մէջ միաբերանը, մէկաբերանը։ Դ. Յակոբեան հովուապետ մըն է։ Բայց ինծի կը նկատեմ պարտք յայտարարել թէ առաջ մշակոյթի մեծ, անփոխարինելի բանուոր մը։ Ու ինձմէ վեր, այս անգամ ազգային՝ պ՛րաբը, սա դանկին տակ մթերուած անդնահատելի գանձը, հարստութիւնը կարուսել փրկելու։ Իր կամքը, իր եռանդը, իր աշխատանքի կարելիութիւնները մարդկային են ի վերջոյ, ըսել կ՛ուզեմ՝ ենթակայ իրենցմէ վեր ազդակներու։ Մեր կամքը, մեր հաւատքը, աշխատանք մը բեզմնաւորելու մեր հնարաւորութիւնները առնուազն կը վայելեն հուսահականին պաշտպանութիւնը։ Յետոյ, դրեթէ գոցած են անվերադարձ շրջանները, ուր անհատը կը դիմակալէր արդիւքները և կը յաղթահարէր վտանգը։ Մեր ծանօթութեանց սփիւռը այնքան լայնցած է որ անհատները ալ անբաւական են հոն համապատասխան իսկ իրագործելու։ Ու իմ մտքին կը ներկայանան բազմաթիւ իրագործումներ, հերոսական մշակոյթի մեծ սասանութիւնն մէջ, խնամքին տակը փորձ, լուցուն, լայն պիտի մը որ մասնակցութիւնն ունի վաստակին ու չէնքին ուրանականը կ՛ապրի, բայց իր միջոցներով աչ բաւական կազդայ մասնակցածը արարքի փոխակերպելու։ Քանիերորդ գարուն՝ պատմութիւններ (ազգային, քրիստոն–քաղաքակրթական) այլեւս կը զրուին խաչմերուկ միջոցով, միշտ պիտի մը ընդհանուր ուղղութեանց ընդմէջէն։ Մեր մէջ, հայ արուեստի և մշակոյթի վերաբերեալ հարցերուն վրայ ա՛չ ոք՝ որ վայելէր անվիճելի հեղինակութիւն և ասով նոյնքան անվիճելի իրաւունք սա հսկայ ձեռնարկը (արուն նիւթիզէնը կը մնայ ամբողջութեամբ հաւաքուած, դրեթէ դասաւորուած) արարքի փոխելու, հայ արուեստին և մշակոյթին ցարդ պարզած կերպարանքներէն արտահանելի, ու մտածելի՝ մեր գաւիթներուն սիրոյն և հիացման։ Համալսարաններ, ակադեմիաներ, մշակութային ընկերակցութիւններ օտարներու մօտ կը կատարեն սա պարտքը։ Խորհրդային Հայաստանի մէջ հերոսական սա չարժաւոր կը գտնէ արդէն։ Սփիւռքի, գաւառութեամբ կը հաստատեմ, տակաւին չէ իսկ զգացած նման պարտքի մը անհրաժեշտութիւնը։ Ու նոյնքան գաւառութե՛ն ևրբ կը մտածեմ որ Վասպուրականի իրեն չնորհուելիք քանի մը ճիգաւոր լրացնելու կը վստահի իր գործին ամբողջութիւնը։

Ընթերցողը թող չառարկէ որ չարաչար կը վարուիմ իր ժամանակին հետ, զուտ անձնական սա ապրումներուն տեղ բանալով, ինչպէս լոյս չտեսած աշխատասիրութիւններու վրայ զբաղեցնելով իր հետաքրքրութիւնը։ Բայց մեր ժողովուրդը ոչինչ կը չահի ակադեմական փառասիրութիւններէն։ Իմ ակնարկութիւնը չատակ է։ Բառարդ դար առաջ մեր բանասիրութիւնը amateur-ի զբաղում մըն էր, վանական մնաւնարհով մը։ Այսօր անիկա մեր գերագոյն մտահոգութիւնն է։ Բառարդ դար առաջ բանասիրական ամէն երկ մեկենասի մը կը սնար կարօտ, կանոքին բերելու համար։ Այսօր փոխուած է պատկերը։ Գարեգին Յովսէփեան, այն պարագային իսկ երբ կը չաջողի իր բոլոր աշխատութիւնները աւարտել, պիտի մնայ զրկուած զանոնք լոյսին հանելու գէթ... սխափանքէն։

— Որ ունի ականջս լսելոյ, լուիցէ։

Մութ, վախկոտ պարագաներ որոնց ծանրութիւնը ժամանակին մէջ չի կրնար թեթեւնալ։

Գ. Յովսէփեանի անտիպներուն հետ իմ հետաքրքրութիւնը, այս պարագէն վեր ալ զգացումներով կը պաչպանուի սակայն։ Ամէնէն առաջ, ուրախ եմ ըսել կրնալու որ անոնք զուտ գրական երկասնք մը չեն, որով և զերծ անձնականին ենթակայ մնալու հարկադրանքէն։ Ի վերջոյ վէպ մը, անձավ մը պայմանաւոր, ուրիշի մը անցնելու պարագային, հրաչք մը պիտի ըլլար եթէ չտեսապէր։ Հնագիտական, պատմական, բանասիրական, հաւաքչական աչխատասիրութիւնները մասով մը արդէն հանրութեան կը պատկանին, այսինքն անոր պաչպանութենէն միչտ կը չահին։ Յետոյ պիտինք որ աւարտածը գժուար ածական մըն է նման երկերու համար գործածուած։ Տակաւին, ուխտաւորը, միթքի բանւորի մը վրայ, տարիքէն չատ վեր, չատ անդին պատգամ մըն է։ Մի կարծէք որ սա նկատողութիւնները կ'իյնան սա տաղերուն վրայ, առանց տառապանքի կամ գանութեան։ Մտնուան վրայ մտածել մը՝ տկարութիւն անչուչա, բայց պայն ուրանալն ալ, այսինքն մոռնալը՝ ուրիչ տկարութիւն։ Գ. Յովսէփեան սա պարզ ճչմարտութիւնները ընդունելու համար խաղաղութեամբ չի թուիր համակերպիլ ոչ մէկ պէյմամի, — գէթ սա է իմ տպաւորութիւնը երբ կը խօսի հրատարակչի մը կօրովէլը, վատնութեամբը իր ըսելիքեց, մոռնալով ըրածը։

Իր նախանութիւները, իրենց մէկ կարեւոր մասին մէջ, չեն առանձնացած սակայն, այսինքն չեն գնահատած կապարպներու մէջ, որոնք օգտագործումը դիւրացնէին։ Ուրիչ մաս մը գտած է

հրեաներու ինքնութիւն։ Անթիլիաս տեսայ իր զարաններուն աչքերը, լիքը, ծանրաբեռն, ուռեցք։ Ամէն մէկ աչք այդ հաստակազմ զարաններէն — աչքերուն զանազանը կ՚անցնէր չիտուքը — իմ վրայ ըրաւ տպաւորութիւնը տեսակ մը «տապան հանգստեան»ի, սրբատաշ բոնիերէ, չրջանէ մը, սեւէ մը, խոպոպած ու թանձրացած տպրումներէ, մազապաթի, նկարի, գիրի կերպարանքներով։ Լաւանկար մը, ձեռագիր մը, նօթ մը, թիւ ու թուական, գիրի փչրանքներ, ծանօթութիւն, վկայութիւն, տեզեկագիր ու հարիւրաւոր կտորիկները որոնք ամէն հետազօտի երջանկութիւնը կը պայմանեն, փախարինելու տասիճան անոյտ զբրկանքներ։ Տպուած, անտիպ, ամբողջ, թերի, — բոլորը՝ գրչ ծրարներու ներսը, տպատեղով կեանքի իրենց հերթին։

Ըսի թէ չեզուններու մարդն եմ։

Կ՚ընեմ Գ. Յովսէփեանի անտիպներէն ամփոփ մատուցում մը, առանց յաւակնութեան, առանց պատուէր։

ա) — Զեռագրաց Յիւսասկարաններ։ Իր ու քարտուղարին մերձաւոր նախահաշիւը այդ գործին կատարէ ծաւալ մը, քառածալ երիքէ աւելի հատորներու, այսինքն 1500–2000 էջ, Օրմանեան Սրբազանին ևզպապատումը յիշեցնող։ Զեռագրի իրներու մէջ որոշ փորձառութիւն ամբարած պրն. Սիմոն Սիմոնեան կը բարձրացնէ հատորներուն թիւը առնուազն հինգի։ Ամբողջական (en devenir), այս հսկայական երկը հատաքածոյ մը չէ մեր հպարտաւոր ձեռագրներու յիշատակարաններէն, ընկալեալ հատկացուցիչներու մը։ Պրն. Սիմոնեան ճշդեց որ ամէն յիշատակարանի կ՚ընկերանան անոպատ նօթեր, վերյիշումներ, տառքաւներ (*), բոլորը վիհատեալ մարդին մէջ չքեղ համապատասխ մը կամ համապատասխ

(*) Գ. Յովսէփեանի տպուած երկերուն մէջ սա առաքաւներուն տարօրինակ առատութիւնը առաջին ակնարկով իսկ կը պատճառ ուշագրաւ։ Անոնք բնագրին մէջ թէ սառցոյը կը վկային անտաւր յիշողութենէ մը, որ հակառակ տարիքին անողոք ճնշումին, կը թաւի պահած ըլլալ իր ամբողջ թարմութիւնը։ Բայց այս նօթը նպատակ ունի թելադրելու յիշողութենէն վեր վիճակ մը։ Ափիկ՝ իր ու նմանհերուն ներքո իրական աշխարհն է նիւթին։ Հայոց պատմութեան անուններէ — մարտ, գործ, չէնքէ, արարքէ — անոր մարքին մէջ կենդանի լամպերու կը նմանին։ Շրջանէ մը, վանքէ մը, ձեռագիրէ մը անոր մարքին ներկայացող հարիւրաւոր անուններէ ուրին իրենց անհատական կեանքը, պատմութիւնը, ծննդավարանութիւնը, մահագրութիւնը։ Մէկ աւետարան իրեն համար տարիք է որ պարզուին գիրին տեսակներէն — գարերու հոլովմամբ մը — նկարներուն նմանահանութիւններէն, մագաղաթին provenanceը, կազմին արհեստը, գրիչը, տօրը, մօրը, կնոջը, զաւկին անուններով, աստղագէտ, վո-

մը փաստեր առբերող: Տաշեանի Յուցակը փառք մը ու յաղթանակ մը երբ կ'արժեւորենք, ի յառաջագունէ կ'ապահովենք բոլոր ցուցակներուն փառքն ու յաղթանակը: Ձեմ յանդգնիր իմ մատծումը ամբողջութեամբ նեաելու թուղթին: Ու իմ վարանքը՝ վարանքն է մարզուն որ ամէն վկայութենէ հաստատ կամքն ունի միշտ վկայողին, ասկէ՝ իր պայմաններուն, ասոնցմէ՝ իր ժողովուրդին, ասկէ՝ իր մշակոյթին բարձրանալու: Ձեմ տեսած Գ. Յովսէփեանի Յուցակը: Տաշեանին աշխատանքը պատկառելի երեւոյթ մըն է, ծաւալ, վիճակագրական ամէն ձեռնարկի նման, ինքնաբաւ է ու ինքնակեդրոն: Այսքանէն անդին, այսինքն պարզելէ վերջ իմ զգուշաւորութիւնը ինծի անծանօթ աշխատանքի մը անդրադարձները արժեւորելու, կ'անցնիմ նիւթական քանի մը մանրամասնութեանց: Նախ՝ կազմողին անհաւասարելի ձեռնհասութիւնը որ մինակ աշխատանքի ուժ չի նշանակեր, կը նշանակէ նաեւ ապրիլներու դիպուածութիւն: Գ. Յովսէփեան մարդն է մեր մէջ որ ամենէն ուելի չատ ձեռագիր է տեսած: Ու դիրքերը, մանաւանդ ձեռագիրները, ուշին իրենց ոգին: Հայոց աշխարհէն լեռնային մատուռի մը մէկ նկուղին ապաստանած մատենադաթիայ կառոյց մը այլ լեռներուն, անոնց բացառիկ խռովքներուն անդրադարձ ապրումները չի կրնար արձանագրած չըլլալ: Ու հանդիպօրէն վիճակագրական չի կրնար փոխանորդել Մայր Աթոռը իբր ձեռագրատուն: Էջմիածինը իբր կրօնական կեդրոն արժեւորելը օրքան ալ բնական ըլլայ իր նորաբնակէն, իրագործութիւն է որ հայ հոգիին առանցքը անկէ կ'անցնի: Այն կեդրոնն է մեր հոգեկէն Համայնա-

---

խանցողը, նուիրողը: Ու այս ամբողջ խուժանին մէջը յաճախ անուններուն, ինքը Աւետարանը, առանձին արարած, իր տեսակին յատակ ու հաստատ փուլովը, դարէն իր վկայութեամբը, չբլանէն իր ապացուցած մշակութային իմաստովը: Ու մարդ կը վարակուի տեսակ մը պատկառանքով, երբ կը տեսնէ այս մեհեանը ամէն առարկայի համար ալ՝ փոխադրեցէք ձեր միտքը տաճարի մը գրան: Ու բացէք անոր էջերը օրպէսզի հոն իյնան անոր կենդանի մասնիկները, բոլոր արձանագրութիւնները, թուական ու մարդ, որոնք բոլորովին նոր, առաջին անգամ ըլլալով կը յիշուին. բայց որոնք չեն կրնար առանձնացուիլ, քանի որ կուգային չբլանէն: Ահա առաքելութիւնները հրաշագործուիլ: Մի՛ ըսէք թէ յիշողութիւնը իմաստութիւն չէ, կը կրկնեմ որ անիկա առնուազն խելքին կէսն է: Բայց հոս ուելին ունինք: Այս հարստութիւնը վերլուծուելու կը սպասարկէ չբլանի մը պարագրկումին: Այսպէս դէմդիմաց անուններուն ի վերջոյ կը կազմեն չվիան որ անցեալին համբան է մեր մտքին մէջ: Ուելի անդին կը բանամ այս նկատողութեան տարողութիւնը երբ կը վերլուծեմ Գ. Յովսէփեանի թերթիը:

կան հարաւութիան։ Մայր Աթոռէն իր տեսած ձեռագիրները, մանրանկարները, հին իրր զարդարանք, գործադրում, վկայութիւն կը տառապին որոշ ներաւարարութեամբ, պատասխանատուն ճակատագիրն է հաւանաբար։ Յարհիցէք գարերուն, երբ ձեռագիրը չարժական գանձ մըն էր ու էջմիածինը եկող գացող բոլոր արշաւանքներուն առջեւ անպաշտպան։ Ո՛վ գիտէ ինչ բանութիւններ, ինչ ախորժակներ հարուածեցին գանոնք, ձեռագիրները։ Ամէն ձեռագիր որ այսօր եւրոպական ատանի մը մէջ կը պատմէ մեր մշակոյթէն ուշի իր սրատաւէշ ոգիականը։ Ոսկեզէն սպասը տաճարին քանի անգամ ենթարկուած է կողոպտուի, գերերու ընթացքին։ Աթոռին փոխադրութիւնները, վերիվայրումները, թշնամիներուն գրոհները ձեզի կը ձգեմ արժեւորել։ Հակառակ այդ ամէնուն Մայր Աթոռը կը պահէ գերազանցութիւն մը մեր միւս կեդրոններուն վրայ։ Զանազանութիւն, տատուութիւն, մանաւանդ չրջանային, ազգային ապրումներէ իրրեւ վկայութիւն՝ անոնք անմրցելի են։ 1911 ին, այդ ամէնը իր մարքին մէջ ամբարած, եւած է հասկաքաղի Գ. Զալէմեան։ Գալիքը, իր ճոխ մատենադարանով տուած է մտանուսրարար 16 րդ, 17 րդ գարերու ձեռագիրներէն առաւ հունձք։ Գիտունը անչուշտ մխքի յօրինուածքէ մը կազդայ բայց պայմանաւոր է իր ածման, լրացման մեծ ընդունակութիւններով։ Գալէն երեսադէմ, այսինքն հայ ձեռագիրներուն, մանրանկարներուն դատական, կախարդական գրախոր։ Ճանի անգամ լալագին յուզումով անիկա Ս. Յակոբոյ այդ հրաշալիքները սեղմած է սրտին։ 1947 ին տեսայ գինքը մանուկի մը չափ խանդավառ երբ չքեղ ստուածաշունչի մը նկարները կը կարծէր վերլուծել, իրականին մէջ իր ապրումներուն խորութիանը կ՚ուզէր բարձրացնել «երեսխաները» (կրօնական խմաստով) ու կը տառապէր իր սերոյն աստիճութիւնէն։ Փարիսմ ու տատ մարմիններով գեղանի այդ ձեռագիրները որոնց էջերուն իշխաններու, արքեպիսկոպոսներու, թագուհիներու արցունքները կան ինկեր, իրեն համար տարփագին զգայութիւններ էին գրեթէ։ Այս ընկալչութիւնը, քառատուն տարի առաջ, կը պահէր իր սրութիւնը անչուշտ, զգայնութիան համապատասխան օրէնքներով։ Նեթե՝ Զարդնկէն։ Ոճ՝ ճաշակ։ Վայելչութիւն որոնք բաներ կը թուին քեզի, բայց ձեռագիրներու փաշեսանին մէջ թափառողին համար կը կազմեն ապրումներուն հզօրագոյնները։ Վերնատ։ Գերմանիա։ Եւրոպական մեծ այդ ատաններուն մէջ անոր սրտնումները — զգացական

ընտելու չափ իրաւ — պիտի կազմեն անոր զգայնութիւնը, կերպով մը տարբեր հնագէտէն որ մնոտմոլ մըն է գրեթէ. հաւաքողէն որ կրնայ ցաւագար մը ըլլալ։ Ապին անդին, բոլոր հնաբաւար միջոցներով սա հաւաքումները — անոր արտը, այգին, անդաստանը։ Մոռնալու ալ չէք անոր ճամբորդութիւնները, արհեւելքէն արեւմուտք նաւերակութիւնները, որոնք Մայր Աթոռին կարիքները ունէին զսպանակ բայց կը ծառայեն անոր գերագոյն կիրքը անուցանելու, ձեռագրէ, մանրանկարէ իր անոռնմատն պատպակին յագեցումը։ Ու անաւար սա կիրքը, հերոսական պատմուճանի մը նման, ոչ թէ ուսերուն, այլ լման հոգիին երեսին։ Ամէն քաղաք, ամէն կայան, ամէն ապարանք՝ անոր համար առիթ սանկ փնտռելու աւելիւան։ Վիճնոան հատուած մըն է այս անդաստանէն։ Հիմա որ ունիք յայնքը այդ աչխատանքի աչխարհին, դժուարութիւնն մէջ չէք ամբարուածին արժէքը ճիշդ դնահատելու։ Ձեռագրաց Ցուցասկարացիները արուեստի աչխատանք մը չէ (առար համար Գ. Յովսէփեան ունի Քարտէզ Հայ Մատենադարանի) ու ես միտմիտ մը չեմ հաւաքում մը ոսկեզօծելու իր սահմանագրծութիւն։ Բայց կայ ձեզմէ ու ինձմէ դուրս ուրիշ իրականութիւն մը։ Ըսի թէ ամենէն չատ ձեռագիր սեռած արտրածն էր։ Մտածայ իր անուար չիշողութեան։ Թէպտրեցի իր գգայնութեան մեծ օրէնքներէն մէկ քանին։ Անիկա իր նիթերը կ՚ապրի, նիթերէն մանրամասնութիւններով։ Կը ծանրանամ այս վերջին թէպտրանքին։ Անոր հաւաքումները կանոնի վերածուած տախտակներ են, անոր ուղեղէն ներս, թուղթի վրայ նշաններու հանդէս մը ըլլալէ վերջ։ Ու հիմնական։ Իր ցիչատակարաններէն իր հաւատքը չէի գար հնագէտի մը հասկանալի հոգեբանութենէն։ Անոր մոլութիւնն է, այլ էջերէն այլ տպերուն առանիին տպրած անուններէն, faitերէն, թիւէն ու չորիտպտիանքէն բարձրանալ պատմութեան։ Համամաչն է, անչուչտ։ Ուրիշ բան չըրին վիճնոտիկն ու վիճնոան։ Բայց պտիկ մանրամասնութիւն մը։ Այդ պատմութիւնը, Տաշեանի համար Հայոց Պատմութիւն, թերեւս Ցովսէփեանին համար նախատիպ է Պատմութիւն Հայ Առեւտրի, մշակոյթին, (*) տպա, թերեւս, եթէ կը պնդէք, Պատմութիւն Հայոց։ Այս անձնական թուղթ մանրամասնութիւնն է անտ որ կը զարգանայ, գտնուա-

(*) Մեկ աւելի են իր ուսումնասիրութիւնները, որոնց խորագիրն է նիթեր եւ ուսումնասիրութիւններ
Հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան

յու համար որոչիչ, որոշադրիչ հանդամանք։ Իր կեանքը լիացընող, իր փառասիրութիւնը սնուցանող երիք իր մեծ ձեռնարկները սկզբնաբար կը հպատակին իմացական սա բարեխառնութեան։ Պատանին որ ժողովրդական երգերէ փչրանքներ, բարբերէ տախտակներ կը հաւաքէր կանխող դարու վերջերուն և ալեւորը որ ներկայ դարու կէսերուն, կորաքամակ, ձեռագիրներու վրայ կը փնտռէ յատկանշական դիծերը դիրերուն, նկարներուն, նոյնիսկ մագաղաթին, մէկ ու նոյն մարդն է իմ նկատառումիս մէջ։ Դերման կրթութեան բարի՞ք, թէ պատմական զգայարանքին արիւնահոս մտաւորականութեան մէջ իւրակերպած մէկ ցուցմունքը, սա հաստատումը ընել արտօնող։ Վէճը ատելորդ է աչխատանքի ճամբուն։ Իրողութիւնը այն է որ Գ. Յովսէփեան հաւատարիմ է արեւելահայ աւանդութեան որ իրեն հետապատութեանց առաջնորդող դաղափարը ստորագրած է կեանքին սպասին։ Նոյն այդ դերման կրթանքը Վիեննայի Մխիթարեան հայրերը քիչ մը չատ մասնաւորած է անշուշտ, որոնք կեանքին տեղ հմտութիւնը կը նախասիրեն։ Իրողութիւն է որ Գ. Յովսէփեան նախանձութիւը պիտի սպառէ կեանքին սպասին, ու, կը հասկցուի անշուշտ, սկզբնապէս ալ այդ կեանքի գիւտին որմէ ուրիչ հերպարանք՝ բայց աւելի ընդարձակ՝ գիւտը հայ հոգիին (մէկուկէս սերունդ խանդավառ օրակարգ մըն էր այս կարճուկ տարազը 1895էն մինչեւ 1915), ասկէ, բարձրանալու հայ համապարփակ մշակոյթին (*)։ Այս փըշ-

---

(*) Այս դարուն սկիզբը ներսէն, այսինքն մեզմէ, դուրսէն, այսինքն արեւմտեան տեսաբաններէն հաւատարապէս պատճառած, մեծատարած խորհուրդ մըն էր այդ մշակոյթը։ Մեր միջնադարը կը կանչուէր, իր բանաստեղծներով, մեր արժէքներէն վկայելու դիւանագիտական տեղաններուն վրայ (Զօպանեան)։ Մեր բանաստեղծութիւնը կը դառնար աչխարհի գեղեցկութիւններէն մէկը (Վ. Պրիւսով)։ Մեր ճարտարապետութիւնը եւրոպայի դասախօս (Մթրիչկովսքի)։ Այս ամէնուն մէջ իրականին, իրաւին բաժինը ճշդելու նպատակ մը չեն հետապնդեր այս տողերը։ Կէս դարը բաւորպէսզի սա առաջադրութիւնները վերածուէին իրենց հարազատ դերին, որ ուրիչ բան չէր կրնար ըլլալ անշուշտ եթէ ոչ սարուկ իրրեւ արհամարհուած ու բարբարոս ժողովուրդի մը գիտութեան ճիրաններուն մատնուելու դատապարտուած ազգի մը վրայ հպարտութեան արդար նայուածք մը ստանալ։ Հայ համապարփակ մշակոյթը չարգիլեց անշուշտ 1915ը։ Կ'անցնիմ բուն իրողութեան, որ այս անգամ իրաւ է սակայն թէ՛ իբր մտադրութիւն, թէ իբր արգասիք։ Այս դարուն սկիզբէն, նոյնիսկ աւելի առաջուընէ, սեպհ չըլլար ելնել մինչեւ Շահնազարեան վարպե-

բանքներն են որ սահպուած ենք որսալու ձեռագիրներու այդ յիշատակարաններէն։ Դեռ լայն չափուած գիրքի մը վրայ աւելի խօսիլ թելեւս գուտապարտելի։ Բայց պարզել քանի մը կէտ-բանքներ ակնկալութիւններէ, կարելիութիւններէ, չեմ կարծեր որ քէչական մեղք մը իրրեւ ընդունուի։ Շատ են անցեալին իջնելու ճամբաները, համաձայն եմ մէկ պայմանով, — կեանքին պոտայով։ Կեա՛նքը, ոչ անչուչա զայն ընդօրինակելու համար, ինչպէս կը բարբառին երբեմն յապաղած մարգարէները, այլ այն պարզ զգացումով որ մեզ կը կապէ մեր անմիջական չրջապատին, մեր տունին, հարևանին, երկրին։

Բ) — Դուցաւիլ Քարտէզ Հայ Մանրանկարչութեան։ Հէքիաթին խօսքի Գ. Յովհաննէսեանին որ անոր վրայ վաստակած է իր կէս դարը։ Ասոր վրայ իր վաստակութիւնը թելեւս հզօրնակած է իրմէն չփոխառնուած սրտիկներ, քանի որ ընկալելով կարծիքէն վեր բան մըն է տպաւորիչ տարազներու միջոցով թելադրել գու-

---

պահի օրերը, արեւելահայ պատմարանները, մանաւանդ բանասէրները իրենց լրջագոյն ուշադրութիւնը կը գործադրէին, իրենց ձեռնած նախանձութիւնը երբ կ'արժեւորուին ի խնդիր նոյ կեանքի վերազիւթին։ Չ'առաջարկեմ որ վիճնական վարդապետի մը գիրքը, Մագիստրոսի մէկ նամակին իմաստը արտահանելու նուիրուած, բաղդատէք ուրիշ հրատարակութեան մը, կ. Կոստանեանի կողմէ, Մագիստրոսի նամակները յառաջաբանով, Կոստանեան մարդը, չուրը, հացը գրած է 10էն 60 էջի մէջ. այդ դարէն, վիճնայի վարդապետը 210 էջ է նուիրած ոդոմիկի նամակի մը վերծանուելուն։ Ասկից փաստն է մեծանալու տարրերութեանց, երբ նկատի առնէք միւս ալ պարագան։ վիճնայի վարդապետին Մագիստրոսը լուսնաբնակ մէկն ալ կրնայ ըլլալ... Արեւելահայոց մօտ պատմական զգայարանքին սա փոփոխութիւնը իրրեւ հետեւանք ունեցաւ արդիւնքներու անհամեմատ առաւելութիւն։ Խորհրդային Հայաստանի մեծ բանասէրները որոնք չարունակութիւնն են նոյն վաղանցին, խորացուցին հետազօտութեան առաւելները, ընդարձակեցին գաշտին հորիզոնները։ Ինչ հարկ անուններու։ Ցիշեցած Կ. Կոստանեանցը գլուխ մըն է։ Նոյնիսկ գաղափարական, ակադեմիկ քննադատութիւնը, այնքան անարդիւն 1900 ին, 1950 ին արգէն իսկ մաս կը կազմէ գիւտի փաղանգին։ Կէս դար մըն ալ նման ճիգի, ու մենք վստահաբար կ'ուշնենանք մեր մատենագրութեան հարազատ կերպարանքը, այսինքն անոր մարմինէն կ'ըլլանք վտարած, ինչ որ ժամանակին բաչպանքը իրր չարիք նեռած է անոր ներսը։ Գ. Յովհաննիսեան այս մատենագրութեան կը հաւատայ երբ կը ձեռնարկէ իր ուսումնասիրութեանց չարքին։ Ձեռագիրը, յիշատակարանը կեանքի առաջնակարգ նմայշ մըն է, նոյնիսկ ամենէն խեղճ ու պատառ գրիչին մէջ ոգով մեզի հասած։

ցէ պատրանքներ (*), այնքան տատա ու թևերուս ալ անհրաժեշտ։ Եթէ սրտաոգով հպարտանք մըն էր իր գործովը Զեռագրաց Յիշատակարանիներէն, Բարեզը այդ հպարտութիւնն պիտի բնէ աւելի մը։ Ի վերջոյ, մարդէ մը մի մառնար իր սիրական գիծը։ Վահան տարի աշխատեցաւ Ալիշան, Հայոց աշխարհին ու Հայոց Պատմութեան այլամերժ պաշտամունքէն հիմնուացած։ Իր գործը այդ սիրոյն արտայայտութիւնն էր։ Վահան տարի Գ. Յովսէփեան կը կատարէ նման աշխատանք, նոյն կարոզութեամբ ու կիրքով։ Ու իր սիրական գիծը՝ պաշտամունքը հայ մեսկոյրին, հայ ստեղծագործութեան։ Ու կը խորհիմ թէ ինձի հետ էք ընդունելու որ տարբերը աւելի ընդարձակ է հաս։ Ալիշան հաւաքեց։ Գ. Յովսէփեան ըրաւ գիջումը բանասիրականին, որ հայ մշակոյթին բարձրանալու ամենէն պարզ ու քիչ գառածուն ճամբաններէն մէկն է որ կը մնայ տակաւին։ Անոր համար ամէն յիշատակարան կնանքէն մնացած նախանձելի մըն է իր մառնելիներուն ներքը անդադարտ պահոզ ամբողջութեան կարելիութիւնները։ Այս ոգիով՝ խաչքար մը, կոչտ նշանագրերով խազխազուած քարի երես մը կնանքի մը կու-

---

(*) Ձեմ գառածիր, երբ հոս ընթացքը տալ կը փորձեմ ուրիշ ալ ապրումներու խօսելցայ այս գործը սկսող խանդավառութիւններէն, հայ մեծատարած մշակոյթի մը իրականութեամբը պայմանաւոր։ Մերիններուն հաւասար, նոյնիսկ քիչիկ մը աւելիով օտարները ունէին իրենց բաժինը այս կրկնութիւններուն գոյացումին մէջ։ Ձեմ գառնար եա, այս գործիքին վրայ ամենէն աւելի ազմուկ առեղծ ճարտարապետութեան պատրանքին։ Ահա թէ ինչ կը գրէ, 1947 ին, Հանրի Կրէկոուար, որ նախագահն է Քառերագոյն ուսմանց ազգ դպրոցին, Միրարվի Տէր Ներսէսեանի նոր հատորին, Հայագաց եւ Բիւզանդական Կայսրութիւն, նախաբանին մէջ։ «... Այս գիրքին մէկ ծայրէն միւսը նոյն անկեղծութիւնն է, նոյն աննկատութիւնը, նոյն համոզումը որոնք կը հասին։ Հարկ կա՞յ ըսելու որ երբեք, այս հատորին մէջ, հայկական հոգիին խորագոյն գոյարանքը (իմաստը), «գիտական ազգայնականութեան» մը չի փոխակերպուիր։ Թէ հեղինակութիւն չէ գիջած փորձութեան, նոյնիսկ չատ նշանաւոր հեղինակութեանց հետեւելն, իր հայրենիքին համար պահանջելու այլամերժ արժանիքը որուեսած այս կամ այն ձեւը ասկզած ըլլալու։ Նոյնիսկ ու մանաւանդ Սարիչկովքիի հրապուրիչ մատնութեանց (intuition) հանդէպ, օրիորդ Տ. Ներսէսեան գիտէ մնալ զգօն։...» (Հայագաց և Բիւզանդական Կայսրութիւնը, նախաբան էջ ××.)։ Գործանքէ մը օրգան կանուխ գառնանք, միշտ կը չահինք։ Մնաց որ, ես չեմ գառած Գ. Յովսէփեանի առարգրութեամբ որուէ էջուր Հայ Մանրանկարչութեան օրէնքները բանաձեւող, պատգամող փառասիրանք, մեծամտութիւն, նոյնիսկ թաքուն թելադրանքներ ըլլային ընդ զգալի։ Խորապէս պարկեշտ է ամէն երաս, չըսելու համար

գան, առնուազն այնքան իրաւ արքան է այդ կեանքը, որուած պգայարանքներուն... : Անցէք սա մատուռէն քալէ մըն ալ անդին: Ունեցէք ձեր աչքերուն առջեւ գաւառական մը, անոր ներսը բանակը մտեր նկարներուն, անոր կղզին՝ ոսկին ու արծաթը, անոր չէնքին՝ մեղաւոր «կազմողը», առաջնորդը, նուիրողը... : Արդէն իսկ այս ամէնուն անդրադարձ մը այլեւս գիտնալով չէ պայմանաւոր: Մշակոյթն է հեղինակը սա իրերայաջորդ ու իրերահաղորդ ապրումներուն, թելադրանքներուն: Ձեմ բանար փակագիծ, հայ մտակոյր յղացքը մանրամասն վերլուծելու կամ անոր իրագործած արժէքները համադրական տախտակներու վրայ սեւեռելու: Այդ ամէնը կանխահաս, պարզ այն պատճառով որ մեր մատենադները հազիւ թէ կ'անդրադառնան մշակոյթներուն ինքնականին որ առանց վերապրելի պատմութիւնն է, այսինքն ժողովուրդի մը ապրումները, ասոնց կերպարանքները թուղթի կամ ձայնի, գոյնի կամ քարի վրայ և ոչ թէ գիտագիտական օբէնքներու ապացուցարան մը: Ըսենք եմ, այնքան անգամներ թէ Հայոց պատմութիւնը մեծագոյն անձանօթն է մեր իմացական հետաքըր-

---

մեծ աշխատասէր: Ու վաթսունէ աւելի տարիներու երկայնքով այդ պարկեշտութիւնն ու այդ մեծութիւնը բնական պայմանի մը պէս հաղնող, իւրացնող աշխատասէր մը ինքզինքը պիտի պահէր վերծ նման մեպադրանքներէ: Այս մասին խօսիլ չի նշանակեր արդիացած գաղափարաբանութեանց սպասարկել, չափազանցել օրինակի համար ամերիկեան ինքնավստահութիւնը կամ սատրապատութեան բարդոյթի մը աժան հետեւութիւններ: Ըսի թէ չեմ հանդիպած իր գրչին տակ աժան պաշտամունքի գուբրաններուն, հայ մեծատարած մշակոյթը դիւցազներգել: Բայց ամէն պարկեշտ հայու ներան կը հաւատայ իր ժողովուրդին: Ձկզի տուած եմ մեծագոյն տարազը, հաւատոյ հանգանակը այդ սիրոյն, — ճայու ստեղծագործ ոգուն: Ակէ անդի՞ն... : կրնայ պատահիլ որ Ֆարսէզը պարբերական բաժիններ տնտեսագիտական, համաշրջական, կառուցողական հրեւակայութեան ծնունդ տուեալներու, որոնց վրայէն, երէկ սրտագին փափաք է բարձրանալ հայ մեծատարած մշակոյթի մը հպարտանքին, միւս կողմէն ալ այդ փափաքները նեղ ու հալածելու, գէթ իրենց գիտակցուած պարկեշտութեան մը վրայ պահպանելու պարագան ալ կը դառնայ ուրիշ գովեցկութիւն: Ցեղոյ լափալեան ալ գիտէր որ մանրանկարը ոչ Գաղիացիներուն (որոնց մանրանկարներուն չնորհը, աւելի նուրբը ու ժամանակին մէջ մեզ կանխող) ոչ ալ հայերուն մենաշնորհը կրնար ըլլալ... Դարձնալ, կ'ենթադրեմ որ Ֆարսէզին մէջ այդ մանր արուեստին ծագման, պարգացման հարցեր, չրջափոխութիւն, փոխադարձ ազդեցութիւններ, նուաճումներ ու անկման երեւոյթներ զբաղեցնեն Գ. Յովսէփեանը: Զանազան առիթներով, իմ կողմէ իրեն արուած բազմաթիւ նման հարցականներուս, գրեթէ

քրութիւններէն։ Անիկա չէ գրուած։ Այս պարան սկիզբը այս բառաքը քազաքացիութեան իրաւունք առացաւ թէև, բայց կը պահէր դիպային (épisodique) իր նկարագիրը։ 1900ին Հայոց Պատմութեան իմաստուն դէպքերու եւ անձնաւորութեանց հարապատ ու մերկ հանդէսը կը փառատիրէր։ Մշակոյթը, իրր արդար, չնմանութեան եւ լայն, այդ պատմութեան մասին գիտ չէր իսկ կասկածուած։ Գ. Յովսէփեանին, այնինքն արեւելահայ բանասիրութեան արդարան արժէքներէն՝ մեր պատմութեան մէջ տեղ բռնել մեր մշակոյթին։ Ուրիշ խօսքով՝ մեր մշակոյթը հասկնալու արտքին ապատպրել տեսութեանէն, համամարդկային ընդհանրութիւններէն, ու գործադրել պատմութեան գետինին վրայ, պատմութեան քայլերով, չափերով։ Ահա արդիւնատուտ չեզոքը։ Որ կէս դարու կեանքով մը նոր նիւթ գիտ այնքան հետաք կը մնար իր առաջադրութիւններն,—պիտի ճայ ճոգիին, հայ մշակոյթէն լաւատեղեակ։ Չգոտատութեան հրաւէր մը չէ որ կը ջանամ թիւրգել։ Համոզուած եմ որ մեր պատմութեան քիչ ծանօթ իրաւ մատեղ մը չատ աչ պիտի գայ ճա իր պատրանքէն, գիջում ընելու համար նիւթին ու իր փաստերուն։ Ինչ ի

հարցապնդութիւններու՝ իր պատասխանը եղած է զգատ. երբեք վճռապէս յանձնուած կամ կարիք յիշեցնելու թէ Ճարտարապետականին վրայ, այսօր կատարուած է անհրաժեշտ անդրադարձը։ Ուստեք է 1918ին լոյս տեսնող Die Baukunst Der Armenier und Europa հատորին խոշոր ոգեւորիչ տեսակէտ թէ երեսուն տարի վերջ Սիրարեան ինչ կը գրէ այդ տեսութեան մասին։... «Այս չափերան տեսութիւնը, մեծ չափով մը կեղտակարծ է, վասնզի ոչ մէկ հին յիշատակարան ունի գոյութիւն համապատկապ քառակուսիին (Պարիկոմպիի զրութիւնը) ծագումն ու զարգացումը գոյց տուող» (Հայաստան եւ Քրիստոնեական Ճայարութիւն էջ 57—58)։ Գալով մանրանկարչութեան, կ'ընդունինք Գ. Յովսէփեանին դերն արտայայտութիւններուը, կը բաժնենք անոր վաստահութիւնը, գրեթէ հաւատքը այդ իրագործումներով ընդհնչարելի տեսիզումներուն արժէքին ալ։ Այսիկա ոչ միայն մեր պարտքն է, այլեւ մեր իրաւունքը։ Ոչ մէկ պատճառ, մեր սա պայմաններուն կրնան մէջ, մեր պատկերուն արժէքները մերժելու, նոյնիսկ թերագնահատելու։ Խնդրատու ենք անոնց իրագործած ամէն ծանր, քաջգր փաստերով մեր հոգեկան հարստութիւնէն, և պարկեշտ ալ բաւական գանձք պահելու մեր ընկալչութեան, կարելիութեանց ծիրին։ Պարզ նայուածքն իսկ, այդ ամէնուն իրականութեան վրայ, այնքան նեղմ պայմաններէն, մեզ կը ներչնչէ հպարտութիւն։ «Մենք մեր եղով»ը ազգային առած, անչուշտ կ'ընդունիմ որ Ս. Տէր Ներսէսեանի Ալպումը (1937) հպիւ տասնեակ մը ձեռագիրներու էջերէն հանուած մանրանկարներով, անբաւական ըլլայ հայ մանրանկարչութեան իսկական կշիռին վրայ ոչ վճռական, ոչ ալ մեծատարած լոյս մը ձգելու։ Գ. Յովսէփ-

կը մնայ բամնել Գ. Յակոբեանի առաջադրութեանց կարելի բարիքները վրայ իր վաստակութիւնը, ու տեսնել իր գործը, առանց ծանր յուզակնութեանց, զգալով իսկական տիմումներու թերեւս, ուղղուի ալ ուղղութեան: Այնպէս ինչպէս կայ այդ զգեցկութեան զգացողութիւնը, իրմէ վերբերուած մանրանկարներու մեծ տարածքն ի վար: Վիճակ մըն է իր մօտ որ ուզի է գրականէն: Ըսի՞ թէ յուզիչ էր պինդը խօսեցնել Հայոց առաջնորդական արգիւնքներէն: Բայց սխալին տառապանք մըն է պինդը մարիկ ընել հայ մանրանկարներէն, որոնք չառանց կարեւորացած են իրենց նկարագրին իրականութիւնը, պատնէշ համար հարազատ ապրումներ: Զուտ պատմա-բանասիրական աշխատանքներէն զատ, իր յօդուածները, ուսումնասիրութիւնները, ծանօթութեան ձեռնարկները, իրեն համար տախտակներ արդէօք մեզի մատուցին նմոյշներ, առատ առատ, գանազան գարերու, գանազան գպրոցներէն առնձնացուած նկարներու: Ձեմ գրպիր տարբերութեամբը նկարին և ... լուսանկարին, արուեստի գեղերին վրայ: Ու հանգիտօրէն չեմ տեսութիւն լուսանկարներ հարազատ մանրանկարին և անոր լուսանկար

եանի Բարսէղ: Ձեմ հետեւիր գործին հէքեաթին: Մօտ քառասուն տարի առաջ Գ. Յակոբեան պիրին զայն ապագրելու ձեռնարկներ է ըրած: Գործին ձեռագիրը, պիրլինէն... Բիթրակրատ — այժմ Լենինկրատ — գերի տարուած: Մէկ կարեւոր մասը գտած է հեղինակին... ու 1947 ին ձեռագիրը... ամրողջանալու ճամբան է մտած: Ամէն պարագայի, 1910 էն ասդին, քայմամիս գործերու մէջ Գ. Յակոբեան մեզ հաղորդ է ըրած Բարսէղին խորհուրդին եթէ ուզենք տարածել այդ եզանակը անոթի արձիւնքներուն ալ վրայ, պիտի տպաւորութիւնք մանուանդ գործին ծաւալական տարողութենէն: Ուսումնասիրուած, գասաւորուած, արտահանուած, գունակերպուած հարստութիւն մը, հաւանաբար այդ Բարսէղը:

Ձեմ գուշակեր, չեմ գատեր, օգտագործելով նման աշխատանքներու նկարագիրը ուրիշներու գործերուն վրայ: Բայց կ'արժէ դրպիլ հէքեաթներուն հաւանական ձեղումովը, քանի որ ասոնց մօտ յաճախագէպ է իրականութիւնը հայածել, վտարել ու... տանուէր գառնալ: Նայեցէք ձեր եարին որքան չատ են անոնք: Ու հակառակ անոր որ ձեռնհաս մարդեր անոնց կեպակարծ հանգամանքը կը պարզեն երբեմն մեռական ալ փաստերով, հէքեաթները... կը գիմանան: Այսպէս, օրինակ մը տալու համար, հայ գրականութեան Ոսկեդարը, չես գիտեր որու խելքովը հրապարակ նետուած, պիտակելու համար ասեղնագործ երկունքի, տեղի չրջան մը, այս աստրոգելիներով պաշտպանուած, բայց ասոնցմէ գուրս գրական ոսկեդարու մը ոչ մէկ պայմանները լրացնող: Շրջանն է մեր լեզուին չքեղ փափաք կառուցման, բայց որմէ ինքնագիր քիչ բան է հասած մեզի (գասական մատենագրութեամբ արգագործուած հեղինակները — Խորենացի,

արտահանութեան ընդմէջ յարաբերութեանց արդարութենէն։ Մեծ կղերիկոս մը ըլլալու պէտք չկայ զգալու համար, մատաղաթի մը վրայ, իր պզտիկ մարմնիկը աւքսուկ գոյներու ծիածանի մը վրաստանած մէկ պատկերին ու անոր զուտ գծաւորութեամբ եզող լուսանկարին ընդմէջ մեծատարած տարբերութիւնը։ Ու աչխարհի բոլոր ածականները անբաւական պիտի գային գնահատելու մանրանկարի մը ակնախտիղ անուշութիւնը... նկարագրելու։ Ահա դժբախտութիւնը, գէթ Գ. Յովսէփեանի պարագային, որ Քարտէզը տպագրութեան մերժելու իրաւունքը կը չունայ բացատրել։ Ինծի ցոյց տալու Ամերիկա իրազործուած գանազան մանրանկարներու լուսանկարներ որոնք բնականին մեծ թելագրանքները թէև չեն ազատագրեր, բայց վերագրութիւն ալ չեն գներ մեր նայուածքին։ Թէ այդպէս գանանկարուած նմոյշներով կարելիութիւն կա՞յ հայ մշակոյթի մը քանի մը թելագրանքներուն բարձրանալու, — իրաւութիւն մըն է որուն հաւատքը անսասան է Գ. Յովսէփեանի ներքին։ Իր երկրորդ ապահովութիւնը՝ թիւն է, իր Քարտէզը այլապէս տպաւորիչ ընծայով։ Սիրարփի Տ. Ներսէսեան, իր

եղիչէ — կը փոխագրուին աւելի ուշ գարերու)։ Ու գրականութիւն մը usեղծագործութիւն է, ամէնէն առաջ, երկրորդաբար լեզու մը։ Ու ոսկեզարու հէքիաթը իր բոլոր փառքին մէջն է էլի այսօր...։ Գ. Յովսէփեանի Մաքրաւիկարչական Քարտէզը բարեբաղդաբար հէքիաթ մը չէ։ Նամակէ մը կը գնեմ սա տողերը... «Մաքրաւիկարչական Քարտէզի գանազան պատկերները մեծ ու փոքր 150 ձեռագիրներէ արտանկարուած նշանաւոր արուեստագէտ նկարիչներէ ձեռքով 1914 թուին Բերլին տարայ, պայմանաւորուեցայ մի նշանաւոր գործատան հետ, 5000 մարկ ալ նախավճար տուի որ պատրաստուին տպագրելու միագոյն և սեւ պատկերներն էլ յետոյ պիտի ուզարկէի։ Գաւերագործը վրայ հկաւ։ Տարիներ յետոյ հազիւ կարողացայ յետ առանալ, ձեռք վերցնելով իմ 5000 մարկից։ Ապա, յանձն առաւ (պոլիս) տպագրել Նիւթական կալտուրայի Ակադեմիան։ Այն ժամանակ ալ արտասահման եկայ իբրեւ նուէրակ։ Ապա հարկ եղաւ մնալ Ամերիկայում, մինչեւ կաթոլիկոսութեան կոչուեցայ։ Ակադեմիայինը միայն տատցայ մի կարեւոր մասը, բայց միւս ոչ պակաս կարեւոր մասը խոստացել են ուղարկել։ Այդ մասն էլ տառնալուց յետոյ կարող եմ ամբողջութեան մասին մտածել և կարգաւորել։ Մնացածներին մէջն են չատ նշանաւոր թագաւորական և իշխանական պատկերներ որոնք գեղարուեստականից զատ ունին և տպագրական պատմական նշանակութիւն։ Այս Քարտէզը իւր մեծ պատմութիւնն ունի որ կարելի կը լինի հրատարակել, զարձեալ մեր կեանքի, տպրուեմների և տառագործների հետ կապուած դրուագներ» (1947 Դեկտ. 21)։ Այս տողերը պարզ են ու վճռական։ Գրէք ուրեմն, լիագիր, յուզիչ, գեղեցիկ՝ այդ գործը և անոր գործատերը մեր մշակոյթին համապատկերին

ձեռագիրներէ (հօրը՝ չորս աւետարաններ, մէկ Ս. Գիրք և մէկ մաշտոց) արտահանուած մանրանկարներու վրայով կազմած է հատոր մը որուն արժէքը սրեւմտեան մեծ հաւաքոյներու գրիչովը դուք կը գտնէք պարզուած գրքին սկիզբը (*Manuscrits arméniens illustrés*): Մեծատիկ բոյց պարկեշտ, այնքան անյաւակնոտ այդ աշխատասիրութիւնը հոս կը յիշատակեմ, թելադրելու համար հարստութիւնը քանակին որ Քարտէզի ի Հայ Մանրանկարչութեան: Գ. Յովսէփեան կը խօսի հարիւրաւոր ձեռագիրներէ որոնց մօտ վէնետիկի Մխիթարեան հայրերէն Օր. Տ. Ներսէսեանին բարեհաճօրէն արտադրուած ինը ձեռագիրները անշուշտ չեն սպառիր, բայց սրանց կշիռը ինքնաբերաբար կ՚ընդարձակուի, քանի որ այդ հարիւրաւորները մեզի կուգան Ժ.էն մինչեւ ԺԸ. դար, այնքան մշակոյթ մը իր լայնքին ու երկայնքին ընդգրկել արտօնող անաւազութեան մը մէջէն: Գ. Յովսէփեան կը խօսի ձեռագիրներէ որոնք առանձին առանձին պարբեր կը խտացնեն: Իւրաքանչիւրին մէջ յատկանշական, լման էջը գրաւող մեծագիր նկարներէն դուրս, լուսանցքներուն նստող հարիւրաւոր մանրագիր պատկերներ, ժողովուրդին բոլոր խաւերէն, կանոքին ծաներ, արտայոյզ, իրաւ տագնապները հանդիսող: Քանակը այս տեսակէտէն, կը գտնայ կարեւոր ազդակ: Գ. Յովսէփեանի մանրանկարները օրակով ալ կը մնան տարօրէն ուշագրաւ: Զեմ կրկներ իր մեթոդը,

---

և իր սերունդին լրափառ գործօնութեան մէջ ու մտածեցէք ձեր օրհրուն, երբ Սփիւռքի մէջ թերթ հանելը կը վերածէք ձեր գերագոյն առաջադրութեան: Ու մտածեցէք ուրիշ ալ բաներու: Գիտէ չուշանաք գտնելու որ կոմիտասը չէ ստեղծած հայ երաժշտութիւնը (նոյնիսկ չէ բանաձեւած անոր օրէնքները, այլ նախանիւթը հաւաքելով, ձայներու հարտէզի մը վրայով, հատած է անմահ արտիւնքի), Թորամանեանը չէ ստեղծած հայ ճարտարապետութիւնը (ոչ իսկ բանաձեւած անոր օրէնքները այլ ձեւերու հարտէզի մը վրայով ատքի է նեռած մեր պապերուն ճարտարապետական զգայարանքին բովանդակ կշիռը): Ու նմանապաքար Գ. Յովսէփեան չէ ստեղծած հայ մանրանկարչութիւնը (ոչ իսկ համազգական էջերու մէջ փորձած է անոր ձգտումներուն տարողութիւնը, անոր խորհուրդը սեւեռել, այլ գոյներու, նկարներու հարտէզի մը վրայով ուզած է «մեր ապրումներին, տառապանքին դրուագները» մատուցանել մեր վայելումին: Ու երեք այդ անուններուն զուգորդ է մեր մէջ զգացում մը հպարտութեան, մեր ժողովուրդի ստեղծագործ կարողութենէն, Գ. Յովսէփեանին տարազանքը

— Հայ ոգու սեղմագործական ուժէն:

Մտածեցէք ու պիտի ընդունիք թերեւս որ չեմ սխալի մէջ, իմ խանգավառութեանս համար, անտիպի մը առջեւ:

բառերով ներկայացնելու (*) բաներ որոնք աչքի մէկ սեւեռումով կ'իւրացուին մէկ անգամէն ու միանգամընդմիշտ, լուսապոյն եղանակով։

Մի կարծէք թէ երկու մեծ այս ձեռնարկները կ'ապահովեն աճեցիպին տուամաւ, կիրքին մեծ prodigueներուն մօտ դիտուած է որ հարստութիւնը տարածուի անոնց ամէն բաներուն վրայ։ Գ. Յովսէփեան կ'աշխատէր 24 ժամուան 3/4 ը։ Ըսի ասիկա։ Բայց չ'ըսի թէ մնացեալ 1/4 ը ինչ բանի կը գործածէր։ Դուք ասէք այդ միջոցին համար ձեր սիրած անունը։ Պարզ է ինձի համար որ անոր fուենն ու արթուենն իրար կ'արժէին։ Հակայականն այդ վաստակը ուրիշ կերպով չէր արգէն նուաճելի։ Այդ է պատճառը որ Ալիշան տպուածին մօտիկ չափով անտիպ է ձգած։ Այդ է պատճառը որ Գ. Յովսէփեան բազմաթիւ գործեր սկսած, մասամբ գործացուցած, բայց չըլլայ աւարտած։ Ու երբ կատարուի խնդիր

(*) Անտիպներու նուիրուած այս նկատողութիւնները վակխլու առիթ մըն է անձնական հաղորդագրութիւն մը, զոր կ'արտագրեմ հոս։ Գ. Յովսէփեան նամակի մը յիշատ գրութեան մէջ կ'ընէ այս ճշդումները.

«... 8. Գ. Զապագրուած գործերի տպագրութեան համար որոշուած է հետեւեալ ժամանակացոյցը, եթէ անակնկալ դժուարութիւններ չծագին։

1948 տարին

ա) — (Զեռագրաց) Ցիւստակարանների Ա. Հատորը

բ) — Երգնկայի գպրոցի երկու գեղարուեստական գործեր

գ) — Օրբէլեանց Նորավանքը Հայ Արուեստի և Մշակոյթի Պատմութեան մէջ։

1948—49 տարին

ա) — Ցիւստակարանների Բ. Հատորը։

բ) — Գրչութեան Արուեստը (Առաջին Հատոր)

գ) — Ժէ. դարի վերածնութիւնը եւ Աստուածաշունչների պատկերազարդութիւնը։

1949—50 տարին

ա) — Ցիւստակարանների Գ. Հատորը

բ) — Մանրանկարչութեան Ա. Հատորը

1950—51 տարին

ա) Մանրանկարչութեան Կ'ԼՒկեան շրջանը (ԺՌ—ԺԳ. դարեր)

1951—52 տարին

ա) — Մանրանկարչութիւնը ԺԳ. դարում և յետոյ...» (10 Սեպտ. 1947)։

Ակնարկ մը՝ սա ահաւոր ժամանակացոյցին ձեզ կը թելադրէ թերեւս ինչ որ հարիւրաւոր էջեր անկարող պիտի ըլլային ընելու ձեր ներսը, սա աշխատանքէն և սառը արդիւնքէն։

մտածումը թէ այդ աշխատանքները այլամերժօրէն մասնագիտական նկարագիր ունին, կը հասկցուի թէ ինչու այդքան չատ ըլլայ անաւարտին քանակը։ Դ. Ճուխէփեանի երկասիրութիւնները ծանրօրէն կը մնան ենթակայ արտաքին ազդակներու։ Աւերակներու, հին ձեռագիրներու ճակատագի՛րը։ Երբ այցելէք իրեն, իր դասարաններուն արտաքին, Դպրեցիք կ՚ըսէն, *austère* խարխուլ դիմագիծ կը զգաք որ անհուն այդ մթերքը, պատ պատ հաւաքուած, ինքնին իր առաքման կը պարտադրէ ձեզի։ Զոր ներսը կը բացուի նուրբ ցաւը իր գործի ճամբուն իյնալու սահմանուած կառուցին ու կը հեռանաք խորհելով մարդ ըսուած կենդանիին անդարմանի խեղճութեան։ Անոթիի առաքման այնքան մը թիւրգիին ալ չատ մի տեսնէք…։

Երբ մեր նայուածքը դարձնենք տպեալին, իրմէ, կը համակուինք դարձեալ ծանր արտաւթեամբ մը։ Ատիկա կը բխի վաստակին ընդարձակ դանազանութիւններէն։ Սայդ է որ Դ. Ճուխէփեան Մխիթարեան մը չէ, այսինքն չարժուն համայնագիտարան մը իրրեւ չէ սիրած ապրիլ։ Իր գործին մէջ կայ ներքին միութիւն մը որով կը գտնուի անիկա օրինակի մը համար մեծ արտագրող Հ. Ս. Երեմեանի մը, դարչինականերութեան վրայ հատորէ մը մինչեւ ալբերգական քերթուածը միջոց մը լեցնող։ Բայց այդ միութեան իսկ սահմանն է իր գործը դասաւորել կրնալու դժուարութիւն մը։

Դ. Ճուխէփեան ապագրած է

ա) — Ազգագրական տարողութեամբ գործեր.— Սասմայ Ծռեր (1892), Փշրանքներ ժողովրդական Բանահիւսութենից (1892), Ռոսոմ–Զալ, վէպը և մասր ուսումնասիրութիւնը (1901–1904)։

բ) — Մասնագրական Ուսումնասիրութիւններ. — Մխիթար Սասնեցի (1899), Խորովիկ Թարգմանիչ (1903), Թովմա Մեծոփեցու կեանքը (1914), Մխիթար Այրիվանեցի (1931), որոնք առանձին հատորներով ալ լոյս են տեսած, Հանդէսներէն արտատպուելով։ Ոսկեբերանէն, Կիւրեղ Աղեքսանդրացիէն, Ոսկիբեռնէն՝ գործեր, որոնց սկզբնական բնագիրները այսօր կորսուած կը համարուին, բայց պահուած են հայ թարգմանութիւնները, ձեռագիր անշուշտ։ Ս. Միհեցիի Մեկնութիւն չորից աւետարանացը, և Դ. Մագիստրոսի թուղթերը այս տեսակի աշխատանքներ են, ապագրութեան համար պատրաստ։ Աճաճիսի, Արարատի, Հանդես Ամսօրեայի, Շողակաթի, Լումայի, Տարազի, Հովիսի, Սիոնի, Նոր–Դիւրի, Պայմարի, Հայաստանեայց Եկեղեցիի, Հասկի նման հանդէսներու մէջ, չիչելու համար կարեւորները, մատենագրական հարցերու, մատե-

նագիրներու գիրքերու վրայ տիրապէս գրուած ուրիշ աշխատասիրութիւններ։

գ) — Պատմական ուսումնասիրութիւններ.— *Եռամսեայ մեծադիր (քառածալ)* խապրակեանք *կամ* Պուռեանք *գործը*, Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը, Ազիզբեկեանք, «Զատկավանից ժողովը», Արագածի Գագաթին։

դ) — Պատմական — Հնագիտական Ուսումնասիրութիւններ.— Դրչութեան Արուեստը ինչ Հայոց մէջ, Խոտակերաց Ս. Նշան, Հայ Ձարտարապետութիւնը Սերիչիկովեան նոր աշխատութեամբ, Մի էջ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութիւնից։ *երեք չորք*

Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութեան, *առանձին պրակներով*

ա) — Վախթանկ որդի Ումենկայ, Իգնատիոս Գկարիչ եւ Շոթուկանց տոհմը, Հալբատի դպրոցի մի գլուխ գործոց (Խեստահնի Աւետարանը)։

բ) — Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս, Մի ձեռագիր Աւետարան, Դարձեալ Իգնատիոս Հոռոմոսցի մանրանկարիչի մասին։

գ) — Պտղելանեցը եւ Թմբեքաւորումը Հայ Տաճարներին, Դերեզմանական Կոթողներ եւ նրանց հնագիտական արժէքը Հայ Արուեստի Պատմութեան համար։

դ) — Տպաւորապաշտ եջեր.— Արագածի կատարին ի խնդիր Լուսաւորչի Կանքերին։ Կեանքիս ամենագոյնեան օրը եւ երջանկութեանս րոպեն։

զ) — Կրօնական, բարոյախօսական, ազգային – պատմական *էջեր, Մարկաւագութենէն մինչեւ Կաթողիկոսութիւն. Պեպի Լոյս* եւ Կեանք *հատորին մէջ խմբուած քարոզներ և յօդուածներ։*

է) — *Ու անտարակոյս ուրիշ շատ մը գրուածքներ, ներածութիւն, փշրանք, յուշ։*

Այսպէս տարաբաշխուած, սա վաստակը գինքը պայմանագ վատնումէն վեր թիւպրանքներ ունի բոլոր անոնց համար որ չարհամարհելով հանդերձ ծաւալը, նկատի կ՚առնեն գինը արգիւնքին։ Մատենադարանի հնչակեանքներուն անձնատուր մէկը, տարիներով կրնայ պիմանալ խորհրդուն ծոցը թաղուած ձեռագրիները նօթագրելու, արտատնելու, լուսանկարելու նպատակ։ Ինչ հարկ անուներ։ Բայց նոյն գիծը չունի աւերակի մը առջեւ, կամարի մը երկու ոտքերէն կախ մարմարի մը երեսէն բզկտուած քանի մը տողերը կարդալու, արտագրելու, նօթագրելու նոյնիսկ նեբմական աշխատանքը արմէ անգին կը սկսի իրական տագնապը այդ դիրկ-

բէն մշակոյթի պատմութիւն մը բարձրանալու։ Գ. Ցովսէփեանի վաստակին կէսը այսպէսով, իմանալով սա կրթանքի ծիրին, կ'անցնի մեզի ծանօթ բանասիրականը։ Այդ վաստակին մէջ կան զուտ պիտականը, այսինքն ուսում ու կրասեր արուեստները չընդհանուրն չհետագրգռող մեծաւարած աշխատասիրութիւններ (Քարտիզները, ոսկերչութիւն, գրչութիւն, կերպասներու վրայ կատարուած մանրամասն վերլուծումներ)։ Զուտ մասնագրականը ուր մեր մատենադիրները հասկնալու, արժեւորելու արարքները մեկնելով հանդերձ բանասիրականին գոյնին մէջ, կը պահպանուին արուեստի սրաչ լոյսերով։ Զուտ պատմականը, այնքան սրտագին ինքզինքը զատող մեր վարժութիւններէն, յայտնաւորքիան կամ դատախազական բաղադրիչներէն։ Զուտ ճնշագիտականը ուր ստպարէզէն երկար փորձառութիւն էր անհրաժեշտ զատելու համար քարերուն ձևերը, գոյները, ոդինները։

Այս կրթանքներուն իւրացումը ինձի հետ պիտի ընդունի որ պայմանաւոր է մասնագիտական, թեքնիկ ձեռնհասութեամբ։ Հաւաքումն ալ դիտութիւն մըն է։ Որքան ուրախ եմ, ըսել կրնալու համար ասկից ալ

— որ այդ ամէնուն մէջ նորութիւնն է, անձնական բաժին մը, հաւաքական սա հարստութիւնն։ Այդ նորութիւնն, նորագման թախտը, չնորհը կը կազմէ թերեւս մեր աշխատանքին ամենէն ապերախտ, բայց ամենէն անմեռ մասը։

* * *

Իմ փորձը, մարդ մը և գործ մը համադրելու, սա ընդարձակութիւնն մանաւանդ զանազանութիւնն դիմաց, ի հարկէ կ'ենթարկուի որոշ դժուարութիւնն, երբեմն նոյնիսկ անկարողութիւնն։ Ի պաշտօնէ ճարտարապետ մը մխայն, իմ կարծիքով, արտօնուած է խօսելու հայկական ճարտարապետութիւնն նուաճումներէն։ Գրական վերլուծում մը քարէ դիրքերուն վրայ՝ զուգէ անլրջութիւն։

Գ. Ցովսէփեանի համադրումը վաստակէն կան բաժիններ որոնք կը յորդին իմ ձեռնհասութենէն. ըսի ասիկա։ Աւելին։ Այդ բաժիններէն չատեր սկսուելիք են։ Այսինքն նիւթեր որոնց վրայ ոչինչ գիտենք իրմէն առաջ։ Այսօր ալ մեր գիտնալ կարծածը այնքան նախնական է, չբաւելու համար անբաւական։ Յետոյ, անցեալները չատախ սիրալ, նոյնիսկ զէշ կը նուաճուին։ Դար մը աշխատանք, այդ անցեալը նուաճելու, վճռակիցական հայրերուն անհուն կարելին իսկ ընդմէջէն, մեր անցեալը ոչ միայն չբերաւ մեզի,

այլև զայն այլափոխեց։ Կ՚ակնարկեմ Հայոց պատմութիւն անուանուած ծանօթ սրբազան աշխատանքին, սրբազնասուրբ սրբանկերտ խորհուրդը կիրքովը գործադրուած։ Այրարատը (Ալիշան) չատոնց մատած է թանգարան։ Կէս դար է կը զբօսինք մեր մանրանկարներով։ 1947ին Սիրափի Տէր Ներսէսեանի հասորը մեր դիտացածը, գիտնալ կարծածն ալ կը քանդէ։

Այդ վաստակէն ուրիշ նմանքան լայն բաժիններ կան սակայն որոնք կրկնագործուած մշակմամբ մը մեր ընկալչութեան մատուցուած աշխատանքով են պաշտպանուած։ Առանցքէ մեր պատմութիւնը, մեր մատենագրութիւնը, մեր արուեստին քանի մը հիմնական կերպաւորութիւնները հասկնալի է որ իմ մէջ ունենային լայն անդրադարձումներ, քանի որ այս կրթանքներուն գործադրումը պայմանաւոր չէ թեկնիք պատրաստութեամբ։ Թովմա Մեծոփեցի մը մարդ մըն է Հայոց Պատմութենէն, մատենագիր մը Հայոց դրականութենէն։ Ու սա կրկնակ հանգամանքներով մատչելի մեր, միջին մարդերուս հետաքրքրութեան ու սիրոյն։ Այս բաժիններուն մէջ ուր դիտուն ու գրագէտ, հաւատքին ու ճարտարապետագործը հարազատ են իրարու, այսինքն չեն հերքեր դիրար, ինչպէս կը հերքէին դիրար սա մարդերը վենետիկեան դպրոցին մէջ, Գ. Ցովսէփեանի անուանուած քննութեան սեղանին կը բերուին իրարմէ բարդ հարցեր։ Ոմանք՝ կանխող գարուս մեր բանասիրութեան ծանր տագնապները կը չարաշահին կամ կը նորոգեն։ Ուրիշներ՝ բոլորովին նոր, չըսելու համար իրմով իրենց երեւումը ըրած, քազաքացիութեան իրաւունքը չունած հարցեր, որոնց մերձեցումը, վերլուծումը կը մնան կարօտ մանաւանդ հաւատարմութեան։

Ցետո՛յ։

Իմ աշխատանքն ալ միւս կողմէն կը մնայ հպատակ իմ ալ ուժերուն, մեծ բառով մը՝ ձեռնհասութեան որմէ աւելորդ էր խօսիլ, եթէ երբեք նախասիրանքն ալ չըլլար միջամուխ։ Գ. Ցովսէփեանի վաստակին մէջ պիս խանդավառող մէկէ աւելի են յայտնաբանքները, ինչպէս իրական են ուրիշ յայտնաբանքներ որոնց հանդէպ իմ կշիռը պիտի ըլլար անձնուէր։ Ի վերջոյ Հայոց ճարտարապետութիւնը, խորքին մէջ հրաշալիք իրր նիթ, գործնականին վրայ իրր անմատոյց աշխարհ մըն է։ Հոն, ուր իմ ուժերը, նախասիրութիւնը կը նկատեմ բաւարար, իմ նպատակն է ընել արդար կշիռը Գ. Ցովսէփեանով մեզի եկածին, հաւատքածածկն ինչպէս նոր մատենաստածէն։ Հոն ուր մանանդիտութիւնը անհրաժեշտ պարապրանք մըն է, իմ վերլուծաս-

մը կը ճնայ զգաստ, զգոյշ, առնուազն խնդրական եզրակացութիւններու անընտել։ Բայց որոշ ախտրոյն մը, միչտ այն ընդհանուրին համար որով արուեստի մասնական իրագործումները իրարու կը մատուցուին։ Ինչ որ ալ ըսենք, նկարէ մը մեզ յուզողը գոյնը չէ, ոչ ալ գիծը, այլ անբացատրելի այն բանը որ վեր է գոյնէն ու գիծէն, որ հոգին է, այս անգամ մեռտզին, կաուին, մագպաթին, քարին ալ վրայ։ Այս ճամբով Գ. Յովսէփեանին գործը, իր ընդհանրութիւնն մէջ արուեստի յոյզերու հետամուտ, ինքնաբերաբար հայ արուեստէն արտայայտութիւն մը կը դառնայ։ Ու Հայ արուեստը ապրում մըն է որ իրաւ է, Սասունցի պատասի մը կամ նեբոպտ ըրած երգչուհիի մը չքմեղութեան։

Գ. Յովսէփեանի գործէն կան ոակոյն բաժիններ որոնք բացառիկ չտեղականութեամբ մը կը գրաւեն դիս.

ա)— Մատենագրականը, զոր ուրախ եմ կարենալ արժեւորելու ցարդ այս տարածին մէջ անձնական ընդարձակութեամբ մը։ Դպաղանիք չէ մէ ինչ տափակութիւն, յայտմաւուրք, Ֆիշ ու առասքաւ կը նշանակէ այդ բառը մեր մատենադրական աշխատանքի բանաւորներուն մեծ մասին համար։

բ)— Պատմականը որուն հանդէպ երկու դարէ ի վեր զեղծում, զեղծանում, զառածում չիկայ որ նեռած չըլլանք մեր միամտութեան, խանդավառութեան կամ փեսացիզմին։ Մի մոռնանք որ Գ. Յովսէփեան արեւելահայ դպրոցի գործաւոր մըն էր, ու այսօրուան պատմութիւնը, Խորհրդային Հայաստանի մէջ միայն իրաւութիւն մը չէ, այլեւ զեղցկութիւն մը, երբ անոր մօտեցողը խակապէս ապատագրուած միտք մըն է (Ադոնց, Մանուէլեան, եւլլն.)։

գ)— Բանասիրականը որ զարձեալ իր խմասէն պարպուած ու ամէն պատուելիի, սիրացուի, գրոց-բրոցի յագեցում ուզող ներքինի կրթանք մը ինչպէս, եթէ այսօր ինկած է արժեզրկման, Գ. Յովսէփեանի մէջ կը պահէ նորութեան, իրաւութեան չեշտ արժանիքներ։

Այս երեք հիմնական չտեղապրդուքիւնները մատչելի են, իմ կարծիքով, մեր մէջին ընթերցողին։ Հնացիսականը, զուտ գիտականը, մանր առուեսցնեւ իրագործումներ (մանրանկար, զարդանկար, ոսկերչութիւն, կաուի վրայ գործեր), նարտարապետականը կը պահանջեն ուրիշ մասնաւորուած միտքի դրութիւն, ինչպէս թեմնիք պատրաստութիւն։

Գ. Յովսէփեանի մասնայատուկ արժանիքը, անշուշտ, այսպէս տեսակաւորուած սա նրբերուն մշակումը իրագործել մեկ

մեքոտով: Ոդի, դաշափարաքանուքիւն, լեզու, ձգտում կը պահեն սա նիւթէն պարտադիր համերաչխուքիւնը: Արուեստին յատուկանի միութեան անդրադարձը կազմող սա մասնայատկութիւնը այս մարդուն որ գործին եակին ունի իրեն յատուկ ալ տարազ մը, այնքան յաճախ անոր էջերէն ինքզինքը պարտադրող: Ալիշանի չքեղ տեղագրութիւնները նիւթ պէտք ըլլար մէկ երկու բառի մէջ խտացնել, պիտի չսխալէինք այդ բառը ընտրել հայոց պատմութիւն, հայոց աշխարհ տարազներէն, ըսի անդամ մը: Գ. Յովսէփեանին առաջարկի նման տարազ՝

— պատմութիւն հայոց մեակոյթին,

իր իսկ [բառերով՝

— ՀԱՅ ՍՏԵՂԾԱԴՈՐԾ ՈԳՈՒՆ:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Այս բաժինը կը բանամ ուրախութեամբ մը

— Գարեգին Յովսէփեանի երկերուն առաւարագոյն մասին յառակը կ՚ապրի մատենագրական եթէ ոչ կիրքը, գէթ՝ մտահոգութիւնը. քանի որ հայ ստեղծագործ ոգու ամենէն վաւերական կերպարանքները, ինչպէս վազամանօթները, կը կազմէին մեր գրականն զարծները: Կանխազ դարու մեր խմացական տագնապանքը, իր կարգին խոր ազերանք ունի մեր բանաստեղծութեան հետ, տեսանք ասիկա, ասկէ առաջ:

Ուրեմն, իր խմացական հետաքրքրութիւնները զարգացնող պատանին, այլ 1880 ին եթէ անխառն բանաստեղծ մը, կամ գիրքերուն բառով «անդուռն» բնաւռնել հրապարակագիր, երեսփոխան, դատաւոր մը չէ, ինքնաբերաբար երիտասարդն է որուն հոգին ազազուած է մեր զարթօնքին արբանդագոյն խորհուրդովը.— ազգային գիտակցութեան վերանորոգ մխսիթովը: Հոս չեմ բացուիր կը գտնամ դիտել տալով որ մեր իւմանիզմը, բանաստեղծութիւնը, ասկէ հոտուած՝ մատենագրութիւնը ուրիշ երեսով մըն ալ կանչուած են լայն գործօնութեան: Հոս անհրաժեշտը ոչ այնքան տագնապը, մտահոգ ընդունակութիւնները կը կազմեն, այլ արբանդագոյն առաջադրութիւններ. հերիք է որ մեր միտքը ունենայ քանի մը սիրական չնարհներ,— չիշողութիւն, կարգաւորման հակում, եւլն.: Մեր իւմանիզմը պիտի չըլլար բոլորովին ինքնաւթիւ երեւոյթ մը: Մեր վանքերը մեր բանաստեղծութեան վառարանները զուր տեղը չենք յայտարարեր:

Այսքան սիրական սա ախորժանքին ճակատագիրը, ասկայն: Որ, հիմա կը գտնենք այլեւս, ուրիշ անփառունակ է քան մեր ամենէն ընդարձակ կիրքին ազգային պատմութեան հանդէպ մեր ցաւագին, արտայայտ տագնապին ճակատագիրը: Ի վերջոյ երեք քառորդ դարու աշխատանքէ մը յետոյ վիճակը 1780 ին կը փոթքէ Հայոց պատմութեան մտանոյ Ղամչեանով: Ուրիշ հարիւր մը տարի վերջն է որ նոյն վիճակին ուրիշ արբայ մը պիտի կրկնէ փոթքը հայ մատենագրութեան պատմութեան վրայ (Զարպհանեկեան): Ուրիշ

երեք քառորդ դար մը եւս պէտք պիտի ըլլայ սպասել, ողջունելու համար Մ. Աբեղեանի գործը, Հայոց գրականութեան պատմութիւնը:

Ուղիղ դիծերու սա գործածութիւնը թող զարմանք չպատճառէ: Գրականութիւններ, տեւողութեան մէջ, այնքան արագ աւերակի կը վերածուին: Ու ժամանակը չուշացնար սրբելու մեծ համբաւներուն իսկ սուր կողմերը: Գ. Յովսէփեանի հետ մատենադրական տագնապ մը, ինքնիր մէջ անհետաւոր բանդիտութիւն պիտի նշանակէր, եթէ երբեք Զարպհանեանի–Վ. Փափազեան–Գ. Օշականեան իրիցեռէրին վրայ զարդանար աշխատողներու բանակը: Ցետոյ, չմոռնալ ուրիշ ալ մանրամասնութիւն.— մարդեր կան որոնց հետ միահամուռ կը դրուին մեծ հարցեր, մինչ ուրիշներ ալ կան որոնք առանձին կը շահագրգռեն, այնինքն իրենց անունին կապուած կը պահեն մասնաւորուած տագնապներ: Զրաքեանին հետ չեն դրուիր համայնական հարցեր, արեւմտահայ դրականութեան համար ճակատագրական տարողութեամբ: Բայց Արշակ Զօպանեանով դրագիտ մը հարկադրաբար մեզ պիտի մղէր զրաղիլ արեւմտահայ դրականութեան դրեթէ բոլոր հարցերովը, քանի որ ասոնք ամէնը այդ անխոնջ աշխատաւորին գոյութեան դրդապատճառն իսկ (raison d'être) կազմեցին:

Ու, արեւելահայ դրականութեան համար, սա ընդարձակութեամբ աշխատաւոր մըն է Գ. Յովսէփեան:

Իր գործէն մատենագրականը չարմար առիթ մը իրրեւ չեմ չահագործեր, մեր նոր դրականութեանց մէջ մատենագրական յղացքին ընդհանուր չըմփոխութիւնը վերլուծելու: Հառաջ մը լման պիտի գար անբաւական ընդգրկելու նման աշխատանքի մը մէջ, պարզագոյն իսկ առաջադրութիւններ: Խմացական մեր ճիդին սահմանները քալեր են այնքան իրարմէ հեռու ուղղութիւններով, դար մը առաջ՝ Մոսկուայէն կալկաթա, Բարիզէն վիեննա, վենետիկ, Պոլիս: Այսօր իսկ, հակառակ հաղորդակցութեան միջոցներուն անհամեմատ բարելաման պայմանի, Բարիզ, Գահիրէ, Սուրիա կը զգան, կը ստեղծեն արամագծօրէն ոչ միայն իրարու հակառակ ներշնչումներէ, ապրումներէ առաջնորդուած, այլեւ կ'անգիտանան երեւոյթը, ոչ անշուշտ իրրեւ քաղաքական կեդրոն, այլ արուեստի հարցերու շուրջ իրենց կեցուածքները անոր հակադիր գտնելով, ինքնաբերաբար, երբ կը պակսի ծանր ձգողութիւնը բոլոր ստեղծագործ աւիշները կեդրոնող, սա Սփիւռքէն: Այնպէս որ Գ. Յովսէփեանի գործին դիմաց մատենագրական պիտակուած սա ղլուխին

մէջ, իմ ընելիքն է թելադրել ուրիշ իրազութիւն մը։ Ասիկա՝ ընթերցողին ուշադրութեան յանձնելն է

Մասնագրական ընթացիկ մտապատկերին մէջ զանազանել մասնաւոր երեսիկ մը չըսելու համար ուղղութիւն մը որ տարբերէր ցարդ մեր սովորածէն, զգուշացին ու տառապագին գիտցածէն երբ ալ վարժուեր ենք մշակութային բարձրագոյն տագնապները քաղաքական, կրօնապետական, կուսակցական սպաթիւներով ընդունիլ։ Չեմ կրնար այդ երեսիկը վճռաբար տեսակաւորել, այնքան Գ. Յովսէփեանին գործը տիպի, ծաւալի, չրջաններէ իր ընդարձակութեամբը կը դժուարացնէ համադրական գիծերու աչխատանք մը։ Բայց սխալի մէջ չեմ երբ ըսեմ որ այդ ընդհանրացած յղացքին մէջ Գ. Յովսէփեան կ՚ընէ

— Թանկագին յաւելում մը։

Ո՛ր ճամբով ալ ըլլայ կատարուած սա յաւելումը, անիկա կ՚արժէ կրկնապէս. նախ՝ Գ. Յովսէփեանի հաշուոյն։ Հարիւր տարի մեր բանասիրութիւնը աչխատանք ըրաւ հայրենագիտութեան գաչտին մէջ, հազիւ հազ մատնանչով արուեստին։ Գ. Յովսէփեան այդ արուեստին վրայ իր չեմպեռանդ հպարտութեամբը կը գտնէ տարբեր։ Այդ յաւելումը, երկրորդաբար բարիք մը պիտի կազմէր մեր գրական չեմ ըսեր ճաչակին, այլ հասկացողութեան հաշուոյն, եթէ գրականը ընդարձակէք պէպի մշակոյթ։ Սերունդէ սերունդ գաղափարախօսութեանց, խնքնիքներու ճաչակին չրջափոխութեան չեմ ակնարկեր, այլ դերին որ մնաչնորհը կը մնայ բացառիկ գործօնութիւններու, խառնուածքներու։ Ալիչանով հայոց բանաստեղծութեան գլայարանքին մէջ ոչ մէկ փոփոխութիւն։ Դարեանէն անհուն փոփոխութիւն։ 1870 ի վիճնական պատկառելի փաղանգը կը դասաւորէ, կը կազմակերպէ, իր գլած ինչը կորուստէ փրկելու։ 1900 ի արեւելահայ բանասիրական նոյնքան պատկառելի փաղանգը ճամբան կը բանայ դէպի գիւտը հայ հոգիին։ Գ. Յովսէփեան մէկն էր այդ փաղանգին միաւորներէն։

1950 ին, եւրոպական ոգիին, մեծոտներուն (բանասիրականին մէջ անչուչտ) ու գործադրութեանց հաղորդ մէկը, մեր մէջ, երբ սխալմա՞մբ — որքան տեղին՝ սա վերագրումը մեր օրերու մտաւորականին համար որուն ժամանակը կը պահանջուի ամբողջութեամբ անմիջական հոգերուն — քանայ Գ. Յովսէփեանի խաղբակեաճը ու կարգայ հոն Գլանօրայ Պարոցը հատուածէն նայի Նչեցին, Խաչատուր Կեչառեցիին, Յովհաննէս Գառնեցիին, ոչ անք գրողներ են, կրօնաւորներ են, վանականներ են, այնքան աւար-

բեր մեր դիտցածներէն, այսինքն այնքան աւելի վերաբերուած, այդ մէկը ինքզինքը պիտի զգայ իրեն համար գրեթէ անձանօթ վիճակի մը մէջ։ Այդ մէկուն ևս պէտք չունի մերժելու որոշ ալ խմացական չնորհներ, ակնարժանիներ՝ մեր գոյք նոր գրականութեանց մէջ իրական յաջողուածքներն իսկ վայելած բլլալու, կըշռելէ, տասկնալէ վերջ անոնց խորագոյն արժանիքները։ Այդ մէկը միշտ ազատ էր չմասնակցելու, այսինքն՝ չպաշտելէ այն յոյսերէն գրական մեծ համագրութիւններէն իր մէջ տուն ունեցած, աւելի հանգամանաւոր մասնագիտական գործակցութեան։ Բայց, կը տեսնուի թէ այդ մէկը պիտի ունենար ներքին պարկեշտութեան պահ մը, ըսելու ինքնիրեն, Նչեցին աւարտելէ վերջ

— անուանի տարեր, եթէ ոչ նոր ձեւ մը, մարդ մը տալու, ու այդ մէկը, իր խորագոյն տպաւորութիւնը այդ կերպ բանաձեւելով ոչ միայն պիտի չբլլար սխալի մէջ, այլ, երթալով քայլ մը աւելի առաջ պիտի անդրադառնար իր իսկ անգիտութեան, անպատրաստութեան ատիճաններուն։ Չեմ ենթադրեր որ աճապարէր վերաքննութեան, քանի որ պիենաւարականներէն և բանաձևներէն, սմենէն աւէ կը հաչուեին հինէն կտակածելու սոիպոզութեան, բայց պիտի գիմէր մասնագրութեան մեր մէջ ծանօթ ձեռնարկներուն, փնտռելու համար եռայի Նչեցին, Խաչատուր Կեչառեցին, Յովհաննէս Գառնեցին, անոնց մէջ ու պիտի ինար մտամոլոր, խղճմտօրէն՝ վանդի ոչ Զարպհանելեանը, ոչ Եղիշէ Դուրեանը, ոչ պատկառելի Փափազեանը, ու աւելի նոր բայց աւելի ալ պատկառելի Հ. Ն. Ակինեանը այդ անուններուն չուրջ չեն ձգեր հարատած էջեր։ Գլանորայ դպրոցը, այդ աշխատասէր վարդապետները ոչ միայն կը կենդանագրէ, իրենց գործերը կը վերլուծէ, այլեւ անոնց ետեւէն չրջանին նկարագիրները կը տեսնէ։ Գ. Յովսէփեան այս մեթոտին գործադրիչն է, իր օգտաւէտ հետազոտող պարզ տասգումէն, տասդանձնէն անդին, փոտոր, փչրանքը, ծանօթութիւնը գործածելով աւելի բարձր կառոյցի մը իրը տասդ։ Այս կառոյցը հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութիւնն է, որուն համար այդ հետաքրքրութիւնները կը տարբերին վիճակագրական ու վիճակական աշխատութիւններէն։ Մի մոռնար որ իմ ընդհանուր վերնագիրն է

— Աբեղեանայ Բանասիրութիւնը եւ Նչմարիտին,

Ու իմ թեզադրել ուզածը՝

— Հայ գրականութեան պատմութեան մէջ բանասիրականին համապատ նոր յղացքին օգտագործումը, հայ արուեստին և գրականութեան ՀԱՄԱԴՐՈՒՄԻՆ։

Ո՛ր կախարդական — մեծ մի գաղէք բառը։ Եսայի, Խոչա-տուբ, Գառնեցի ժժգոյն անուններ էին ու արեւմտահայ բանա-սիրական դպրոցին կեանքէ տղբատ էջերուն մէջ կը նմանէին չորցած միջատներու — միջոցն է որ կը հեղինակէ ձեր գրական հա-ճոյքը, գրիչէ վայելքը, երբ ձեր մատաղսուսմին կը բերուին կեն-սագիրներ, ձեզի հիմնովին անծանօթ չըլլաններէ, տաք մարմի-նով ու քաղձր հոգեկիրութեամբ մը արտիւեն ու ազուոր։ Ահա ճա-կատագրական հարցումը։ Գ. Զավէվեան ոճի վարպետ մը չէր։ Գ. Զավէվեան, Գերմանիա ըրած, այսինքն Հեգել կարդացած ըլ-լալուն հակառակ գրիչէ չզատածեցաւ դէպի նեսող-բանաղութիւնը բնագանցական տարտղներով խանդավառ գեղապաշտներուն։ Գ. Զավէվեան գրական քննադատ մըն ալ չէր Սորպոն, Լոզան, Լայպ-ցիկ ըրած, այսինքն չտատիսոս մը որ մարդերը գովելու կամ կոր-ծանելու անպատասխանատու, ամէն հերոսութիւնները փոթթէր ոճին, արամաբանութիւնո՞ւն կամ ծիրանիներո՛ւն և հասարակու-թիւններ մատուցանէր մեզի, զանոնք հակայութեան և հակառակէն իրապէս ծանր արժանիքներ փոչիի վերածէր։ Նայեցէք վար ու պիտի գտնէք այս երանելիներէն։ Ու Գ. Զավէվեան չէր նմաներ ծանր փառասիրութեանց սպառարկու ամենագէտին որ կռնակը տուած համալսարանի մը մագաղաթին, տառիներ կը հալածէ մեր անցեալէն պարզուած ամէն նորութիւն, ամէն ուշագրաւ յայտնու-թիւն օգտագործելու տափակ, անգոյն իր հմտութիւնը քրմացնե-լու միամիտներու չլմորած աչքերուն դիմաց։

Տեղն է հարցնելու, այսինքն չափելու Գ. Զավէվեանին մասեցագրութիւն տարազին խմասը, հասկացողութիւնը, գէշ բա-ռով մը՝ զգայարանքը, որ մեր գէշ բազդէն դեռ չէ գտած իր ա-պատագրութիւնը, բառարանական, տարկական բառերով չափ նեղ-միտ կերպով բանասիրական, կամ՝ լայն բացատած, պարարտ պատ-մական ախորժակներու, փառասիրութենէ ձնչումէն, կայ մօտ հարիւր տարի։ Պահ մը կը ներեմ ինձի չչիշել ծանր, անպատ-ուաբեր չփոթանքը, որ կը տեւէ մեր նոյնիսկ ընտրանիին միտքէն ներս, երբ կ՚արժեւորուին նոյն յարգով իրարու հետ որեւէ ազերս չունեցող երկու կրթանք։ Այս աշխատանքի մեւտքին ես թեզա-րանքներ ունէի նման չփոթանքի մը դիմաց իւմանիզմին և Ֆիլո-լոժիին։ Մատենաններու բառարանում մը և գրականութեանց պատ-մութիւնը եթէ իրար չեն հակառակ, չեն ալ այն երանելի, մի-միտ հպարտութիւնը որ կը բաւարարէ բոլոր հաւաքողները, ա-նոնց ներշնչելով բարձր փառասիրութեանց գոհացում նոյնիսկ։

Խորհելէք վենետիկի վարպետներին որ հայերէն տպչինելու կ'ելլէ մեզի։ Տեղը նեղ ինծի արդէպի բան պատչամի բացուին, բացատրուին Պիպլիոկրաֆիկ և Խրուար Լիթերէր։ Կը գրկեմ ընթերցողը արդէն ուրիշներու մօտ իրագործուած ձեռնարկներու։ Ֆրանսացի ժողովուրդը հարիւր տարի կայ գործ է իր պատմութիւնը (ուրիշ տեղ տուած եմ անհրաժեշտ լուսաբանութիւն) ու տպրած է իր գրականութիւնը իննսերորդ դարէն սկսած։ Կը լսեմ պատմութեան պարզած կերպարանքներէն, կինալու համար գրականութեան պատմութեան զոր ընդգրկող հատոր մըն է կիւսթաւ Լանսոնի գործը, ամէն տուն իր մուտքը բրած տեսակ մը ապրային մտաւոր մը ինչպէս։ Այսինքն՝ արդիական, բան կարելւոյն ամփոփ, բայց ամէն կողմն տարր պարունակող ձեռնարկ մը, գեղեցիկ մատուցուած բոլոր անոնց համար որոնք պիտի ուզէին գրականութիւն մը խորացնել նուազագոյն ծաւալի տակ։ Արդ, Լանսոն քանի մը էջ միայն յատկացուցած է կեզարանական, լեզուաբանական, աշխարհագրական, պատմական այն ընդհանրութիւններուն, որոնց գումարը կը կազմէ ինչ որ կը կոչենք Ֆրանսական մտածոյր։ Նոյնն է Լանսկին փորձը՝ անգլիականին համար։ Նոյնն են ռուսական, գերմանական գործերը, իրենց գրականութեանց պատմութիւնը ընդգրկող։ Լանսոն չսրսրպ էջին արդէն անցած է մարդոց, այսինքն գրոշներուն, ու անոնց համեմն գործերուն։ Միայն մի հանէք սա օրինակը, ամէն անգամ որ, ձեր կարգին կը փոխուիք, Հայոց Պատմութեան և հայոց գրականութեան իսկապէս հզօր ձգտութիւնը պղալու, ձեր պզիկ հետաքրքրութիւնները հակակչռող։ Ձեզ կը հրաւիրեմ այդ հարցերուն չուրջ մեծահասակ կամ միջահասարակ անուշով պաշտպանուած ձեռնարկներու։ Աւելք, որը որ կը նախընտրէք, մեր մատենագրութեան (ընդունելով պահ մը այս սխալ տարազը) պատմութեան հատորներէն, տպագրութեան վայրի և թուականի հանդէպ արդար անտարբերութեամբ մը, քանի որ, ցարդ գործադրուած միջոցներով ձեռնարկներուն մէկ է ճակատագիրը Պալիս թէ վենետիկ, — փուչեմաթախ հանդուստ։ Ինչո՞ւ։ Բայց անոր համար որ՝ ձեր գանելիքը այդ գործերուն մէջ չատ չատախ հանդէս մըն է թուումներու գործել, անուններել, տպագրանական ծաւի ծնունդի տախտակներէ, սանկ մանկութեան մարգարիտներէն, աշակերտութեան շրջաններէն, երջանիկ առաջադիմը կարեւոր բաւականներու՝ ուր կեանքերու ամէն ուշագրաւ դէպքերը կը ժամացուցին (jalonner), կրօնականներու համար նուիրապետութեան կարգերով, աշխար-

հակառակութեան համար համալսարանական թաւալներ։ Մի հաւատանք իսկոյն որ այս ամէնը կը նկատեմ բանական արհամարհութեան, գործածելու համար պիրքերու ձեւ մը։ Հազար անգամ ոչ։ Ամէն արդիւնք իր գիծովը, — մինչ աշխատանք մը — նաւիրական է ինծի համար։ Մանաւանդ թէն մը, թէկուզ ձիզ, մինչ ուելի է քան պարապը որ իրաւ է մանաւանդ այն միտքերուն հերսը ուր կը տիրապետեն կիրքերը, յաճախ հաշիւներու խառնուրդը բացատրած, ու կը տեղծեն այնքան, ամայքներ։ Բանակ արհամարհութեան այդ ամէնուն մէջ, ան, այսինքն միամտութիւնը, չըսելու համար տգիտութիւնը՝ որով բոլոր այդ չարդարացական մանրամասնութիւնները կը փոխակերպուին աստղին բլանի իրպալեանց։ 1880 ին դասագրքերու մէջ հեղինակներու կենսագրութեան համար տիրական էին ուսուցած դպրոցը, մանաւանդ խոտած ու գրած օտար լեզուներուն գումարը։ Ան ինչ վնասուած բան մը կը պատճառ հօմը լեզու դիտցող գրագէտին պահակը ընդհատցուին մաքէն ներս։ Այս պատճառով է որ — տուէք ձեր ուզած անունը նման հերոսի մը — Գագիկ Օգանեանէն մինչեւ ... Մխիթար Յովհաննէսեան — ոչ միայն մերովսանը կը մատուցանենք մեր մատենագրութեան մշակման, մեր ծառայութիւնը՝ մեր բազմակարօտ «Ժողովրդեան», լռելեայն մասնելով գրականութեան սպասուսարին օգնատփառ հպարտանքը, հայոց գրական կառուածին մէջ մեր գահին իրաւունքովը։ Մի կարծէք թէ լուսինէն կը խօսիմ։ Այս բարքերը ուելի քան իրաւ էին ու կը խորհիմ թէ են մինչեւ այսօր ալ, մեր օրերուն առաւելեալ անգիտութեամբ ու յիմարութեամբ։ ... Այնքան ընդարձակ է մեր մատենագրութեան պատմութեան կապուած հարցերուն ծիրը ու ցարդ այնքան գէշ է կատարուած պարկեշտ աշխատանքով միայն նուաճելի այդ կրճանքը որ, սրտիւնքին ծանծաղութեան հանդէպ ծանր գտնութեամբ մը, կը թուինք մոռցած ըլլալ գրականութեան պատմութեան հարազատ կերպարանքը, որ, ժողովուրդի մը մշակութային ճգօրագոյն տագնապներուն ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐՆ էր ըլլալու ամենէն առաջ, մօտ, հեռու, նոյնիսկ հազարամերու մշուշով ծածկուած չրջաններէ իր արդիացուցած ապրումներով։ կայ, տակաւին, միջամտութիւնը ժամանակին, որ կը նշանակէ գործերուն մաշումը։ Գրականութեանց պատմիչ մը իրաւ է որ կեանքի գործաւոր մըն է, բայց առաւելեալ պարտականութիւններով։ Պատմութեան վրայ աշխատաւորը մի մինակը անբաւական է գրական պատմութեան ալ նուաճումին, քանի որ գիտենք թէ գրա-

կանուխ թիւնը կեանքին բլլսող, բայց անկէ աւելիով է առնանելի, — աւելի մը որ պիտի պաշտպանէ այդ կեանքին անդրադարձումը պաշտօնական աւազանի ծիսին ուրիշ աւազանի թիւններու վրայ։ Ով գիտէ ինչ խառնայդ հնչեանքով Ն. Լամբրոնացին իր քերթուածը (Այսօր Յարեաւ ի մեռելոց...) յանձնեց պիրներուն։ Այսօր անիկա բառերու չարք մըն է։ Ու թող ներուի ինծի սա վարկածը պաշտպանելու համար դիմում ուրիշ օրինակի մը։ Հարցուցէք դուք ձեզի թէ Մատենադարանի պատմութեան հատորի մը մէջ (ընդհ. Դաւրեան) ինչ արժէք կրնայ ունենալ մանրամասնութիւն մը որուն համեմատ ե. Դաւրեան մեր մեծագոյն պատմիչն ու գրագէտը, Դադար Փարպեցին, աշակերտը կը ներկայացնէ Ագան Արծրունիի մը։ Մատենադարանը ինչ կը չահի այդ տողէն երբ մեր մթաքը գլխէն ամբողջութեամբ անպատրաստ է ե. դարու աշակերտութեան նկարագիրներուն։ Ժ.Ը. դարուն Մխիթարեան վարպետ մը այդ գրուագային տեղեկութիւնը չէր արժեւորիր արդէն հիներուն լայնքովը։ Ի. դարուն պարագը անհրաժեշտ՝ աւագերտութիւնը, ուսուցչութիւնը, աշակերտ Փարպեցին և ուսուցիչ Արծրունին բանալու, որ համազօր է մշակոյթի պատմութիւն փորձելու, դրականութեան պատմութեան միակ արդարացուցիչ արժանիքը, քանի որ առաւել քան սոյզ է որ Փարպեցիին ոչ ոճը, ոչ ալ գաղափարաբանութիւնը չէինչ ունին այսօր մեր կեանքին խօսող։ Ու տարածելով մատնման նման ձեւ մը, դարձեալ այդ Փարպեցիին գործին, կը կենանք ուրիշ մանրամասնութեան մը առջեւ որուն համեմատ այդ Փարպեցին իր պատանութիւնը ըլլայ անցուցած Մամիկոնեաններու ապարանքին ներս, իբրեւ պատանութեան խաղընկեր ապագայ Մարզպանին, Վահան Մամիկոնեանին։ Այս մանրամասնութիւնը ծանր ունի անդրադարձում գրագէտ Փարպեցիին անձին ինչպէս գործին ճանաչողութենէն։ Տազանդը կը ձգեմ մէկդի ու կը սեղմեմ գիրքը, այնքան վահանին վրայ հեղինակէն maitrise մը։ Այդ Փարպեցին կանչուած է ուրեմն իր շատ լաւ ճանչցած մէկ անձնաւորութիւնը գործի մղելու իր շատ լաւ ճանչցած մարզերուն վրայ, ու հարցերու մէջ որոնք կը կազմեն հասարակաց բաներ թաւորութիւն։ Մէկէն մեզի համար կը դառնայ լուսաւոր գիրքին յաջազուածքը, գրագէտին խառնուածքը, տրուածին թանկ վկայութիւնը։ Ահա հմտականին և երկրորդականին խելամտութիւնը (discernement)։ Գրական գործի մը մէջ երկրորդական ազդակներուն արժեւորումը այն ատեն ներելի՝ երբ անոնք կուգան ոչ թէ իրենք իրենց հաշ-

ւոյն (երբեմն pittoresque մը, երբեմն ésprit մը, երբեմն դիւտ մը), այլ չէնքի մը ամբողջացման մէջ իրրեւ մութիւն։ Անոնք ըլլալու չեն ինքնապատճառ, առանց ծանր պերճի ամբողջութեան հետ, ու չեն նեռաւելու մեր միտքին իրրեւ ծանօթութիւններ։ Ու, ինչպէս ծառ՝ Աստուծոյ անառաներուն, ու քարը՝ Աստուծոյ ժայռատառներէն ներս, իրենք իրենցմով երբեք չեն ուզիր քան սովորական յղացքը իրենց տեսակներուն, ու կը փոխակերպուին, անցնելէ վերջ, ճարտարապետի մը տպաւորին աչխատարանէն, պատճառու համար հիացման արժանի պալատներ, այնպէս ալ բանաստեղծութեան մեծատարած աչխարհներէն հաւաքուած ամէն նախանիւթ համադրող, կենագործող տիպդուժին ուժովը կը վերածուի մշակոյթի, տար չըջափոխութեան մէկ պահէն, հանդամանքէն առնուազն իրր վկայութիւն։ Սա է անոր ինչ որ նախանիւթի բանուիթիւն կը կոչենք, որ դարերով յաւակնեցաւ մշակոյթը ըլլալու, երբ անկէ անկնիք վերջանքներ միայն կը յաջողէր պատմութեանց դիրքերուն մէջը տեզաւորել և հպարտաւոր տարիներ յատուցեցաւ դիւտը հարազատ մշակոյթին, մեր ինչպէս օտարներուն մօտ, հաւատարտպէս։ Երբ հարց կուտանք թէ մեր բանաստեղծութիւնը որչափով ինքզինքը նորոգած է նոր կրծանքին տպաւորելու համար, ունինք գոնէ նախանիւթին ինչպէս պատճառութեան զգացումներ։ Ցիմ պատճառ կայ։ Մեր մէջ պարզապէս կը ծանրանայ մեզմէ աւելի ուրիշ ալ անտեղութիւններով։ Ինձի այնպէս կուգայ որ մեր նորագ մշակոյթին մէջ — այս բառը ոչ խոչոր է հոս, ոչ ալ անհարատաս, քանի որ մեր ժողովուրդը ամէն մարդի վրայ իրապարձած է արդիական նեռաճումներ, ինչպէս իր անցեալին մէջ իր կնիքը դրած իմացական մարզանքներուն վրայ, առանձին առանձին, միշտ մեր ազգը, չմոռնանք — մեր գրողները, գրիչները կարծես ժամադրավայր են ընտրած մեր գրականութեան պատմութիւնը, ճիշդ ինչպէս երեր էին նոյն գրողները, գրիչները, դարերով, նոյն կեդրոնացումը... մեր պատմութեան դաշտին վրայ։ Նոր բան ըսած չեմ ըլլար անշուշտ երբ ընդերցողին դիտել տամ որ պատմութիւնը մեր մէջ այն գետինն էր ուր մեր երանաշնորհ նախնիքները կը ներէին իրենց գրիչներուն ամէն արկածախնդրութիւն, դէպքերու դրուագումին զուգահեռ, նոյնիսկ ասոնցմէ չատախս անկախ, երբ խանգամին յոյզերով կը նետէին մագաղաթին վրայ քիչ մը ամէն բան որ կը ներկայանար իրենց զգայարանքներուն ու միտքին, — նիւթական ցաւի ճիչէն մինչեւ աստուածաբանական ծանրածանր

տագնապները, վկայաբանութիւն և ազօթք, ապր ու բանաստեղծութիւն — երբեմն պարզ, անամաբի, անյաւակնոտ, երբեմն հերքողաբար, ինչպէս կը պարծենայ թէ կը գրէ Դրասխանակերտցի Պատմաբան կաթողիկոսը, ուրիշներու ըրածը «գեղչուկ բանիւք» յայտարարելով, քաղցր սա հեգնութեան մէջ կէս հազարամեայ գրական նահրամտութիւն մը կատկելով մեր ժամանակներուն։ Այսօ՞ր։ Միջին դարը չեն ապրիր անշուշտ մեր մտաւնագիրները։ Բայց ձեզ կը հրաւիրեմ որ քանաք ամենէն հզիմնակատար անունէն պաշտպանուած հայոց գրականութեան պատմութիւն մը։ Եթէ նախապաշարումները գիտցեր էք չափել, ու անոնցմէ ազատ ըլլալն ալ չէք վերածած հակառակին (à rebours), ունայնամտութեան, անկարելի է որ չզգաք ձեր գրածին դիմաց որոշ զարմանք, հարցնելու աստիճան դուք ձեզի ի՛նչ է գիրը այն անընդունելի ըսուելու չափ լայն չեզուններուն արանք կրնան, բսի անգամ մը, իրենք իրենց համար արժէքներ ըլլալ, բայց գրականութեան մը պատմութիւնը անտեղի կերպով կ՛առեցնեն երբ կը գառածին դէպ լեզուն, այսինքն մէկուկէս գարէ ի վեր պրպտուած, պեղուած գետինը հայոց լեզուին խորհուրդին։ Ընթերցողը ինձի հետ է անշուշտ որ հայոց լեզուն գրականութեան պատմութեան չափ ծաւալուն նիւթ մըն է, ու այդ լեզուին մասին մեր հետաքրքրութիւնը կը վերտռէ հարագատ լեզուական չէնքը և ոչ թէ գրականութեան մը պատմութեան մուտք ծառայելէն զատ ուրիշ յարմարութիւն չներկայացնող քանի մը պրակ բաղուածքը, ուր ոչ մէկ անձնականութիւն չէք կարող հատատել, հեղինակին խակ տագնդին դիտակէն։ Փորձեցէք, գառածումի սա ախորժակը մեր ցեղագրութեան, աչխարհագրութեան, գիրի ինկած ժողովրդական ու անգիր բանահիւսութեան, տօնումներուն, սեպաձեւ արձանագրութիւններուն, զրոյցներուն ալ վրայ։ Պիտի գանէք որ էջերը կը յորդին չանկան թռուղ բայց պատ մը նոր բան չպարունակող այս կարգի գարձեալ բաղուածքով։ Կայ տակաւին անդիմադրելի փորձութիւնը, մէջբերումներու պատրուակին տակ մեր պատմիչները առօք փառօք գրականութեան պատմութեան փոխադրելու, — աչխատանք մը որ արդէն կը տառապեցնէ ընթերցողը իբր լուսաւորում մը ուրիշ աւելի տափակ գործողութեան մը, — գիրեերուն ամփոփոյթը անունին տակ, երբ գլուխ առ գլուխ կը հետեւինք աս ու ան գործին պարունակութեան քննութեան, առանց անդրադառնալու որ միայն այդ գլուխներուն քանի մը տողով մատուցումը ինքնին կը գրաւէ մեր բաժինը, այ-

սինքն գրականութեան պատմիչին անձնական պարտքին բաժինը։ Գիտե՞նք արդեօք որ գրականութիւնը գիտութիւն մը չի կրնար ըլլալ, որ անիկա ապրումի հանգէս է, խտացեալ ձեւերու տակ մեզի բերելու հոգիները մեզ կանխողներուն։ Ամէն խելքը գլուխը մարդ, աշխատանքով կ՚ամբարէ գիտութեան կարելի մթերքը։ Չեմ արհամարհած մտածումը տարածել գրականութեան սպասուհւոր որ առնուազն յարմարութեան տագնապ մը կը տագնապի։ Այս է պատճառը որ հանգիպած ատեն, քիչիկ մը յաւակնոտ վարժապետը ինքզինքը իրաւասու յայտարարէ գրական նիւթեզները ձեռնհալ իր չէնքին համար ու մեզի բերէ իր պատմութիւնը հայոց գրականութեան։ (*) Գրական նիւթեզէնին սա իրականութիւնը, որքան ալ խօսի մեր հետաքրքրութեան (հինեւրով մտահոգուիլ մը, զանոնք սիրել կրնալ մը մտիկը կը ճնան խմացական համոյքներու ու ատով աւելի մտաչելի մարդոց այն խումբին որոնք ստեղծագործութեան հետ իրենց կչեռը ընելէ վերջ, կամացուկ մը անցած են ուսումնասիրութեան դաշտը), անբաւական կուգայ մեր արդար սպասումը լիացնելու, քանի որ ամէն ժամանակներու ընթերցողին համար նիւթեզինը միեւնոյն տարրն է գործի մը ներսը, մինչ մեր ուզածը այդ մարմնեղէնը այդպէս ծնող ոգեղէն իրականութիւնը, Դ. Յովսէփեանին բառով

(*) Տասնէն աւելի են այդ նիւթին նուիրուած աշխատասիրութիւնները, առանց նկատի առնելու դէմքերէ, շրջաններէ մինագրութիւններ ասս ու ան գրական հարցերու չուրջ իմաստայեղց տեսութիւններ։ Չեմ զգաիր քննադատականին թելադրած տարմաիւններով գրականութեան մը մէջ ուր ապրող, դեր մը կատարող գիրքերուն թիւը կը մնայ այնքան սահմանափակ։ Նկատի ունիմ, սա նօթին մէջ, հին գրականութեան չուրջ գործադրուած ձեռնարկները։ Առանց մանրամասնութեան մէջ իջնելու, կը խորհիմ թէ մեր հին գրականութեան չուրջ մեր գրողները չեն կրցած թօթափել վանական լուծը վիճաբանէն, վիճաբանչէն բանագրուած։ Արեւելահայերը ցոյց տուած են սրոչ ընդդիմութիւն։ Արեգեանի գործը չեզուած մըն է և սկիզբ մը։ Շեղուած մըն է նոյն գիծէն Ադալեանը։ Այս երկու կարեւոր հեղինակներուն հետ զբաղած մը չի սեղմուիր սա նօթի սահմանին (Զայն կը կատարեմ առանձին ծաւալուն յօդուածի մը մէջ)։ Հոս թելադրել ուզածս գրականութեան պատմութեան դպչարանքին ազատագրումն է վիճաբանէ, ասոր հետեւող Պոլիս ու քրմանալ ձգտող վիճաբանի դպրոցներուն աշխատանքներէն ներս։ Հիմնական՝ գրականէն իրենց անմասնութիւնը որ որքան ալ անհեթեթ, չի դադրիր իրականութիւն ըլլալէ։ Չեմ բացառիր, գոհանալով ընթերցողը զրկել Բագմավէպ և Հանդէս Ամսօրեայ հանդէսներուն մէջ կէս դարէ ի վեր լոյս տեսնող կենսագրական, պատմական, բանասիրական գրապատումներուն որոնք չեմ գիտեր որ հրաչքով

— ՀԱՑ ՈԴՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ։

Քիչ մը լայն բանուած սա վերլուծումին առաջադրութիւնը էր անչուշտ վճռական ձեւով մը ուսումնասիրութեան սեղանին դնել այն գլխաւոր եղանակները որոնք մեր օրերուն կը յատկանին դրականութեանց մեծերքը պատմական կառոյցներու ձեւին տակ համապատկերել,

— բանասիրական եղանակը, այնպէս ինչպէս անիկա կարողացած է փոփոխել կանուխ դարերու իւմանիզմին առիթ հետաքրքրութիւնները՝ կեանքի լայնատարած հանդէսներու որոնք ժողովուրդներ կը վերբերին, հազարաւոր տարիներէ ի վեր անհետացած, մեր պատմութեան բնմերէն։ Եւ կամ կը սրբագրին ծանր սխալներ, ըսել կ'ուզեմ՝ ազգերն ու մշակոյթները կը փոխադրին իրենց հարազատ կերպարանքներուն։ Այսօր, Վիքօյէն վերջ, Հռովմ չի կրնար դադրիլ 19 րդ դարու հանճար–անտեսագէտ–իմաստասէր դպրոցներուն սկսած պատկերին։ Ըլլան, նիւէ ճամբաներ բացին մէկը դէպի սեմականութիւնը, միւսը դէպի հելլէնականութիւնը հասկնալու ու սրբագրելու անհուն պատրանքները։

— Դրական – իճնադատականը որուն միւս անունը պատմական իճնադատականը ուղիի կը լուսաւորէ ձգտումը, — վերբերել կանո-

---

կը յատկանին մատենագրութեան պատմութիւն դառնայ մեր դիտուն։ Առնուազն դրագէտ մը անհրաժեշտ, դրականութիւն մը համապրելու գործին համար։ Ու Զարպհանելեանէն մինչեւ Մէնէվիշեան, մանաւանդ անխուսափելի Ակինեանը գրական յայտքը կը դանենք այնքան տարբական որ իրմով գրաղուելն իսկ անտեղի կը դառնայ։ Կը մնայ հրկիզող կերպը, բանասիրականը։ Արդ ամէն դիրք, մեր հին գրականութենէն, ինք իրեն համար առեղծուած մըն է, գրական իր հանգամանքներէն անկախաբար։ Ցիչեցէք Խորենացիով առեղծուած գրականութիւնը։ Անդին ահագին աշխատանք է հարկաւոր քանի մը տարի արդիւնքներու իսկ համար։ Առնցմէ մէկն է դանել մեր հարազատը, փոխադրուածէն, քանի որ մանաւանդ նախաւոր դարերու (գրականութեանց սկիզբներուն) մատենագրութիւնը կը անանուն քանակով քան թէ որակով ու թարգմանութիւնը առնուազն համազօր էր հեղինակութեան։ Բնագիրներու հշդումը՝ ուրիշ երես մը աշխատանքի։ Հեղինակներու դիւան ու հինսգրութիւնը՝ ուրիշ։ Այս բոլոր տագնապներուն մէջէն տեսանելի՝ սակայն տագնապը մեծամասին, ոգիին, ոգեխառնուրեան որոնցմով միայն քան մը կ'արժէ գրականութիւն մը։ Առանց արտահանումը կը նկատեմ անհրաժեշտ, մեր հին մատենագրութեան պատմութեան վրայ։ Ու պէ՞տք կայ դիտել տալու որ այդ բոլորը կուգան ժողովուրդ մը, կը խօսին պատմութենէն, կը ներկայացնեն ճակատագիրն իսկ որեւէ ազգի մշակոյթին։ Այս ամէնը մեռեալ տարր մեր ուսումնասի-

քը, կարելի հարազատութեամբը իր ապրումներուն, մարդերը պահելով իրենց coloris-ին (հոգին ալ գոյն ունի) ու խառնուածքներուն հարազատութեանցը մէջ։

Երկու եղանակներն ալ ունին իրենց առանձին արսընալը, մեծամասները։ Անոնց լիակատար վերլուծումը մեզ պիտի տանէր ընդհանուր մշակոյթներու հէքեաթաւնակ աշխարհին ուր զառածումը ինչպէս սխալիլը ծանր մեղքեր կը մնան։ Իմ չատ մեղքերուս վրայ նորի մը յաւելումը անտեղի։ Այսքանն ալ նոր համար

— որպէսզի զառնան հասկանալի վերլուծումներ որոնք, հաղիւ զրականութեան պատկանող կալուածներէ, ինչպէս են մանրանկարները, ձեռագրաց յիշատակարանները, աւերակ տաճարներու վէմերէն առնուած արձանագրութիւնները, մեզի բերուած արդիւնքներ — Գործը՝ Գ. Յովսէփեանին — պիտի փորձեն իրրեւ մեր արուեստին մեզամերձ կերպարանքները արժեւորել։ Մի մոռնաք որ Նիւթեր հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան ընդհանուր վերնագրին տակ, Գ. Յովսէփեան սրտեռանդ, տարիքը հերքող կիրքով մը, Գ. Յովսէփեան վաստած է անհուն աշխատանք այնպիսի մարզերու վրայ ուր մանրակրկիտ դիտողութիւն, մտքի մշտական լարում, անընդմէջ մերձեցումներ դարերով իրարմէ հեռու չրջաններէ նիւթերու չուրջ կը պարտադրեն ամենէն տաժանելի յոգնութիւնը։ Ըսի թէ ձեռագիրէ մը բան մը, այս բառէն դիր մը, քարին վրայ թուանշան տառ մը երբեմն չաթաթներու վրայ երկարող փնտռտուք, սրբագրութիւն կը պահանջեն։

Մանելէ առաջ իր գործին համառօտակի վերլուծումին, ունդամ մըն ալ կը թարմացընեմ ընթերցողին մտքին մէջ պարզ թուող բայց ինքնին բախտորոշ սա հաստատումը որուն համեմատ Գ. Յովսէփեան ամենէն չատ գործածած է հայ մշակոյթ տարազը, այս ճամբէն ընդարձակելով դրական, պատմական, գիտական, արուեստագիտական յղացքները, երբ անոնց բոլորին չատակ կուտայ

— հայ ստեղծագործ ոգին։

բողներուն համար։ Գրականին մէջ սա վրիպանքը չի հակակշռուիր բանասիրականին չահովը որ անչուչա ժամանակին հետ տակաւ կը թանձրանայ, թէեւ հոս ալ նորոգող ոգին դեռ չըլլայ խօսած։ Նորոգող այս ոգին էր որ գտաւ բոլորովին հանգած մշակոյթներ (եգիպտոս, Բաբելոն, Իրան, Հնդկաստան)։ Ինձի չիշնար մեծ բարբառիլ անչուչա։ Բայց այդ մեծ բարբառին ալ չի վայլեր բոլոր անոնց որոնք յիշատակարան մը, ձեռագիր մը օգտագործելու պարկեշտ ու օգտակար արարքը կը վերածեն գրականութեան պատմութեան։ Այս գինով է որ Հ. Ն. Ակինեան իրեն կ'արժանէ հայոց գրականութեան պատմութիւն մը լաստակերտել։

* * *

Արեւմտեան – եւրոպական — թէքնիքին սպասարկու աշխատողին համար — ինչպիսի մէկն է հեղինակը սա փորձին — առաջին մերձեցմամբ մը դժուար, իր սեղանին դիզուած ցիւբեղէնը այնպէս մը օգտագործել որ աշխատանքին արդիւնքը հարազատօրէն կազապարէր հեղինակի մը ոչ միայն կենդանագիրը, այլեւ գործին համագրութեան հիմնական առանձնայատկութիւնը։ Բանասէ՞ր, արուեստի պատմի՞չ, հնագէ՞տ, գրական քննադա՞տ, պատմաբա՞ն։ Քանի մը ցուցմունք միայն։ Ու ընթերցողը կը զգայ թէ այս ամենէն լայն լայն կոգմեր, երբեմն լման մասեր ոչ միայն օտարատեղ, հեռաւոր կերպով մը չեն պատչաճիր այդ մարդուն ու այդ գործին, այլեւ կը պարտադրեն իրենք զիրենք, այդ կըլթանքները մանաւանդ մարդոց ըրածին հետաստար չափերով, յատկանիշներու բարիքէն անկախաբար։ Դ. Յովսէփեան մեր գրականութեան, մեր պատմութեան, մեր հնագիտութեան վրայ դասածը աւելցնող անխոնջ աշխատաւոր մըն է։

Դիտէք թէ ինչ կը նշանակէն հայ մշակոյթի եւ արուեստ Դ. Յովսէփեանին համար։ կանխագ դասախօսի մը մէջ ես խօսեցայ կիրճէն, բայց չխօսեցայ կիրքին հետաքրքրական հետեւանքներէն որոնց կարեւորագոյններէն մէկն է մեր դասագրութեան ամպաւորումը, մեզի ներկայացուածը մշուշի մէջէն տեսնելու։ Սիրողներուն աչքերը կը տարբերին սովորական մահկանացուներու աչքերէն սա պլոյլյուքին ստիճանով։ Դ. Յովսէփեան հայ մշակոյթը զգացական իր աշխարհին մէջ տեղաւորած բլլալուն հակառակ, կը պահէ իրականութեան զգայարանքը անվարագոյր։ Իր կեղծիները, զգացական ելոյթները չեն գար չափազանցութեան հովերէն։ Պարկեշտութիւն ու քիչիկ մըն ալ աւելի, անշուշտ իր զգաստ կերպնալ ընալը 1900ի խանդավառութեան ծնունդ մեծ հանդանակներու կրկներեւոյթին դիմաց երբ մեզմէ աւելի օտարները այդ հանդանակները կը պատային եւրոպական կարեւոր ստանիներու բեմերէն, մեր ճարտարապետութեան, երաժշտութեան հրաշալիքը այնքան աւելորդ եռանդով մը հրաշապատկելով։ Ու ատոնցմէ մեւ առած մեր տեսարաններուն ընդարձակ պատարանքները, չրջուած բոմանթիզմը նորոգելու ստիճան մեր հին պատմութեան որ գրեթէ parcը, նոյնն տապանը այնքան գարեր սրբոց մնացաւորել։ Դ. Յովսէփեան մաս չկազմեց կարաւանին։ Բայց կրկնապէս գովելի ուրիշ պարկեշտութիւն, որ հայ մշակոյթով սանկ հօմանաւանն տարի մը խանդավառուելու վիճակն է իր մօտ, այս անգամ առանց

կրկնաբեւեռթայլին խաթարսիկ լոյսերուն, խաղերու, այլ այդ մշակոյթին իրապէս մեղայատուկ չնորհէն, արժէքէն, անուշութենէն կախարդուած: Այս որակականը հոս պարկեշտ է դարձնել: Ուրիշ ինչ որակում որպէսզի հասկնալի դառնան, ուխտանը անցնող մարդու մը վիշապային վատակը, անդամներու վրայ վատնուած երեք չորրորդ օրերը, իր մեթքը առնուազն վեհանուն սարի երեք հանդչող ընկուզենի մը նման պարզած պահերը հարեւաններու, ձայներու...: Սխալի մէջ չեմ երբ ըսեմ թէ օտարները որոշ հանդարտութեամբ եթէ ոչ անտարբերութեամբ կը մօտենան մեր մշակոյթին: Ասոնց հետեւորդ մեր դեղապաշտները իրենց իմացական տիալեկտիկային կարծես կը չնորհեն գոհացում տալ երբ կը խօսին հայ մշակոյթին, ու կը դգուշանան մշակոյթին գաղտը մօտէն քննելու, չօշափելի դառնալու: Հայ ճարտարապետութիւնը մէկն է այդ սոյթաքման գետինները ուր ամէն մտաւոր յօրինուածներէ ախտով դպցող մշակուած ուղեղ իրեն կատաղ իրաւունք պատգամիլու մեր ճարտարապետական օբէնքներէն, առանց մութ մը քաշի մը զարհուրած բլլալու: Գ. Յովհէփեան գործնական աշխատանքներով — պատմա-բանասիրականին նպատակ հարի սիրած է հասնիլ հայ մշակոյթին մատեանութեան: Մատենադարանի իր աշխատանքը մէկ ընդարձակ մատուր կազդայ մէկ ու մեծ այդ ամբողջէն, հայ մշակոյթէն որ խորքին մէջ հոմատարը, անհատներու մէջէն առարաժնուելով հանդերձ, կը պահէ իր միութիւնը այդ մշակոյթին մեծ ցեղմանքներէն:

Վերը թելադրեցի որ դժուար էր մատենադարանի իր վատակը տեղաւորել միակատար կերպարանքի մը, կազապարի մը մէջ: Այսինքն ընդարձակ իր արդիւնքներուն բոլորին տալ վրայ մենք չենք հատատած մատենադարանի խառնուածքի մը կնիքը: Ասիկա թերեւս անոր համար որ մատենադարանը ուշ կազդայ իր մատեանութեան, թէեւ սարկաւագութեան առաջին աշխատանքներէն են հէքեաթներ, փշրանքները հաւաքելու իր խնդիրը, հաւաքածը ժողովուրդին մատուցանելու իր միջոցները: Գ. Յովհաննէսեան ի պաշտօնէ մատենադրներ պատմող, դիրքեր համառօտող վիճակացի մօրթիլօս մը չէր իմաստասիրութեան և ընկերային դիտութեանց, ինչպէս վարժուած էինք հանդուրժել Գևոմանիայէն եկած աշխարհիկ ալ համալսարանականները: Չէր անհիմ բնազդիներ առաջադրանոց, անալազրութիւնները արդարող դրդիչներ համառօտ առանձին հատորով մը իր բրածէն մնաւանդ ընկերքէն առիթաւոր (Ն. Դուրեան): Ոչ ալ հայ մշակոյթը համագրական

պատկերացումներու ներքեւ նուաճել փառասիրող դրական կազմով քայց գիտապէս անբաւական խորքով մեր օրերու դրական քննադատ մը, գեղագէտ տեսաբան մը։ Ինչ դիտեր, ապագան իրեն պիտի ներէ՞ իր կարկինին անհամեմատ բացուածքը, իրարմէ չատ հեռու գետիններու վրայ։ Այդ ապագան արդար եղաւ Թորամանեանի, կոմիտասի գործին հանդէպ որ մասնաւորուած աշխարհէ մը, պատրաստուած իմացականանալիներ մը կուգայ այդ մարդոց մօտ։ Միւս կողմէն նկատի պարտաւոր է ունենալ Դ. Յովսէփեանին մասնաւորումն ալ, Հայ մանր առեւտրականութեան անսահմանօրէն ընդարձակ կերպարանքները։ Ես փշրանքներու վրայ, ապաւորութիւններ կը ներեմ ինծի։ Երբ լոյս տեսնեն Դ. Յովսէփեանի տիրական գործերը, այն ատեն միայն պիտի ներուի կշիռը անոր անձին ու գործին ամբողջական արժէքին։ Ապահով այդ օրուան, կը ճշդենք ուրիշ բաներ։ Խօսիցայ իր պարկեշտութենէն։ Կակիկ, պզոյշ, մանաւանդ զգաստ, միշտ աչքերը հառատատ հողին, անխոնջ դիտող, ուխտուն տարեկանին պատանութեան իր մախազը հասկացաղի դեռ նոյն վճիռ պարզութեամբ ու սիրով կրող։ Այո։ Մտատիւ։ Լուսանկար։ Մտազօրեմ։ Կերպաս։ Միտաղ։ Որպէսզի ատենք օգտագործուին հայ մշակոյթին պատմութեան։ Ու մանրանկար։ Այսինքն մանրանկարիչը որմէ անշուշտ գրիչը։ Որմէ՝ մատենագիրը։ Այս տարօրինակ մեթոտով է որ ուսումնասիրել մը, քննադատել մը, ոսկերչական աշխատանքէ մը, բնութիւն ու սիրէն, գոյնէն ու գիծէն անիկա անպայման պիտի հասնի գրուածին որուն հետեւը եթէ ոչ միշտ, դէթ յաճախ մեր հին ըմբռնումին համեմատ մատենագիրը կը ծուարի, եթէ ոչ տարուան գրագէտը։ Ու մեծ գրագէտները եթէ մշակոյթներէ համագրուածներ են, սովորականները այդ համագրուածին տարրերը կը ճշդեն։

Այնքան ընդարձակ այս մարդէն իմ առնելիքը՝ քանի մը կողմերու վրայ անոր ձգած ներգործութիւնը։ Մասնագրականը մեկնէ եր այդ կողմերեն։

Մեկէ աւելի են գիրքեր ու մարդիկ ներկայացնելու եղանակները։ Ձիս հոս չէ փորձեր արեւելահայ քննադատութեան մէջ դպրոց կազմած ախորժակը որ մեկիկ մեկիկ կը տեսնէ գործերը, անոնց պարունակութիւնը մեկ ձեռքով առնելով տալու միւս ձեռքին — այսինքն գիրքին քամանդակութիւնը համառօտագրած ըլլալու օգտագործելու միջոցներ։ Տաղանդի կողմերու արտահանում մը ի պաշտօնէ դրագէտի մը վրայ՝ ուրիշ եղանակ։ Կան երբեմն վիպողը, քերթողը, դատողը, թատերագիրը, լրագրողը նոյն մար-

դուն մէջ։ Գ. Յովսէփեան, այս աշխատանքի մոտքին անցած այդ կոմիտաս վերածումէն։ Հոս առանք կը վերածեմ ընդհանուր յայտարարի, Ու քանասիրէն, պիտունէն, պատմիչէն առաջ կը ծանրանամ մատենագրական ուսումնասիրու վրայ անոր վաստած վաստակին, չսած արդիւնքներուն ու բերած յաւելումներուն վրայ։

Եթէ առներ, հարատեւ թիւններ անոր թէլադրած են մեծագրութիւններ, գրական առանձին վաստակաւորներ չեն փորձած իր ուժերը իրենց համար։ Ասիկա՝ կը բացատրէ պակասը անջատ կենդանագիրներու, գոյն ընելով հասկնալի, ուշի ընդարձակ լոյսի մը տակ։ Խորովիկ Բարգմանիչ, Թովմա Մեծոփեցի, Մխիթար Այրիվանեցի, Մխիթար Սասնեցի կը թուին մենագրութիւններ, բայց են տարբեր աշխատասիրութիւն։ Գ. Յովսէփեանի միտքը այնպէս է կազմուած որ մարդկերը կ'ընդունի en bloc, ինչպէս իրարու կապուած անմիջական կամ հետեւար թելադրանքներով։ Ծիշտ անուններըը հիմնական անձնաւորներ չեն հայ գրականութեան պատմութեան մէջ։ Բայց չեն ալ ուղղ անուններ, ամէնուն դիտակցութեան իջած և հետեւարար գոյած դէմքի, տաղանդի, արդիւնքի միութիւն մը — մեծ գրագէտներըը դարուց սովորական գրաղներու կարուանէն։ Գ. Յովսէփեան այդ երբորդական անձնաւորութիւններըը ուսումնասիրելու դիջումովը իսկ, կը մատնէ տաղանդին մէկ մասնաւոր կողմը, — հայ մշակոյթը մէկ ու ամբողջ դաւանելու իր վարպետութիւնը, իմաստասիրութիւնը, եթէ մեծ չէք գաներ բառը։ Այդպէս աշխատանքի սեղանին հանուած, այդ կրասեր անուններըը թերեւս հետեւէն հետու կը խօսին ալ միջոցէն որ իրար է ընդմէջ ուղղ և կրասեր արուեստներուն։ Իր կարծիքով Եսայի Նչեցի մը նոյնքան հզօր անուն մըն է որքան Օձնեցին, կամ Որոտնեցին որոնց չափը ստեղծուած գրական հետաքրքրութիւնը հատարակութեան միջին մասին ալ տարածուած է։ Թարեւին Յովսէփեան զուտ բայց բարձր գոհունակութեամբ մը, չքսելու համար հպարտութեամբ մը կը խօսի Գլաձորի Համալսարանին վրայ։ Բաւն անգամ չխնայելով վանական գպրոցի մը վրայ որ կը փայլի գործու մը վրայով, հետաքրքրող կրթասիրու համար մեր երկիրը հարուածող ազգաներուն կիրկանին մէջ։ Արդ, Գլաձորի հոտոտուութիւնը (ԺԲ–ԺԴ դարեր), ինքնիրին համար ոչ միայն ձգողութիւնը ունի մեր միջին դարուն, այլ նաեւ մեզ կը խանգին իր ներքագրելի ուսումնասիրովը, ծանր վարդապետներովը, ուշի ծանր գրիչներովը, ու սա մասն-

ծուռը չարեւնակելու համար իր սուրբերովը, մատենագիրներովը, ուսանողական տարմերովը (չիշտաւակարան մը եսայի Նչեցիին աշակերտ կուտայ 360 երիտասարդ), այլեւ հայ կարիլի մշակոյթի մը վառարանը իբրեւ Գ. Յովհէփեանի դրչին տակ կը տարուի խորհրդանշանական(*) իմաստի։

Գ. Յովհէփեանի մատենագրական ուսումնասիրութեանց մէջ գործադրուած աշխատանքի հզանա՞կը։

— Ահա եթէ ոչ նորութիւնը զոր ժամուր պիտի ընդունէիք,

(*) *Ի վերջոյ պարտաւոր էք այս ժողովուրդին գանել մշակոյթը որ անշուշտ բաժիններով կայ իր արուեստին զանազան մարմնաւորութեանց մէջ, — երգ, ազօթք, քրոնիկ, տաճար, գրականութիւն, ու պարտաւոր էք այդ մշակոյթը բերել քանի մը հիմնական տախտակներու պարզութեան, բարիքին։ Մօտ երեք հազար տարի մեր ժողովուրդին հոգին «գրիւր կափուցեալ» չենք կրնար յայտարարել։ Գ. Յովհէփեան չի վախնար թէ ուշ ենք մնացած։ Իր աչքին տակ անիկա տեսաւ յարութիւնը հետաքազալ կորսուած գաւառով քաղաքակրթութիւններուն։ Արտաքին ծանր աշխատանքներ են անհրաժեշտ Աբչակուններու մշակոյթը վերակազմելու, քանի որ տարօրէն ոզմոզոլիք ապրեցութիւններու հանգոյց մըն էր ան։ Ատոնց մօտեցաւ Մարզպաններու, Բագրատուիներու չրջանին, առաւելապէս արտաքին ճամբաներով (բիւզանդագիտութիւն)։ Գ. Յովհէփեան դիմեց ամենէն հարազատ բայց անմատչելի, մշակոյթին իսկ փչրանքներուն որոնց անբաւականութիւնը մեր երկրին վրայ այնքան ազազակով կը զառնայ, քաղաքական վերիվայրումներուն իրրեւ հետեւանք։ Գլաձորոյ դպրոցը Արեւելեան Հայաստանի ամենէն նկարագիզ մէկ կայքին, աւետարանի կարգերու անմիջական կնիքով, լեռներու ներոք, այրերէն հազորդակցութեան լայն երակներէն հեռու իյնալու իր բախտովը, չէր կրնար ոչ վազարշապատը ոչ ալ Սիւնիքը հակակշռել։ Ուշագրաւը այն է որ Գ. Յովհէփեան իր համալսարանը կազմած է առաւելապէս ձեռագրային յիշատակարաններու և հատուկտոր աւերակային արձանագրութիւններու տուիքներով վանքին ոչ իսկ տեղը խնայած ժամանակէն իրր աւերակ անգամ։ Այս պայմաններուն տակ, հոգեւոր կարիքներու հոգածու կրօնական բարձր դպրոց մըն է ան։ Անոր կեանքը (1280–1350), իր արձակած կրօնական ոգեւորութեամբ, Գ. Յովհէփեանին տուած է արդի հայ պատմութիւն, բանասիրութիւն, մատենագրութեան մէջ մեծարժէք յիշատակարան մը, Խաղբակեանին վերջին 100 մեծագիր (քառասնակ) երկսիւնակ հէքերը գրաւելով։ Սիրա, միաբ, կիրք կը յիշեցնեն Սիսոեանի Լեւոն Մեծագործը։ Բայց եթէ Լեւոն Մեծագործ ձեզ կը հրապուրէ, բանաստեղծական չունչովը, Գլաձորը ձեզ կը նուաճէ աւելիով։ Այդ աւելին ժամանակին տարբերութիւնը չէ ընդմէջ Այիշանին և Յովհէփեանին, այլ աշխատանքը մշակոյթի համար մատնաւորելուն պինդ է հաւանաբար։ Ատ կրնայինք ընել այդ գաւառն ու ատիկա՝ մէկ մասն է մեր մշակոյթին,*
— Գ. Յովհէփեանի ուսումնասիրութեան եղրակացութիւնը։

գէթ յատկանշական իրազութիւնը որավ կը գտուի այդ աշխատանքի ազնուակը ոչ միայն արեւմտեան մեր բանասէր դպրոցին աւանդութիւններէն, այլեւ ի՛նձնուոյ արեւելեանին ալ մէջը։ Մէկէ աւելի տրժանիք, փառասիրութիւն, մանաւանդ նպատակներ կը համախառնուին հոն։ Ջինքը քիչ մը վարպետ ճամբաններով խօսցնող մը չաւտալ կը նշմարէ որ Գ. Յովսէփեան իր աշխատանքին աւտդ նկարագիրը գիտակաց կը գտնէր։ Դուք նթէ նախապաշարեալ մէկն էք, այդ գլուխները չատ չաւտալ կը փախադրէք գիրմանական հասատատ հմտութեան որ փառք մըն էր 1850 էն 1900, մինչեւ ամերիկեան նպանակներուն ընդհանրանալը։ Գերմանական, անշուշտ, քանի որ այնքան մեծաձաւալ այդ գործին մէջ դուք չէք գտներ տող մը որ չըլլայ պաշտպանուած տոպիւմհնտով մը։ Բայց համաութիւնը աւտնց կեանքի ճոնձրոյթ է եւ յոգնութիւն։ Գէթ մատենագրականին մէջ Յովսէփեանէն աւղ մը պիտի խղճահարէիք փախցընելու։ Ու գիտէք նոյն տանն որ այդ գետինէն իր էջերը աւաւելցուցած իւմհն կ'աւնեն իրենք զիրենք, գալու փոխարէն ասկէ ու անկէ, հին տպագրութիւններէ, գործերէ։ Համաութիւնը կանգնած պաշտպանելու փայլը, արդէն արեւելահայ բանասիրական դպրոցին նկարագիրներէն մէկն էր։ Ու գերմանական վտանգը այսպէսով հակակշռելէ վերջ Գ. Յովսէփեան կարդացած(*) է Վենեմիկն ու Վիեննան, ինչպէս արեւմտեան, այնինքն եւրոպական դպրոցներու գործերը։ Հայոց մշակոյթին պատմու-

---

(*) Այս բառը կարօտ է փոքր լուսաբանութեան մը։ Բանասէրը կարդալու արարքը վերածած է մարդոց մէջինին մօտ ընթացիկ իմաստն տարբեր կիրքի մը, տարփանքի մը։ Առաւելապէս յիշողութեամբ սնանող, բանասէրին միտքը բառերը կ'անձնատուրէ, ըսել կ'ուզեմ անոնց կուտայ մարզական կողմեր, անուններու զրութիւն մը։ Պատէհով է որ դուք կը հանդիպիք յաճախ տարօրինակ թուղ հատատուներու, այսինչ գիրքին մէջ, այսինչ բառին այնքան անդամ գործածուած ըլլալուն. գրականութեան մէջ՝ այնքան անգամ։ Անշուշտ միտը մեծ դեր ունի ու անհրաժեշտ է բանասէրին համար։ Բայց մշակոյթի պատմիչները բառերուն նոին իմաստը, այսինքն քաղաքակրթական ծեւման ալ պարտաւոր են անձնատուրել։ Ահա այս մանաւանդ է որ Գ. Յովսէփեանի ընթերցումները վերածած է տարբեր հոգեվիճակի։ Աւիչան հայոց պատմիչները կը կարդար յուզուելու, լալու, ու այդ տպաւորութիւնները իր ժողովուրդին զաւակներուն փոխադրելու համար։ Հայրենիքին տարփանքը։ Գ. Յովսէփեան կը կարդայ նոյն գիրքերը, անհրմէ օրսալու համար անուշի կաթներ, օրուց հոին կեանքը օր մը ըլլար բաբախած։ Ան ալ այդ կաթները պիտի վերադնէ հայ մշակոյթին փառքին։

թեան եւ օրէնքներուն հետ ապիկս մը պարտնակող։ Ներքին տա-
կաւին, քանի վատարանը իր իմացական կազմութեան որ հայոց
հայրենիքն է փառած իր աչքերուն, սրտերուն, մարմին իրր
կենդանի գոյութիւններու հանդէս ոչ թէ մագաղաթեայ, սր-
ձանագրական վկայութիւն։ Մի արհամարհէք այս փոսոր արձա-
գի ամենքիդ հակափաստերը վիճաբանին ու վիճաբանին։ Արեւելա-
հայ քաղաքագիտութիւնը օրօրոցն է, արեւմտահայը՝ գերեզմանին։
Հիմնական սա տզրխրներուն անիկա համառած է իրեն յատուկ
զգայնութիւն, համ, խառնուածք։ Իր անձին իսկ վրայ ամենէն
տիրական ճառագայթումը, — իր հոգորգականութիւնը արդ անար
խազխազած չար կենսագրականներն ալ կը տնքանան, կ'արդիանան։
Մեսրոպ Պատ. Նշանեան Դարանագցիի, Դաւթիճցիի, Զէյթունի
(երեմիա Քէօմիւրճեան) գործերը յատաչափանոց մենագրութիւն-
ներուն մէջ կը գործածէ մօտիկ եզանակ մը արդ կը յատաչա-
քանութիւն Դ. Ճալալեանի նման հրատարակութիւնները, Խորե-
վիկ, Գեղափոխեցի, Այրիվանեցի, եւլն.։

Այս եզանակը մատնանշելի
ծանրանալով թէ ինչպէս կը կազմուին Ճալալեանի մօտ
կենդանագիրները

որոնցմէ պիտի չուզէիք բամնալ, ապրի մը անգամ գանգ-
ցուածով, այնքան ամէն ինչ իրար, անդրադարձ է այդ կազմութեան
մէջ։ Ոչ մէկ չերացում։ Ոչ մէկ վեզում։ Ոչ մէկ գանգում, ինչ-
պէս ընթերցողը յարգելու պիտի։ Բոլոր այդ մատնագրական կեն-
դանագիրները համբոյր վրայ յօրինուած չորգանած քներ են, այսինքն
հիմնական աշխատանքի մը ի խնդիր գործադրուած։ Խապրակեանց
եռահատոր մեծագիր (քառածալ) գործին առաջադրութիւնն էր
մեր երկրին մէկ մասը, մեր պատմութեան մէկ չրջանը վերակազ-
մել. մտածելու չէիք ասիկա։ Արդ, այդ հոգեբան վրայ ու այդ գո-
յերուն ինչ որ իրրեւ կարկառ ու իրրեւ կեանք եզեր են, — անա
Խապրակեանցին մայր նիւթը։ Ու եթէ այդ կեանքին վրայ գոյ-
պիտի հանդիպիք մատնագիրներու, ասանք պիտի չօրինուին, այն
խղճմտութեամբ, կիրքով, — ասքութեամբ որքան կը գանանք
այս ամէնը ստեղծելու, քանդակելու, մանրանկարներու համար։
Անա իր մեծատին մէկ առանձնայատկութիւնը։

Դ. Ճալալեան իր ընկերներուն, բարեկամներուն, աչա-
կերտներուն չափ կը նանչնայ հայոց պատմութեան բոլոր անուննե-
րը, այն ընտանութեամբ, քնակատութեամբ, անմիչականութեամբ
որոնք մեզ կ'արտօնեն հոգեկան մերութիւններ գալ, տեսնել մեր

չուրջը: Թերեւս չէք գոհանար սա վկայութիւնով: Ու թերեւս կ'ուզեք սա դիտութիւնը նկրկել անկնիք, անարձագանգ համոզմանն չարիքով մը: Ի սկզբանէ կատարած ըլլալու էք զիջումը որ արեւելահայ համոզիւնը միշտ կեանքի պատառիկով մը պաշտպանուած է եղեր: Արդէն կեանքի սա զգայարանքը արեւելահայ գրականութեան ամենէն սրատեսիլ առաքինութիւնն է, մին միտակը թերեւս բուռ՝ ժամանակի տամարին մէջ քաւելու, սրբացնելու այդ գրականութեան ծանրակուռ մեղքերը, արատ յայտութիւնը: Ըսեր եմ տեղ մը վիպասան իսկ անունին համար արժանաւորութիւն չունեցող Պերճ Պաօլեանց մը կէս դար վերջը իր մահէն, ոչ միայն գնած է իր անկատարութիւնը, այլեւ անցած երախտաւորներու վազանդին: Իրեն ժամանակակից, ոճի վարպետներէն (Արեւմտահայ գրականութեան Նար-Պէյները, Թէրզեաններըը, Զերազներըը, քանի մը հատը յիշելու համար) հայ մշակոյթը այսօր անուն իսկ ժառանգած ըլլալու կը դժուարանայ, մինչ Պաօլեանցին գործը ժամանակէ մը լայն բաժին մը փրկած ըլլալուն բարիքովը մեզ կը ձգէ երախտապարտ: Գ. Յակսէվեան արեւէ արեւելահայ օժտուած տրձակագիրի հաւասար ունի կեանքին զգայարանքը: Ու այս չնորհն է որ կը պաշտպանէ իր ոչ միայն մատենագրական, այլեւ ուղղակի կէս դիտական աշխատանքները: Հազարաւոր ձեռագիրներու չիշատակութիւնները, իրենց կարգին, կարծես չատ ատելի ուշ կը պարզին քան տպագիրները: Այդ մատեաններուն մէջ վատնուած հագիւն մեկնքը թերեւս նախապաշարում՝ ընդունիլ ազգիւրին ձեռագրին գոյութեան, բայց ինծի հետ էք ընդունելու որ ձեռագիր մը աւելի է քան տպագիր մը, ձեր մատենադարանին մէջ առանձին տեղակ մը, ճառագայթառմամ մը: Յակսէվեանին գոյութիւնը եղեր է մշակոյթի չիման մէջ այդ յիշատակարաններուն: Աւելին Գ. Յակսէվեանի մեր բանասէրներէն այն մարդն է որ ձեռագրի յիշատակարաններուն հանդէպ զգացական սա ընկալչութիւնը ամենուցեր է ճկարային ալ ապրումներով: Փառակազմ Ս. Գրքի մը մատեանին, կէս կանգունի մօտերը գտնուող մագաղաթին երեսին արքայական ընտանիք մը (կեռան Թագուհիին Աւետարանը երուսազէմի ձեռագիրներէն) մեր օրերու փարագրութիւն մը չէր կրնար ըլլալ, ոչ իսկ նկար մը: Այդ ընտանիքը, հազ այդ մանրացած գիծերուն ու ներքացած գործերուն պարզամիտ խազազութեան մէջ փշրանք մըն է, հայոց արուեստին: Կ'ըմբռնէ՞ք ձգողութիւնը, կախարդանքը հաստատումին: Ու գարերը անքաւական՝ պաղեցնելու այդ աչքե-

բան ծանր սուգը, ներքին կրակը: Ու ասիկա այսպէս ալ Ս. Գիրքին մէջ էջևրան կոչքին կծկատած խնդճ ու պատուա մանրամասնութեան համար: Այս պաշտպանութիւնն է ատա որ Գ. Յովսէփեանի վախճան տարիներուն չէ պակսած իրեն ոչ մէկ օր: Ագահները ասկից խառնելով կը սպրծան, կ'ըսէ ժողովուրդը: Գ. Յովսէփեան կը խորհրդայ իր նկարներուն, ձեռագիրներուն, արձանագրութիւններուն մէջ օր մը հետ մը խորհրդելով, եթէ գէշ չէք գաներ բացատրութիւնը: Ու բիւրաւոր արձանագրութիւնները, որոնց համեմատ, ապրուստի բառերու չափ մեզի օտար անուններ, բոլորին ալ վիզին կերպարը տպագրը բարիք գործելու — գիրքի, քարի կերպարանքներով, — այսինքն մեր ժողովուրդը այսքան կործանումներէն վերջ ազգ պահող հոգիէն ճուսխաճ: Ու մեր բանակները, տակուբեր ասքի և կամ գետին իջած առաջնորդու ծակ ու ծուկերէն, խորաններէն, կամարիկներէն, խորշերէն ու կիսեզմաններէն, տասնք ալ անուններուն գալուկ պատանքին մէջ պահելով մեզ գալը կեանքին: Եւ եթէ այս խաչմանին ուշադրեցնէք ինչ որ մեր ազգ իրները ձգած են մեզի, դուք կ'անհնարա մատանաւորիները Գ. Յովսէփեանի ուղիղը մշտապարս վիճակի մը մէջ պահող տաղտապին:

Գ. Յովսէփեան, այսպէս, ամէնօրեայ յամառանքով հաւաքած իր խաչմատանէն — բառը առէք խաչմանները աչխարհ մը թևադրող — պիտի կազմէ ընկերութիւններ, շրջանի համար հաստատութիւն: Պիտի կազմէ վանական «ուխտի միաբանութիւններ», ամանք քանի մը գարու կեանքով նոյնիսկ: Դուք հարիւ կ'ըմբռնէք թէ ինչ կը նշանակէ մխիթարեան մը, այդ գարերուն, իր անգամներով, գործերովը, վանքէն ներս ու վանքէն դուրս, երբ իշխաններ, սեպուհներ, փիլ չատ կուչտ սեզան շրջակզներ իրենց մեղքերը, կիրքերը, տասնապանքները կը յանձնին գծել վանքի մէկ պատին քարի մը երեսին, իրենց անունը վերատահելով, վճռակել վերջը իրենց մահէն յետոյ պատարագին մէջ յիշուելու անգամները, այնքան օրատյայ երկիւղածութեամբ: Գ. Յովսէփեան, այդ անուններէն պիտի կազմէ բարձր ալ պատակարգը, իշխանական տոհմերը, ազգակցական կապերով իրարու վերածելի մարզող ընտանիքներ: Իրարու հետէ կ'անցնին սա անուններըը, հանկնալի խաժամուժը չօրինելու ձեր մարքին մէջ: Ու ճիշդ այս կէտին է որ սկիզբ կ'առնէ ալֆիմին: կը խօսիմ օրինակով մը.

Ունեցէք Գրիգոր անուն մը: Եւ որովհետեւ ասանի մը քնա-

կիւը չէ այդ մարդը, հարկապրաբար ձեր մաքին ինչպէս արդէն յիշատակարանները, արձանագրութիւնները կը ներկայանան հարիւրաւոր նման հնչումով անուններ, երբեմն նոյնիսկ ժամանակի նոյն շերտին մէջ: Բոլորը կազմով մը կամ մը բան յանձնած տեղագրիան տարբին: կը հետեւի անոնցմով ստեղծելի խառնուրդ: Գ. Յովսէփեան պարտքին տակն է այդ հարիւրներու մէջէն իր Գրիգորը առանձնացնելու: Ասոր համար անիկա խնամքով հետաքած է վաւերաթուղթեր, երբեմն ապ մը, երբեմն էջ մը, իրարմէ պարբերով հետեւ ապրիւրներէն: Այս նշխարներուն օգնութեամբ անիկա կը յաջողի ճանչնալ այդ Գրիգորին առանն ու ազգը, ազգատոհմը, կեանքին ծանր արարքները, ինչպէս մանր ու մեծ բոլոր գործերը, գործառնութիւնները որոնցմով այդ Գրիգորը կ'ըլլայ ինքզինքը, իր պարտքը, պիտի ըսէինք: կ'ընդունիմ: Բայց իր պարտքը պիտի չըլլար, Գրիգոր Կաթողիկոսի մը համար անհրաժեշտ սա documentationը ձեզի վճռական հետեւ մի ոմն Գրիգոր քահանայի, նոյնիսկ գիրի մը համար որոնք միջոց են ուներու ձեռագիր մը գնելու, ու անոր մէկ անկիւնէն եթէ ոչ յիշատակարանին, ձեզմէ խնդրելու որ գիրքը երբ գործածէք յիշէք իրենց եղբայրները, մասնց կիները, «հուերը» (քոյրերը), ծնողները առանձին առանձին: Ուրեմն ձեռագրէ մը Գ. Յովսէփեանին մաքին կը նետուին փիլն փիլ քանի մը տասնեակ անուններ, միշտ այդ մի ոմն Գրիգոր քահանային հետ որոշ կապակցութեամբ: Ու ինչպէս կը պատահէր շատ յաճախ, ենթադրեցէք որ ձեռագիրը ծախուի: Երկրորդ գնողը այս անգամ իր կարգին, իր խմբագրել տուած յիշատակարանին մէջ, պիտի թարգէ նոր անուններ: կարգացողներուն աւելցուցածները: Ձեռագրին ոգիտականը, որ կրնայ զոյգալ Գլաձորէն Գահիրէ, Թռիլ, ծախուիլ, վերադառնալ իր բնակավայրը: Ու ձեռն հիւսին նման, ժամանակին մէջ հիւսկհիւսէ ամոզ այս մարդերու խումբը, միակ ձեռագրի մը մէջ, կը գտնայ ճշմարիտ խումբ մը, սա տարբերութեամբ որ ամէն անուն կը յամառի իր պատմուճանը պահել իր վրան, այնինքն չհրաժարիլ իր անձնականութենէն: Ու ապրիլ Գ. Յովսէփեանի մաքին մէջ: Հիմա կը հրաւիրուիք այդ ձեռագիրը բազմապատկել ես ըսեմ հարիւրով, գուք ճշդեցէք հազարով, հազարներով: Տակաւին: Անուններուն մինակ մագազաթներու մէջ չեն բնակիր: Անոնք կ'ապրին քարերու կողքին, աւերակներու պատերուն, գերեզմաններու վէմերուն, երբեմն նոյնիսկ բնական ժայռերու: Ու դուք, Գ. Յովսէփեանէն ձեր աչքը չէք կրնար փախցնել այդ քա-

կրնանքուն ազատ անձեր: Կ՚առնէք անոնց լուսանկարները, առնուազն ընդօրինակութիւնները: Կ՚ըմբռնէ՞ք տարազնուամին ընդարձակութիւնն ու ճակատագիրը:

Թելադրելէ վերջ մեծատին սա տարօրինակ դժուարութիւնները կ՚անցնիմ արդիւնքին: Եթէ փոքր անուններու հետ սա եզանակը կը դառնայ ուշագրութիւնը բեկանող (*), մեծ անուններու հետ գործադրուած, անիկա կուտայ անմոռանալի պայծառութեամբ, ամրութեամբ, մանուածագ թանձրութիւնով (արիւնլճակները կ՚ըսեն կոնկրեs) անձնաւորութիւններ որոնց հրապոյրը, հմայքը, խառնիչ անուշութիւնը մեծ մասով կը բղխին իրենց իսկ պայմաններէն, կեանքի կտորէն որ յուշքի մը ձեւով ինկեր է այդպէս ժամանակի անհուն ծովին մէկ ափունքին, կաւէ կլով քարի մը, թուղթի մը, գիրի մը: Անձնաւորութիւններ, պարզ ինչպէս քարդ, իշխան ինչպէս արհեստաւոր, Բանին ապաստաւոր ու ամենամեզ քերթող (մագաղաթի): Ջեռագրէն ինչպէս մանրանկարչէն, աւերակէն ինչպէս ոզջ տաճարի մը որմախորշերէն, ազատուած ակիհէ մը կամ չուչփայէ մը: Բոլորը նուբը, քնութեամբ գալկա-

---

(*) Գ. Ծովէփեան գրամոյ մը, կատապի ընթերցամոյ մը չէ սակայն, ինչպէս չէ քաղքենին, որ իր դանր ճաշին մարսուելու դիւրացնելու միջոցներուն քով — ռատիօ, բազկամոռ, սրահական չաղփապփանք — տեղ կը բանայ գիրքին ալ: Խաղրակեանին մէջ, ըսի անգամ մը, անիկա կը յայտարարէ մասնագէտներէն իսկ չկարդացուիլը աչք առած ըլլալը, հպատակելու համար իր տիրական կիրքին որ կորուստէ ազատագրումն է, մեր ոգեկէն հարստութենէն փշուր մը բան իսկ պահող օրուէ սրբազան հրեատակի: Ահա թէ ինչու, տարազնուումը դիմաւորելով իսկ, անիկա անհրաժեշտօրէն կը սեւեռէր ամէն գիրք, քար, նկար, կտաւ, բհնդ, մետաղ որոնց վրայ բան մը ինկած է հայ հոգիէն: Եւ որովհետեւ, ինչպէս դիտեցուած քիչ վերը, բոլոր այդ փշրանքները հարուստ են կեանքին յոյզերովը, Գ. Ծովէփեանէն անոնց մասին տրուած ամէն տեղեկագիր — նեթեցեք սա համեստ բառին որ աւելի հարազատ կերպով կը բացատրէ Գ. Ծովէփեանին տագանդն ու փոյթը — այդ իսկ բարիքով կը գառնայ ոչ միայն ատաղձ մը, օր մը օգտագործելի աւելի մեծ հատորի մը համար, այլեւ կը բաւէ ինքը իրեն, այսինքն կը գրաւէ մեր համակրանքը: Ջինքը կարդալը յոգնութիւն, անչուշտ, բայց մեր սխալին պատճառովը: Այդ խտութեամբ էջերը ժամանակ չեն գաներ տեսաւորուելու, երբ վէպի մը պէս անցնելիք դանդաղ մեր աչքերէն: Եթէ փոքրերու համար իրաւ է սա տարազնուումին չարիքը, կրնա՞նք անդրադառնալ բարիքին, որ մեծերը տալու արարքը պիտի վերածէր խորունկ ձգողութեան: Մեծ մարդերէն մեր հետաքրքրութիւնը անյագ է, փոքրերուն հանդէպ մեր արագ ձանձրոյթին հետ խառնը համեմատութեամբ մը:

ցած, լեզուին բառերուն հոին կծկուած, իրենց հզօր կիրքերը կարծես քաւելու համար։ Որոնք կախարդական բառերու չափ թեթեւ ձեւերով կը հաւաքին իրենց գծիկները, կ՚ըլլան մարմին, կը հագնին բարոյական ալ գեղեցկութեան երեսին ծիրանին, նահապետական չափիկը, այնքան ստուերակ, այնքան իրաւ, այնքան հեռու, հին, սաստ, հէքիաթաձեւ նոյն ատեն, որ կը վարանիս սա անիրական իրականութիւնը որեւէս անպատկերաւոր։ Մանաւանդ մանրանկարներուն հազիւ chiaroscuro տարազատութեան դիմաց արքան խորհրդաւոր անոնցմէ լրիւով հագնելէն իրականութիւնը։ Այս ամէնը Գ. Յովսէփեան կ՚ընդունի բնական ընկալչութեամբ մը։ Այս ամէնուն դէմ անիկա հազիւ կը բանայ բերան հմտութեան ծանր բառերու տակ վախնալով չքացնել այնքան փխրուն սա նշխարները։ Ըսի ձեզի թէ մարդեր կան որոնց հետ դիւրաւ տագնապ մը չի դրսեւորիր քննութեան սեղանին։ Գ. Յովսէփեան այդ անձնաւորութիւններէն չորրորդը մըն է, այնքան մէկը որ պարտքին տակն է գտածը փոխակերպելու, չքնաղ համար ազատագրելու, սեւցնելու, հաւատարմագրեր արարքներ դիրին սպասաւորներուն մօտ։ Ու ասիկա անոր համար, թերեւս, վասն զի գրագէտին դերը արդէն ժամանակը կատարած է, այդ մարդկութեան վրայ նետելով իր ոսոխները որուն ընդմէջէն մեր խառնութիւնները կը մեղմանան, մեր համակրանքը կը կանխագրաւուի խորհրդաւոր ակրոբատիան զգացման մը մէջէն, որ մահուան տուն է անցեալին վրայ։

Գրելու մասնաւոր եղանա՞կ մը։

— Չեմ կարծեր։ Գ. Յովսէփեանի ոճը առաքինութիւնն ունի ան չըլլալու։ Այսինքն արուեստին որեւէ նպատակ կարօտ չէ այդ եղանակը։ Ուղիղ, Գագիացիք կ՚ըսեն direct, անմիջական, անդրաժեշտ այդ նախադասութիւնները չարանը կ՚ապատէ ասպարէզին տափակութենէն, իմ կարծիքով, պաշտպանուած ըլլալուն ոչ միայն անհուն հմտութեան մը պատկառանքէն (որ մինակը անբաւական է սակայն), այլեւ հաւանաբար սիրային ալ զեղումէն զոր պարտաւոր էք նկատի առնել։ Սրուանձտեանց, Ալիշան, կոստանեան, Մխաբան, Մագխարաս, արեւելահայ բոլոր բանաձեւները հաս է որ կը զառուին հանդարտ, ուղղով դարձող, արամաբանող մարդոց կարեւորէն։ Անոնց անձնականութեան գոլը, գոյնը, ներքին իրաւութիւնն են որ կ՚անցնին իրենց հետ չփոխմի մտնող մարդերուն։

Այս գիծի նկարագիրներ են, մասնագրականին կալուածին մէջ մասնաւորմամբ մը, Եսայի Նչեցի, Յովհաննէս Գառնեցի,

Խաչատուր կ՚ըսէր, երբ որ ալ խաղաթուղթերէն պատմա-մանրապրկան պարկեշտ, ամուր, մանրազնին կառուցման դասա-գործոց մըն է, թերեւս Գ. Զոհրապեանի գրական տաղանդէն ալ ազատով յիշատակարան մը, ուր ոչ մէկ մատնուած կը բխի գրա-գէտին ուղիղէն որ չունենար իր գոպանակը արտաքին վկայու-թենէ մը: Թերեւս տեղը յարմար, դիտել ալ տալու որ գրակա-նութիւն եղող ու չեղող սա աշխատելու կերպը գիտութիւն, հըմ-տութիւն ալ է ու չէ նոյն տեսին:

Ձեմ կրկնելու ընթացիկ, մասնաւորաբար արեւելահայոց մօտ ընդհանրացած եզրակը, անգամ մը ևս վերլուծական դէմքերը նորէն բերելու ցաւցտանդէսի, քննելու համար անոնց ասս ու ան գիծե-րուն հարազատութիւնը, տեղալու փոչին մանրազբ գիտողութիւն-ներուն, — հեղինակէն տրուածը սաքցնելով ևորէն տալու ձեր վա-յելումին: Իմ ընկերքը այս մարդոց հոգեկան հարստութեան, կամ-քի հզօրութեան ու սրտի մեծութեանց արժանիքները ոչ գրուա-տելը կրնայ ըլլալ, քանի որ Գ. Զոհրապեան այնքան յաջողու-թեամբ, երբեմն յուզիչ վեհացկութեամբ կատարած է այդ պարտ-քը, անոնց հանգէպ, ոչ ալ անոնց պատմական հարազատութիւնը, յօրինման արտակարգ կենդանութիւնը հաստատել: Մեր օրերու անձնաւորութիւնները չափով մը մատչելի են այդ աշխատանքին: Անցեալին անձնաւորութիւնները չեն մը չունին ատկէ: Բայց իրա-ւութիւն է որ քննադատը ուզէ կամ չուզէ ազդ են այդ մարդերը Գ. Զոհրապեանի էջերուն մէջ, իրենց կենդանագիրներուն, ըսի անգամ մը, բովանդակ իրաւութեամբը: Իմ ընելիքներս կը բխին զանոնք սեւեռելու, նուաճելու համար գործածուած եղանակին — թեքնիքը — նրբութենէն որքան maîtriseէն: Պատ մը լուսաբա-նութիւն, եթէ կը հանդուրժէք:

— Ամէն անձնաւորութենէ կամ խումբէ առաջ, Գ. Զոհրա-պեան իր առաջադրութեան սեղանին ունի հիմնական մտածում մը, բաւական ընդարձակ և խորունկ, որպէսզի գործածուելով չըս-պառի վազամամ: կատարեալ օրինակ մը, եղրակացութեան առիթով: Ասիկա՝ մեր աւատականութեան իրականութիւնն է, բազաւորական տոհմերու իսկ վեր, կամ ան ոնց չհացուածն վերչն ալ: Տիրականը այս հատատուածին մէջ աւատական յղացիւն կ՚ըսէր: Ասիկ՝ մարդե-րը: Ասոնցմէ՝ արարքները: Ասոնցմէ արդիւնքները, մասնաւորա-բար մշակոյթի կալուածին վրայ: Ահա իր պարզագոյն եզրերուն վերածուած թեքնիք մը: Այսպէս արուած մտածման սա կազա-պարը, Գ. Զոհրապեան կը լեցնէ անսպառ կոչուելու չափ առատ

մանրամասնութիւններով, չոխչոխիչ ձեւով մը... ձեռագիրներէ մեկիկ մեկիկ ճարուած ու ձեռագիրները, նոյնն են մեզի համար: կը հրաւիրեմ ձեզ կենալ պատկառանքով առ հաւատամքին հանդէպ: Միամիտ մը չեմ չվախնալու չափ վստահելէն, որ խճանկարային յօրինուածին ազգատութիւնն է, թղզտուած արձանային միակտուր ժայթքին: Ու չեմ ալ թեթեւցներ վստանդը մարդու մը կտորները հարիւրաւոր տեղերէ հաւաքելով մարդ մը ստքի նետելու: կենդանի անձնաւորութիւն մը հնուելնոց թանգարան մը չէ: Բայց ըսի ձեզի թէ Գ. Յովսէփեան կը ճանչնայ ոսկին: Ու այս գիտցարանքը, այս expertise'ն է որ կը վարել իր ընտրութիւնները իր ամբարած հնութեանց մեջերքէն: Եւ որովհետեւ իր յօրինելիք անձնաւորութիւնները — իր թէզին իսկ ի պաշտպանութիւն, մշակոյթ և արուեստ — գլխաւորապէս եկեղեցականներ (*) են, աշխարհականներուն ճակատագրական ժխտուելութեան պատճառով, արդիւնքը կը սաստկայ նկարագիր մը, կրօնա-բարոյական չեչ-

---

(*) Յաւէ ի ինձի որ սա մեթոտը, մարդեր յօրինելու, Գ. Յովսէփեան գործածէ առաւելապէս եկեղեցականներու վրայ ու անոնի արագ, գրեթէ անտրամադիր, աշխարհական անձնաւորութեանց առջեւէն, անշուշտ առանց դաժան առկայութեան: Գիտէք արդէն որ Գ. Յովսէփեանի երկրախուզութիւնը, չըսելու համար հոգեխուզութիւնը իրեն տարած էր ընտրած ժ-ժԴ դարերը մասնաւորապէս: Այսինքն՝ Զամարեանցիներու, Պռօշեանցիներու, Օրբէլեանցիներու այնքան քիչ ծանօթ բայց այնքան ալ հարուստ — Տրապիզոնով — իշխանապետութեանց հեքիաթանման իրականութիւնը: Զաքարէ, Իւան, Պռօշ, Պապակ, Էլչէ, Տարսայիճ, Լիպարիտ, Հասան, իրենց հնչական իսկ թեւապրանքով տարաշխարհիկ բաներու համը, խռովքները կը ծորին: Մեր գիտցած անուններէն այնքան տարբեր սա բառերուն հոսին ափերը են ով գիտէ ինչ մարդեր: Ու մեր պատմութեան ամենէն մթին, քիչ պեղուած մէկ չրջանին, ուր մէկ կողմէն կը քայքայուին Բագրատուիները, Անիի մէջ, միւս կողմէն Ռուբինեանները իրենց հերոսական պետութիւնը պարտաւոր են պաշտպանել աշխարհ մը թշնամիներու դէմ: Գ. Յովսէփեանի վերակազմել փորձած իշխանական տուներուն ճակատագիրը չէը կրնար տարբերել մեր պատմութեան մեկ յանձնած միւս նախարարական տուներուն ճակատագրէն. պատմութիւն ընելու չունիմ ժամանակ: Գիտցէք միայն թէ երբ իշխանները կը հալածուին, կը հալածեն, կը սպաննեն, կը սպաննուին, հոն է միշտ, այդ ամէնը հանդուերժելու վարժուած հայ ժողովուրդ, գերի՝ կրկնակ չղթաներով: Գ. Յովսէփեան չէ օգտագործած պատեհութիւնը հայ ժողովուրդ մը տալու այդ գարերէն, թերեւս հասկնալի տագնապին մէջը իր ընկերքին մասնաւորութեան: Այդ ժողովուրդը կը տրուէր լայն, ընդարձակ վերլուծական աշխատանքէ մը վերջ: Ու կը տրուէր որեւէ մարքի բանուորի մը բարեկամացողութեամբն իսկ: Ինչ որ իրեն էր առանձնապէս: Աշակոյթին մթերքը պատագրել: Ահա թէ ինչու

տեսալ գոյներով։ Ու հակառակ անոր որ խաղբակեաճիը աչխարհիկ հարստութեան մը նուիրուած մենագրութիւն մը կը խոստանար, առնուազն անունին թևլագրանքովը, գիրքը երբ կ'աւարտէք, ձեր մտքին վրայ ոչ մէկ իչխանի տուեր։ Փոխարէնն՝ ապաւորիչ, յուզիչ, նոյնիսկ չքեղ կերպարանքները իրարմէ փառակերտ եկեղեցականներուն։ Դարերէն Յովսէփեան հին մատենագիրները իր մոբթին մէջ ունէր անքակտելի։

Եթէ թղթը այնպէս ուղէր որ այս տիպարներուն մէջ տատզանիլ կրեանները ըլլան մէկէ աւելի, այսինքն երբ նոյն անձին համր ուսուցիչ մը, գրող մը, կազմակերպիչ – գործիչ մը իր անձին վրայ մեծ զոգուճներով հեղինակութեան բարձրացած սաբբ մը կուգան քով քովի, դուք պիտի գտնէք Գ. Յովսէփեանը լայն, հնչատգին զեղուճի մէջ, կազմերուն իւրաքանչիւրին համար, միչտ անյայտ ազդիւրէն, այսինքն ձեռագիրներու մթերքէն ընտրուած վճռական վկայութիւններով։ Ըսի թէ իր հրապոյրը առաւելապէս

մինչև ժէ.րդ դարու սկիզբները երկարող իշխանական տուն մը (որմէ այնքան արդիւնքներ աւելցած են մեր արուեստին գանագան երեսներուն, և որուն չառաւիղը կ'երկարածգուի մինչև ժէ.րդ դար, Միջնադարը և նոր ժամանակները համադրող անձնաւորութեանց հոլի մը ձեռով. Գռնչէն մինչև ... Խորայէլ Օբի, այնքան սարբերակ պայմաններով, բայց այնքան ալ հանգուցակ ճակատագիրներով։ Հերեսիկոսներէն մինչև սուրբերը, կարաւան վարդապետներէն մինչև ... կայսրերը) չէ արժանացած իր արեան դեղեցկութեան արժանի սիրապէս գործադրուած վիրուժական պատկերացման մը։ Փորձ մը, իմ կողմէ, սա գանցը մը արդարացնելու, Գ. Յովսէփեանին իսկ առաջադրութեանց հնչուժով, կը բաժնի խորագոյն արտայութեան։ Ինչպէս մեր պատմութեան բոլոր սարածքները, Գ. Յովսէփեանին սահմանագծած սարածքն ալ, հոգին ու միջոցն ակօսներ էր անսարակոյս, բոլոր այն ծանր խոտորքներով, որոնք բացառիկ խորութեամբ մը կը սրորեն մեր երկիրը, գարեր ու գարեր։ Այդ կէս հազարամեակին ալ, մեր իշխանները, մեր եկեղեցականներուն չափ, եթէ ոչ աւելի սիրեցին իրենց երկիրը ցաւագին, վտանգահար սիրալի այն սիրով որ հողին գոյութիւնն է, անկէ զրկուելու ամենաժամեայ դիտակցութեամբ մը արիւնող։ Դուք մի ընդհանրացնէք օրինակները իշխաններուն, որոնք իրենց հոգերը կը ծախէին Բիւզանդիոնի կեսարներուն, կայսրութեան աւելի ապահով մարզերէն քազաքներու փոխարէն։ Ազգուններ, Գահաւորներ։ Այո՛։ Բայց այդ քանի մը հասին դիմաց սրքան չատ թիւը աներոց որոնք չէրկեցին պապենական հոգերը, ոգեզատ պատմութեան ամենէն հզօր արշաւանքին հեղեղովը, աւելի քան հինգ-վեց դար անուղղութիւնով (Սկեճուք-Թուրք-Թաթար)։ Այս մարդիկը իրենց կրցածը բրին, գարին իրենց գլուխները հազար դուռ, փորձեցին բոլոր միջոցները, գիմանալու համար թաթարական հեղեղին, դանելու համար ապրելու ե-

պարտական էր անիկա այդ նախանձութիւին, ասոր չուկաներուն, ընդհանրապէս՝ ձեռագիր, մանրանկար, քար կամ աւերակ։ Իսպէս հաւաքչական, համատական որով և սակրջ սա կրթանքը հիմնական ձգտումի մը մէջ կը գծէ ինքզինքը, դառնալու համար մշակոյթի կառուցման նախատարբ։ Իշխանական տուն մըն էին խաղբակեանները։ Մոռնալու չէք ասիկա։ Ու ձեզի թելագրուած է որ Դ. Յովսէփեանին ձգտումը պատմութեան միջոցներով պատմութեան ենթ անցնիլն եր անդին։ Այսինքն՝

— Մշակոյթին։

Ու կը կրկնեմ

— Քաղաքը կ՝անցնի քայց անկէ կը մնայ արձանիկը։

Գաղիացի բանաստեղծին այնքան իրաւ վէմ-պատկերը, և կ՝աւելցնեմ

— Անցեր են բոլոր իշխանները, իրենց փառքէն, խենթութիւններէն և գեղեցկութիւններէն երբեմն անուշի կառը մը անդամ խնայելու անկարող, բայց իրենց արարքներէն մեզի ձգելով

դանակներ, որոնցմէ փաստեր են Դ. Յովսէփեանի տուները։ Ե. Մանանդեան, նոյն այդ մարդկէն գրեց իր Հայոց Պատմութեան անդրանիկ յաջողուածքները։ Այդ տուներուն տէրերը, հին բառով մը տանուտէրերը, եւյան անչուշտ կռուի գային։ Զարկին ու «զարկուանն գործածելու համար ժողովրդական երգին սրատեսդ պատկերը, սպացին ու լացին երբեմն գերպատանեան կոտորածները, անուրի առնուած քաշկռտուեցան տափաստանէ տափաստան, բայց, առիթը երբ ներկայացաւ, վառեցին կրկին իշխանական օճախը, բրին առատ առատ նուիրանքներ, այգի, տուն, եկամուտի աղբիւր, գիւղեր, քաղաք նոյնիսկ, այս ու ան անապատին որպէսզի հոն գործող մարդերը — վանականները — չարուշակին սպասը ոգիին։ Զհռաջիրը, կիսակործան տաճարներու վէմերը կը պատմեն այս բոլորէն նոյնքան պարզուկ գեղեցկութեամբ օրքան ճակատամարտներու, նահատակութեան մէջ իրենց այքերը գոցող հերոսներու արի արարքներէն։ Անոնք չէնցուցին վանքերը, հիմնեցին հկեղեցիները, պաշտպանեցին գպրոցները, խուլ, հայրենասէրի վստահութեամբ մը որ կը սպասարկէին ցեղին յաւիտենական խորհուրդին, հայ մտակոյրին յաւերժացման։ Անոնք են գարերը։ Մահը է լացը, սուգը, յուղբին ազը այդ հոգերուն երեսին, կործաններ է մեծ մասը վանքերուն։ Ամա՛յք, չէնութիւնը աւանները։ Պիծուեր են դամբարանները իշխաններուն, հոգեւոր հսկաներուն, մինչ անոնց անուններն կը յաւիտին յաճախել մեր գպրոցութեան ամենէն կսկծալից խորչերը, մեզ վերածելով կրակի։ Իրենց սա հակատագիրը, մեզ յուզումի, հիացման պարտաղրող։ Ու մանաւանդ այս ամենը իրր արմատ վրայ իր մէջը ընդունող մեր ժողովուրդը։ Ապահովարար Մոռցուած բաներու պարզ չարքին մէջ ամենէն խոովիչներէն կը մնան մեր իշխանները։

երբեմն չատ սրտառուչ կերպարանքներ, այսինքն այն բաներէն որոնք մեր մչակոյթը կը խորհրդանչեն։

Իշխանականին հանդէպ սա գաղջութիւնը, սարսամութիւնը Դ. Յակոբեանն կը վճարէ քառապատիկ, հոգեւորականին համար վարակիչ, յուզիչ սիրով և հպարտութեամբ։ Թեթեւութիւն՝ ապարէշները պատրաստակ գործածել, սա դիզումը հասկնալու։ Ի վերջոյ ատոյգը ան է որ մեր իշխաններուն պալատները, իշխաններուն իսկ ըմբռնողութեամբը չուքն իսկ չէին արժեր Աստուծոյ Պալատին։ Ատոյգ է դարձեալ որ թագաւոր և թագուհի առանձին այնքան կարեւոր դրադանքներ ալ ունէին արուեստին ապասը չանձնելու համար ասոր ընդունակ աչխատասէրներուս։ Յետոյ ասնեմ աւելցնելիք ուրիչ ալ մանրամասնութիւն։ Մեսրոպեան աչխարհէն ներս որ կը կոչուի դրականութեանց պատմութիւն, զգացական ջերմութիւնը անհրաժեչտ պայման մըն է կեանքին զգայութիւնը թելադրել կարենալու։ Առանց այդ հաւաքին, չատ յայլին դէմքերը մամիաներ են թանգարանային անդգածութեամբ մը նմայչներ, օր մը եղած բայց անդարձ մեռած բաներէ, որոնք կը վերադարձնեն մեր իմացականութիւնը, այսինքն կը հետաքրքրեն, բայց չեն հասներ մեր սիրտին։ Ցիչեցէք երբ կ՚այցելէք թանգարանները։ Մեռելն ու կեանքը հոն երբեմն քով քովի են, իրարու չուքերուն նման։ Դ. Յակոբեան իր հոգեւորականները կ՚արդիացնէ այս կրակով։ Այս մեծ արամադրութեան մէջէն, կը բացուին յօրինուածքին միւս ազդիւրները, գայն կենդանի, իրաւ ընող այն փոքր, բայց անփոխարինելի մանրամասնութիւնները, որոնք անձէ մը կ՚ըսեն իրենց քիչին մէջ, այնքան չատ որքան չեն ըսեր մարդը լման նիւթ ունեցող հատոր իմաստասիրական ձեռնարկներ։ Չեմ կրկնելու ինքզինքս։ Դ. Յակոբեան նախընտրարար ձեռագիրներէն ջոկուած տողերով, փչուրներով, տարբեր տարբեր ձեռագրերէ հոն բնկած, կը յաջողի անուններուն հագցնել ոչ միայն իրաւ մարմին մը, այլեւ անոնց կը ճարէ անհրաժեչտ պատմութիւնը, առնուազն դարձնութեան աւազ գիծերով։ Ըսես անտես ձեռք մը, իրարու հաւէլ, առանց մեզի տանի տալու որ վերահասու ըլլանք կատարածին, կ՚արձակէ ածականները, այնքան հին ու նոր նոյն տանի, այնքան վար դարերու չղթայի օձուն բայց մեզի ընտանի նոյն տանի, խոսոմոմանութիւնները որոնք աչխարհին մեզքերը կը դիզեն թերեւս տարբէ մը աւելի տարբ գրիչին, գպիրին, հեղինակին ուսերուն։ Այս փղոսկ փղոսկ տարբերով կը համապատրաստ անմոռալի չքեղութեամբ երեւոյթները,

եկեղեցականներ առաւելապէս, որոնք մեր պապերն են դարձեալ, մեր օրերու եպիսկոպոսներու, վարդապետներու նման հալածական, դատապարտուած իրենց ժողովուրդին ճակատագիրը կրկնելու, կրկնատրիալ առաքեալներուն, քանի որ ամենէն առաջ պիտի հրաւիրուին մեռնելու։ Բայց երբեք ակար, երբեք յուսահատյոյս։ Եօթանասուն տարիներու ընթացքին Գլաձորոյ վանքը արդիւնաւորած է մեր գրականութիւնը, գրչութիւնը, մանր արուեստներու բաժինը գործերով որոնցմով այսօր ոչ միայն կը յուզուինք, այլեւ կը հպարտանանք։ Ուրիշ փորձի մը մէջ, Մուտցուած բաներ, Նոր-Դիր հանդէս (945–46) ես մօտեցեր եմ վանքերուն, վերլուծեր վանականներուն դիւցազներգութիւնը։ Իմ աշխատանքը մատենական էր։ Դ. Ցամէնփեան գայն իր կարգին կատարած է տարեկոչներն, հատուած իրականութենէն պաշտպանուած գործերու մէջ։

Գլաձորի համալսարանին վարդապետները միայն ուսուցիչներ չեն, չըլլային խոչոր չափերով պայծառափայլ, առեն մը ուր ուսումը երկնային չնորհ էր «սակաւուց» մատչելի, և ուսուցումը, այսինքն ուսումը բաշխելու արարքը կը համեմատուէր գերագոյն առաքինութիւններուն։ Ձեռագիրներու մէջ որքան ատատ այն արտականները որոնք կը պատկին սրբագնողը։ «Նուաճեց»ը, «փիլիսոփան», «երկնաճանապոյն»ը գրիչները խորունկ յուզումով կը գործածեն իրենց ուսուցիչներուն անուան հետ։ Սահպատած եմ անցնիլ արագ, երեւոյթին կապուած իրարմէ ազուր ու սրատգին թելադրանքներէն ու հազիւ խօսիլ այդ մարդոց գրիչովը մեզի հասած ձեռագիր կամ ապեակ վաստակէն, որ եթէ կը պահէ մօտ 15 դարու վրայ հանգուցեալներ մը, գործակ կը պատկերէ մեր պայմանները կրօնական և իմացական դեռներին վրայ, պայմաններ որոնք գարէ գար երանգ միայն կը ձգեն կամ կ'առնեն, խորքին անայլայլ նայուածքը վրայ։ ԺԳ. դարուն անչուշտ նորութիւն չէին գանձերը, բայց նորութիւն՝ անոնց մէջ դնել փորձել բաներ որոնք ժամ չհամէին։ Կարգացէք Ցամհանէս Գառնեցիի (որ Տպղրականներուն պատկանող Գեղարդի վանքին մէջ աշխատած է ԺԳ-րդ դար) սա տողերը, զգալու համար սկիզբը ուրիշ ոգիի մը, ուրիշ գրականութեան մը։

Մի՛ տացես գործոյ քո ի վարձս։
Մի՛ հարկանիցես զմարդ կամ դանասանս։
Մի՛ անզգամեսցիս ի վերայ գրատուց։

Մի՛ լինիցիս դող ջրոյ և կամ հողոյ և կամ այլ իւիք իրաց։
Մի՛ կցեսցես տուն առ տուն կամ մերձեսցես սինոռ առ սինոռ։
Մի՛ երթիցես ի դիւթ և ի կախարդ և գարընգէց։
Մի՛ անցուսցես ի վերայ քո աւր՝ որ եթէ չկարդասցես գիրք։
Մի՛ խառնեսցես ջուր ի կաթն կամ ընդ դինի ի խաղ կամ ի վաճառ։
Մի՛ քակեսցես ղցանդ հայրենի և կամ արհամարհեսցես զեղեալ կարգս և զկանոնս նախահարցն։
Մի՛ տացես թոյլ առնել ի վերայ մեռելին կած, և կապոյտ և կտուր հերաց և օձիրս։
Մի՛ ճեսցեն առ քեզ վարձք վարձականաց և աչխատութիք. մշակաց։
Մի՛ ձգիցես առաջի մդ·կան խաւխ կամ խլինք կամ թռուք։
Մի՛ լինիր կոշտ և կոպիտ, անհանգիստ և անիմաստ։

«Այս ձեռով 150 խրատ տալուց յետոյ, աւելացնում է՝ «զոր եթէ առեալ ընդունիցես զսա՝ և այլոց երկիւղածաց ուսուսցես՝ բարւոք արասցես»։»

Խաղբակեանց (էջ 103)

Աւելորդ է բացատրել այս այնքան իրաւ պատգամները քաղաքակրթական տարողութիւնը։

Նոյն գիրքէն, ուրիշ տեղ մը ուրիշ հեղինակէ մը, Մխիթար Այրիվանեցի, այս Դեղարդի վանական, սա գանձը

«... որի մէջ հեղինակը ներբողում է գրքերը որպէս հարսի (եկեղեցի) զարդարանքի մասեր, թուելով նրանց անուններն ու գործածութեան տեղը։»

Այս քեզ չարոց մարգարտոյ և գումարտակ քում գըլխոյ.
Նոյն մեհեանդ քում անթոյ և բազկալար դաստակոյ.

Սա մատանի քում կընքոյ և գինդ գեղոյ ականջոյ,
Սա տարփ գաւտոյ քոյդ միջոյ և շաղք հերոց քում հիւսոյ.

Ոսկի խնձոր խազալոյ և վարդ ծոցոյդ յարակոյ։

Իսկ այս կտակ նոր ուխտի, ներկեալ արեամբ Քիստոսի,
Սա դամռանկի քում գլխի և Սարասխի ճակատի.

Ջառքաշ խիլայ վերն յարկի բնհեզ հաջազ պարփակի.
Հանդերձ նոսիճ հալուզի և պարեգաւտ չուչխարի։
Սա զարդ անձինդ զովելի բիւրապատիկ խիլայի.

Որ աւրըստաւուր փոփոխի ըստ խորհըրդեան՝ քումմ տաւնիք,
Երկրըպագեալ խիլայոցն, որ գայ առ քեզ հեզաբար։

Խաղբակեանք (էջ 117)

Կ՚արտագրեմ ուրիշ մը։

«Ես Մխիթար գրիչ սորա
Թուղթս անկոկ ու գրիչ չկայ,
Աւուրքս ցուրտ ու պարզկա
Զարտախ բարձր ու կրակ չկայ,
Դռներս (հաց) չոր ու սպաս չկայ,
Եւ այս Գլաձորն ո՞վ գիտենայ։
Ես յոյժ նեղած ու ճար չկայ,
Եւ ես պանդուխտ ու վհատ չկայ»։

Խաղբակեանք (էջ 220)

Այս քանի մը արտագրութիւններուն միտք բանին ձեր ուշադրութիւնը կանչել այդ կատրներուն մէջ իրական ոչ միայն բանաստեղծութեան վաւերամին, այլեւ արդի աշխարհաբարին նախաւար կերպարանքներէն պատառիկներ դնել ձեր առջեւ։ Դ. Ցովսէփեան այս ամէնը հանած է ձեռագրներէն։ Ու այդ դռնարները չատ մօտիկէն կը յիշեցնեն այն հոգեվիճակը որ համայնական է չրջանին բոլոր գրողներուն համար գրեթէ։ Ֆրիկ, Թլկատրանցի, Դ. Աղթամարցի, Երզնկացի, եթէ չեն սկսեր մեր աշխարհիկ բանաստեղծութիւնը, փաստ են մեծ արուեստէն, պայծառ իրագործումներէն որոնք երկու դար վերջը Բուշկաի վերագրուած քառեակներով պիտի ըլլան մեկնակէտը մեր նոր հոգիին արտայայտութեանց։ Մնաց որ, դեռ տատնեորդ դարէն, Նարեկացիի գանձերն ու քերթուածները, թէ՛ իրր խորք, մանաւանդ թէ՛ իրր ձեւ, կը գտաւին չարականներուն այլամերժօրէն կրօնաթաւալ կշռոյթէն, ըլլալու համար գունագեղ, «հեզանկուն» բիւմներ, դժուար տարազելի՝ գրիչին տակը խստաբարոյ մնաղին։ Փոխառո՞ծը։ Անշուշտ։ Ու այդ փոխառածը իրաւ է գործեալ, ԺԲ-րդ դարու ամենէն յաջողակ բանաստեղծին (Շնորհալի) մօտ։ Ու ԺԴ-րդ դարուն այլեւս չեն հանդիպիլ դժնդակ քերթուածները Դ. Մագիստրոսի։

Ուրի՞չ։

— *Այսինքն ձիւը՝ որ մեր մշակոյթին համար գտաւ բազրատունիներու փառքը (Ագռնց, Թոռամանեան), մեր պատմութեան վրայէն վերցուց ժանտ, մղձաւանջային վարագոյրը չրջանի մը ուր մեր ժողովուրդը հոգիական աչերն մը կը փոխէ դրեթէ, թաթարական*

որչափ անգամ մէջէն, խաչակիրներէն խաբուելէն վերջ (Յ. Մանանդեան), մեր գրականութեան վրայ ազդեցութ մեր Միջնադարին զգայնութիւնն ու բանաստեղծութիւնը (Ա. Ջօպանեան), և Գ. Ճոլօկեանով ձգտեցաւ առանք համադրել հայ արուեստի և մտածողքի ազդի որակաւոր յղացքին ներքը։

Արեւելեան խիստ ութիւնը, առածաձեւ ու զգաստ,

Հայկական թախիծը, այնքան սուգ վճարուած որով և անմերժելի,

Պատկառական փորձառութիւնը զոր նոր է որ կը յաւակնինք ուրանալ,

Ջուր, գոյնի, փայլի և գեղեցկութեան զգայութիւնները որոնք երկինէր

Երկին են մինչեւ Դուբեան կը յամառին մեր գրողները տատապեցնել

ամէն առանձնացումներ չեն վերի քերթուածներէն արտահանելի։ Անոնք մեր ժողովուրդին անմիջական չնորհները, հարբուստութիւնը, ապրումը, հանճարը ու մեռնիլը կազմեցին դարերով, անոր բարոյական զգացողութիւնը, անչահախնդիր երկնայնութիւնը, ու այն վարակիչ, տագնապալի եփուռնութիւնը որոնցմով մեր պապերը կեանքը հագնելու, դիմաւորելու, «բարիօ ի կատար ածելու» արարքները վերածեցին ազգային հոգեխառնութեան։ Եթէ տատանէն վար, եւ՝ մեր դարերուն համար արդի հայ ժողովուրդը ցոյց չի տար հանգուռնութեան գիծեր, եզրեր, ժ.դ.էն ասդին մեր դարերը և արդի ժողովուրդը իրար չեն հերքեր։ Մեր մշակոյթին այն չրջանը ուրեմն՝ ուր մեր հոգին կերպարանք մը կը փոխէ։

Կուտամ ձեզի ուրիշ պատառիկ մը

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս
Ի սեաւբուն գեղեցիկ·
Եւ հանեալ զոսկէօղ
Շիկափոկ պարանն
Եւ անցեալ որպէս զարծուի
Սըրաթեաւ՝ ընդ գետն
Եւ ձըգեալ զոսկէօղ
Շիկափոկ պարանն
Ընկէց ի մէջք
Օրիորդին Ալանաց
Եւ չատ ցաւեցոյց
Ըզմէջք փափուկ օրիորդին

Արագ հասուցեալ
ի բանակըն իւր»։
(Դողբաց Երգեր, Խորենացի)

որուն իբր լրացուցիչ կ՚առաջարկեմ

Ցեղ ոսկի տեղայր
ի փեսայութեան Արտաշէսի,
Ցեղայր մարգարիտ
ի հարսնութեան Սաթենկանն...
(Դողբաց Երգեր, Խորենացի)

Ոչ մէկ կարիք ծանր հմտութեան, ուխլի ծանր՝ վերլուծուելու բացատրելու համար երկու խումբ երգերուն արտածոթած հոգեխառնութեանց տարբերութիւնը։ Ցեղին երիտասարդութիւնն է որ մեզի կուգայ երկրորդ խումբին պատառիկներէն (դեռ կան ուրիշներ, խորենացիավ փրկուած)։ Ու այդ տարօրէն ամփոփ, մեզմ, անուշ գիծերուն մէջ տեսարանը կարելի հայկական դիւցազներգութեան մը չափն կը բերէ մեզի։ Չեմ բացուիր հընդկական, իրանական, հելլէնական դիւցազնավէպերուն բազդատութիւններուն։ Իմ թելադրել ուզածը ապրումն է միշտ, բառերուն հառնէն։ Ու մինչեւ իմ մանկութիւնը այդ ապրումները կային։ Ինձմէ աւ պատառ հարսին գլխուն, երբ իր ոտքը կը դնէր էրկանը տանը սեմին մարգարիտին տեղ մենք կը խափէինք ցորեն ու կոբեկ։ Ու նոյնիսկ կազ փեսային վրայ տատոց, հինգնոց մետաղ դրամները կը տեղայինք քաց սիրտ ու երջանիկ։ Ու տակաւին։ կային ձիերը։ կային արինները, հարսնիքի մէջ՝ թագաւոր, խեղճ զարդ ճիտին, իբր ծիրանիի խորհրդանիշ, բայց հարսնիքէն առաջ կամ վերջ, դուրս՝ գեղջուկ, լեռնական, տպատակ, կռուող՝ առնուազն հացին համար, հողերուն ու ժայռերուն հետ։ Ու կային աղջիկները, անոնք ալ սանկ թագուհի ու չորեքհակերը ձեզմէ։ Հէքիաթին քերթուածէն ոսկեօղ պարանին տեղ, իմ օրերուն, երիտասարդը մէջքէն երկու կանգուններց սուր կը հանէր։ կը պատահէր որ ջուրերու վրայէն ցատկելէ ալ մաս կազմէր դիւցազնավէպին։ Ուխլի յաճախ ձիթենիի, թթենիի պարտէզներէն, մանաւանդ հարսնագոյն այգիներէն աղջիկը կը բարձրանար ձիուն քամակը, կը գրկէր մէջքէն հնձեալը ու կը սկսէր արշաւը... կրակի պէս վազող երիվարով, «տարածութիւնը ուտելով», հովէն ալ արագ։ Ասիկա առեւանգումն էր մեր պատմութեան։ Ու կոբ տակաւին հարսնիքը, համաձայն հանգամանքներուն։ Լայն, արձակ,

թաղի՝ երբ արեւն չէր վագած երկու կողմէն: Մութ, արաւած, հեռու՝ երբ ոտքը ըլլար աչխատած: Խորհուրդին պատասխկը քիչ էէն քիչ երկու հազար ատրուան հնութիւն ունի այսօր, որուն մօտ կէսը կտորին դիրի ինկած օրերուն ալ իրաւ էր անչուշտ: Ու իրաւ էր, ձեզի պատմեցի, իմ մանկութիւնս ալ օրերուն: Ու մատամոն նոյն զուգադիպութիւնով իրաւ էին ան են նաեւ ԺԹ-րդ պատրաստ Գառնեցիին պատասխինները, այս ժողովուրդի ամենէն չնորհալի առեղծուածներուն ծոպինները գոյատար: Դարձեալ, իմ մայրը ինծի սովրեցուց չկոխել մեջիւնին վրայ, չմեղցնել նոյնիսկ գող կատուն, որ իմ վաստակը կիրիր էր օր մը առաջ ու յաջորդ օրը ինկեր իմ ձագարին: . . . Ես կը հաւատամ, այս չեզուածները պիտ ոչ միայն նիւթէս չեն հեռացներ, այլ կը ծառայեն լուսաւորելու հայ հոգիին գեղեցկութիւններուն մեծին առեղծուածը:

Ու, հայ հոգիին երկու եզերքը իրար բերելու սա փորձիս մէջ կ'օգտագործեմ ինձմէ չատ վեր ուրիշ օրինակ մը, քննութեան սեղանին բերելով հարազատ սրբութիւն մը, մեր հաւատքական հաստատութիւններէն ամենէն սիրելին, գէշ հասկցուածը, մութը, բայց նոյն ատեն ամենէն պայծառը, անուշը, խրախուսիչը

— *առեւտրական գրականութիւնը,*

որ քերան է ինկեր ամէնին ու չամիմին, ամաւրթի հանուած, մուրացկաններու խումբի մը կոչմէ:

Հարիւր տարի՛ Այսինքն՝ հարիւրով գրուններ: Այսինքն՝ հազարով ցուներ: Այսինքն՝ բիւրով, միլիոնով նահատակներ: Այս մութին քառսէն ներս գժատրութիւն անչուշտ ձեր մտածքը: Բայց քիչ քիչ պիտի գայ վարժութիւնը ուղիղ յատակ տեսնելու: Ձեր տեսածնե՛րը,

— *Ձեր ժողովուրդը, անչուշտ առանց տմիտութեան:*

Որքան ծանր եզաւ ուրացումը: Երէկի ազան առանց խղճահարելու հերոսութիւն համարեց յարձակիլ Պետրոս Դուրեանին վրայ, Պետրոսը հարցադնդել, իր յանդգնութեանը համար այդ հռհռոսէն ազգերու վնջիկ մը հրատարակած ըլլալու մեղքը բարձրացնելով պետական դատաստանութեան, ձիշդ ինչպէս ըրին Մայակովսկիին համար զայն ամբաստանելով ժողովուրդէն հեռու, ազնուապաշտ գրող մը, ու զայն մղեցին ինքնասպանութեան:

Որքան բաւ՝ անհատականութիւնը զոր չունիմ տրամադրութիւն վերլուծելու:

Ու լո՛ւրջ, կը հարցնեմ

— *Ձիկա՞յ այս ժողովուրդը Պ. Դուրեանին մէջ:*

Պատասխանը սպասեցէք, միատարած, երբ մեր ժողովուրդին իմացական ընկալչութիւնը բարձրանայ իր չարչիի ախորժակներէն ու ամէն երիտասարդ Դուբլեանը հասկնալու չսիլ իր միաքը ըլլայ կանխապատրաստած։ Այդ պատասխանը գտնելու մեր ժողովուրդն է որ պիտի ճարէր իր աքանչելի երգերէն սկսած, իր գրողներուն ձգած հրիտակներուն ընդմէջէն։ Այդ ժողովուրդին զգացական հարստութիւնէն, իմացական չնորհներէն զանակ զանակ՝ արեւմտահայ ուրացուած գրողները, նոյնքան չքեղ հարթազատութեամբ որքան չեն ասիկա ապպպրանքին յարդարածները։ Մօտ հարիւր տարի արեւմտահայ միտքը սեղծեց, անոր սիրտը արիւնեցաւ ու այսքան եղերական ինչպէս սխրագին ապրումներ չէին կրնար անպարագանդ անհետիլ։ Մէջտեղն են մեր գրողներուն — միշտ հասկցէք խրատները, երբեք մի ամեցընէք ազգութիւններ չերաններուն որոնք խճողում ըլլալով կը սկսին ու չուտով փոչի կը դառնան — որ ց կատրները հայ հոգիին փչրանքներն են, մնեք, քննագատներս, ուղղափառ, հերձուածող, ուղնք թէ չուղնք։ Բացէք Դուբլեանէն քերթուած մը, ձեր մէջ յառնող է միշտ այս ժողովուրդը։ Նոյն գործողութիւնը, նոյն դիւրաթեամբ գործադրողի չսփ սակայն հետու չրջաններուն վրայ։ Ժ.Գ. դարուն նկարագիրները դեռ չեն ապատագրուած մշուչէն որպէսզի Գառնեցիին քերթուածներուն վրայ վերլուծումը գործադրուէր յաջողութեամբ։ Բայց հիմակուընէ անկարելի չէ ըսել թէ Գառնեցիին գանձերը կը լուսաւորեն ոչ միայն մեր մշակոյթէն չրջան մը, այլեւ հայ հոգիին քիչ ծանօթ modalitéները, Գ. Զավսէփեան, առարկայական մեթոտին նուիրուած մը, իր հաւաքումները կը գոնանայ դասաւորելով։ Ան կը դժկամի վերլուծումը խորացնել — Գալիցիք կ'ըսեն՝ pousser —, զգաստ, զգուշաւոր գիտունի մը արժանաւորութեամբը։ Ու չարկածախնդրեր իր նախանիթէն չինել լաստակներ, բարձրանալու համար քանի մը տիրական համապատկերներու։ Իրեն հետեւելու համար չէ որ իմ կարգին կը զգուշանամ օրէնքներով իմ տպիտութիւնը վարչամակեչէ ու պատգամներ որոտալէ։ Բայց աննեղելի վախկոտութիւն պիտի նչանակէր միւս կողմէն Գառնեցիի գանձերը, ժողովրդական երգիչներու տաղերը, մանրանկարներուն անուչիկ յաջողուած քները մանրուք փառք յայտարարել։ Ասոնք մերն են, մեր ընդհանրութեանց հաղորդ, ինծի սիրական տարազով մը «մեր Սղով»։

Գ. Զալէփեան, անգամ մըն ալ կը կրկնեմ, մատենաշրջու-

թեան պատմութիւն մը չէր փառասիրած։ Անոր դիւրին ասկ հայկական ամէն արժէքաւոր փչրանք ճիւք մրն է հայ մշակոյթին պատմութեան։ Խաղբակեանք կամ Պռօշեանք անուն գործին երեք անջատ հատորներուն համր յատուկ անուանց ցանկ մը կը ներկայացընէ հինգ հազարի մօտ յիշատակութիւն, մարդկէ, գործերէ, վայրերէ։ Պէ՞տք կայ արդեօք յիշեցնելու որ մշակոյթի պատմութեան համար ամէն անուն օժտուած է ներքսյակ արժէքով մը, իբր résidu ծանր ապրումներու։ Բայց պէտք կայ ակնկալելու որ այդ հինգ հազար անուններէն կան որ մէկէ աւելի ընդարձակ գործօնութիւններ կը մեկնաբանեն։ Այդ գործերուն մարգոց սակաւաթիւները ու գործերուն տատատութիւնը անչուշտ պատճառ որ նոյն անուններն ասկ մենք քալ քալի կը տեսնենք այսօր բազմաթիւ կազմեր։ Եսայի, Մխիթար, Յովհաննէս, Խաչատուր միայն վարդապետներ չեն, եկեղեցւոյ պատին մէջ, կամ պղտոյի գաներուն վրայ այլամերժ մատնութեամբ մը պատմութեան անցած։ Անոնք են նոյն ատեն Մատենագիրներ։ Անոնք երախտաւորած են մեր գրականութեան պատմութիւնը գործուն ոգին պատկերող գործերու չնորհիւ։

Այդ մարդոց գործին կշիռը պիտ չի փորձեր հաս, քանի որ կայ ատիկա կատարուած Գ. Յովսէփեանի մի քանով։ Ընելիքներս, ինքնաբերաբար, կը պատկանին ընդհանրութեանց կալուածին։ Ձեր միտքին մէջ գժտութեան կը վախնամ թէ կը մնան տիրապետող։ Երբոպական քանի մը լեզու խօսող ու գրող Սփիւռքէն ընթերցող մը, ատանց տատապանքի, պիտի անցնի խազազ իր հանգէսին, վէպին, թերթին, ի յատաջագանէ գատատարատած ըլլալով հայ գրականութենէն գալիք ամէն գործ։ Հինին վրայ՝ անոր միտքը պիտի չարէ ատգմատ ու չարտկան, սեռատարան ու Նարեկ։ Ուրիշ խումբի մը համար, այդ անցեալէն ամէն վատատկ անդգելի արտութիւն արդեօք՝ արտն վրայ տարտակոյսը համանիշ է մահացու մեզքի մը։ Երկու խումբն ալ կը գատածին։ Խաղբակեանքին մէջ վերլուծուած մարդկերը իրր գրող, անչուշտ չեն նմանիր մեր գրականութեան պատմութեան ներքսյ հանգամանաւորէն տեղատարուած, չնչ գրագէտներու։ Բայց անոնք ոչինչով կը մնան ետ ամենէն համբաւաւորներէն, վասնզի իրենցմէ մեզի հասած չրջանին բոլոր հանգամանքները կը համագրէ իր վրայ։ Մինակ, ատանէն մինչեւ Ալեքսանտրիոյ մեր հազկան խռովքներէն իրենց պարգած տարօրէն չանհկան վկայութիւններով, այդ գարերը մեր գրականութեան մէջ լիագումար հանդէսը

պիսի գնէին, ամենէն առաջնակարգ պատմիչներն իսկ նուաճելով իրենց արտակարգ հարուստ նիւթերը։ Ցաւ չափչտակեր արձակ արտադրած գարէն ձրի փառքերուն գոփներուն։ Բոլոր աչխատասէրներուն իրաւունքն էր այդ չպարտած հրապարակին։ Բայց կը չանար թելադրել հոն տարազներ, չգիտցած ներկայութիւնը հասարակաց չարքի մը ատ, մինչեւ Պոլսոյ առումը Անիի անկումէն, մեր ժողովուրդին ճիգը, տեղագրական արկածները, անոր կեանքին այնքան անհատական տատանումները հոգեկան կերպարանքներ։ Մեր պատմութիւնը անչուշտ, այդ ճիգին համար, հիմնական, հակիրճ canevas։ Բայց պատմութեան դժբախտութիւնն է, բոլոր ժողովուրդներուն համար ալ, թաղցի վրայ տատիլ։ Աչքին առջեւ մարդոց արարքները արձանագրելու իր պարտքին դնել մարդոց կենդանի իրականութիւնը։ Ու երբ ճակատագրեր մը լաւ տրտնած, մեզ կը յուզէ որեւէ պատմական գրէին տակ, իր անկատարութեամբն իսկ կը մնանի չատ չուտ։ Մեր մշակոյթը որուն բոլոր մթութիւնները ըլլային ազատագրելի նման չարանի մը մէջ, կը պատմէր մեր պատմութիւնը աւելի հարազատ, աւելի յղի կեանքով մը։ Ա՛ս ալ իմ համոզումս է։ Մեր քննադատական–ուսումնասիրական–բանասիրական ճիգերը այդ չրջանէն առանձնացուցին

— աչխարհիկ գրականութեան յղացք մը

որուն հարազատութիւնը չէ որ կը քննադատեմ, այլ անկէ ներս մեր անհնել ուզած տպրումներուն նկարագիրը կը ձգեմ տատրակոյսի։ Ցերիկ մը նիւէ մը չէ։ Բայց Ցերիկն է, այնքան իրաւ, երբ կը ժխտէ, ու նոյնքան դժբախտ ու զարձնալ իրաւ երբ կը պաղատի։ Երկու վիճակներն ալ հարազատ էին այդ մարդուն։ Ու գիտցէք բոլորդ որ մեր գրագնները, տասը գար առաջ ալ կը տառապէին աւազ տառապանքը մեր ժողովուրդին, այնքան իր գըժբախտութիւնը հասկնալու իր անկարողութեան տառապանքը, երբ կը չինէր իր տաճարները այնքան անուչիկ, խորունկ, սրբայոյզ արցունքներով ուրախանալու, կը կանչէր հոն «երկնի եւ երկրի արդար դատաւոր»ը, կը գնէր անոր խորհուրդներուն վրայ իր ամենէն սրտաբուխ ընծաները ու տակաւին հոգի չիջած սիրտուած կ'ըլլար այդ գերագոյն սրբարանին սրբապղծումը տեսնելու իր այն աչքերով որոնց կրակին մէջէն գգացեր էր բացուիլը այդ կաթողիկէներուն Թեւերուն։ Ցիմ գիտեր, երեսունէն վար ազգմէն գատ կա՞յ այսօր հայ գրող մը որ չըլլար սիրտուած այս ապրումներուն վճարելու իր միաքին կարելի կուսութիւնը։ Միչտ տասը գար

առաջ, հայ ժողովուրդը իր արտերուն կողպուելը, իր տան ջըրդհնուելը, իր պաշկընկերուն փողոտուելը ունէր իր հոգեառնին իրր առաւպանքներուն առաւպանքը։ Այսօ՞ր։ Սփիւռքին գրողը իր գրիչը խոփի մը նման խրած ունի իր հոգիին դաշտերուն որպէս զի այդ արնաման, այրեցաւեր մահապաչտը հերկուի, վերածուի հացի, առնի, պաւկի, որպէսզի մենք ունենանք մեր առնը մեզի, մեր հացը մեզի, մեր պաւակները մեզի։ Գլառորոյ օրերո՞ւն։ Սեղմեցէք ձեր մտածումը, լուս մը խառնելու համար այդ չրջանէն մեր ժառանգած հոգին իսկ։ Ու պիտի գտնէք որ այդ դարերուն մեր գրողները նոյն խոփը կը գործածեն պեղելու համար երկինքին դաշտերը, քանի որ կը հաւատան թէ իրաւ կեանքը ճոճ կը սկսի։ Հայոց եկեղեցին մանրանկարն է հայոց երկինքին։ Ու հայոց երկինքը, իր կարգին՝ հայոց աշխարհին տազաւար ու գըմբէթ, հայոց աշխարհը ուր եթէ մեր գրողները արիւն ու կրակ հնձեցին, չեզան սակայն այսօրուան պէս տկար անկէ փախչելու։

Այս մտայղկանքը չէ նմանիր տագնապանքին գրական սեռուռնգի մը որ ապրուածը գէթ ստուերալի ազատել պիտի ցանկար ու իր անցեալը վերակազմելու ցաւը պիտի ունենար իրեն ներչնչարան։ Ա՛դպէս չէ գործած բուն իսկ հեղինակը մեր պատմութեան, — հայոց ժողովուրդը որուն հաին պարտաւոր է՛ք տեսնել ցիկնայֆ փափկասուինը, ինչպէս անազատ չինականը։ Ու բարի եղէք ձեր դարերը փոխելու ձեր մտաստեղծութեան դաշտին ու հարցուցէք դուք ձեզի թէ, այսքան ծանրակուռ տագնապներու կիկլոնին մէջ որ չունչ առնելու համար կարծես՝ որպէսզի աւելի ուժով գործէ, քանի մը տարի կատարը գաղար իր կատազութեան, ինչպէս հեռախաղաղ չէ հալեր այդ ժողովուրդը։ Ու արտասւմ բայց զմայլագին, անցէք անդին, ընելու միւս հարցումը, նոյնքան տարօրինակ

— ինչպէս յաղորդեր է տեղծագործել

քանի որ իմաստասէրները կը պնդեն որ տեղծումը կեանքին յաւելուածովը, այսինքն անկէ աւելցածովը կը սնանի։ Ու ես չեմ որ պիտի տորվեցընէի ձեզի թէ ինչպես աւելցուցի։

Մտաեղագրական պարկեշտ ու հարազատ ուսումնասիրութիւն մը պիտի չընէր զանց մի առ մի թուել Գլառորոյ դպրոցին առիթով յիշուած գրողներէն իրենց գործերը, պատմել թուակառնով, անոնց կենսագրումը ու այլազան պաչտօնագործութիւնները։ Ըսի անգամ մը որ այս պարտքը կատարած է Գ. Ծովսէփեան, արդար մանրամասնումով մը։ Բաւ՝ դիտել տալ որ այդ անուն-

նիւրէն մեզի եկած արդիւնքներուն մէջ չեն պակսիր լայն փաստեր մեր գրականութեան սիրական չնորհնիւրէն։ Այս չնորհնիւրը ցարդ կը սիրէինք լեզուին կանոնաւորութեան, ոչղափառութեան մէջ անգաւորել, վարժութիւն մը սրմէ փաստ է ե· գարուն փառքը։ Դեռ վիճնացի վարդապետի մը համար գրուածք մը՝ արժէք է իր քերականութեան պարկեշտութեամբը։ Այսօր այդքան միամիտ չենք անչուչա։ Ընդ արհամարհը լեզուն, ուղղափառ առումը, բայց չենք մերժիր հնչեփիսս առումն ալ, մանաւանդ երբ այդ առումը կը ծածկէ իր նեղքեւ կանոքի թանկ չերտեր։ Այսպէսով է որ ժ·դ· դարու գանձերուն մէջ մենք կը հատատանենք տաք, ուղղափառ հատուածներուն առատութիւնը, բայց չենք տառապիր Ֆրիկին, Թլկուրացիին, Մխիթարին անպաճոյճ, յատնախ անուղիղ բայց կեանքով այնքան հարուստ կատերերուն ներկայութենէն։ Անոնցմէ ամենը, ինչպէս Գառնեցին, Հին լեզուն գործածելու մէջ կը պահեն գաւառական վայելչութիւն։ Անոնցմէ ուրիշներ, դէպի նորը, իրենց ժամանակին խօսուածն ու գրուածը լայն ախորժակներով, կամուրջի մը դերը կը թաւին թելադրել ընդմէջ հինին ու նորին որ պիտի ճչգուի, պիտի նուաճէ սրտերը, աչուղներու խառուածիկ կարաւանով, երբեմն բարձրանալու աստիճան չքեղ, անվերածելի իրագործումներու, գլխաւորաբար գեղչկական ասպարէս ընդմէջէն, ու պիտի քալէ դէպի ճակատագիրը մեր նոր գրականութեանց։ Իրաւութիւնը անոնց բառերուն, ուղղակի չրմնելէն ընես առնուած ու միտքին չհանուած։ Տաքութիւնը անոնց հարազատ խառնուածքներուն որ կը խտացնէ իրենց ապնուագոյն իսկութիւնը, քնիկ, գանդաղ քալուածքին մէջը տպին։ Փչրանքները կեանքին որոնք կը դիմանան իրենց ամենէն սրբազան գարկերով երբ այսօր անգամ, թուղթին պատանքը գիտեն արհամարհել ու մեզ փոխադրել մեր պապերուն, այդ ամէնը ապրած իրենց հաչոյն։ Առանք փնտռուած, դժուար լոյսին հանուած մանրամասնութիւններ չեն։ Շրջանին բոլոր յաջող ինչպէս անյաջող կտորներէն՝ ներս հաստարակաց են այս զգայութիւնները։ կազմնկատուացիէն ոզբ մը (Խաբակ) կամիտաւէն ուրիշ մը (Ագնիցի) ո՞ր կը տարբերին Նորաւրացէն, աս ալ ոզբ մը հաւանաբար, կամ Ի գիլ գայր Սայլիկն ի գիլէն, եթէ ոչ զգայնութեան սա նորագումէն։ Նարեկացիին քերթուածները, ըսի անգամ մը, կը սկսին մեր նոր բանաստեղծութիւնը։ Գլածորը ուրեմն տեսակ մը ժամադրավայր, ուր գային բացուելու, փախստեայ բարգաւաճման իբր չնորհ, այդ մարդոց ծանր, հերոսա-

կան, երկնապատառ կիրքերը։ Ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը, քաղաքական դրական նպատակներով իրագործուած, չրջանէն պիտի հանէր չատ իրաւ գլուխ-գործոց մը։ Ըսի անգամ մը ու կը կրկնեմ հոս։ Երեք քառորդ դարու իր կեանքովը, այդ համալսարանը արդարացուցած է ոչ միայն իր կեանքը այլեւ ապահոված իր փառքը։ Գ. Յովսէփեան բարիք մըն է որ կ'ընծայ հայաստանք մը նուիրելով ցարդ լիապէս չգնահատուած ազգականներու արտահանումին։ Իր մեթոտներով, աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել, իր հետքերուն վրայէն, հայ մշակոյթի պատմութիւնը չունելիք միայն ուներ։ Ու այդ մշակոյթին համագրող պատմիչը որ կրնայ պատմիչն ալ ըլլալ հայ գրականութեան, օրհնութեան խօսքեր միայն պիտի ունենայ մարդու մը հասցնելին որ կենդանի հետաքրքրութիւն գիտցաւ արթնցնել երկրորդական նկատուած իրագործումներու հանդէպ։ Դժուար թէ ասկէ վերջ կրկնուին զառածումներ, որոնք այնքան աւելորդ ուժ և ժամանակի սպառում արժեցին մեր մշակներուն։

Գլառորը, իր կործանումէն վերջ, պիտի չարունակուի ուրիշ տեղեր, անշուշտ իբր ոգի։ Հոն կատարուած գրական, գրչագրական, մանրանկարչական, կրօնական աշխատանքներուն մասին խաղբակեանը չունի համագրական լրիւ պատկերացում, թերեւս անոր համար որ աշխատասէրը, իր գործը զարգացուցած պահուն մտածեր է ամենէն առաջ նախանիւթը ազատագրելու սրբազան պարտքին։ Բայց Յովսէփեանի ընդարձակ վաստակին մէջ այնքան առատ այդ նախանիւթը հաւաքելի և օգտագործելի՝ նման համադրումի մը համար։ Երբ լոյս բերուին անտիպները, այն ատեն միայն հանգամանաւոր մէկը դժուարութեան մէջ պիտի չըլլայ, հայ մշակոյթին առատ բերող ամէն երեսոյթ վերլուծօրէն կշռելէ վերջ, փոթելու ցանկալի համադրութիւնը։ Ոչ ոք, մեր հաւաքողներէն, այնքան օգտագործելի տարր դիպած է օր մը անհրաժեշտ այդ կառոյցին համար որքան Գ. Յովսէփեան։

Գլառորը, իբր իրագործում, Յովսէփեանի վաստակին գագաթը կը կազմէ։ Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը արդէն արժանաւորած է անուններուը նշեցիկ դպրոցին ժառանգորդներուն։ Այդ եկեղեցին որ մօտ տասը դար պայքարած է տիեզերական պատրիարքի տիեզերականական ցանկութիւններուն ընդդէմ ու քաղաքական դէպքերու ճնշումին տակ ստիպուած է երկրորդ ճակատ մըն ալ բանալ կիլիկեան հարստութեան օրերուն, Ժ-րդ դարուն մտած է «կենցաղ եւ մանուանց» կռիւի մը, Քրիստոնեայ Եւրոպայի

ամենէն հզօր եկեղեցիին հետ, որ կիլիկիոյ մէջ անսասարտ ու անյաղթ իր խաչակրութիւնը — Լուսաւորչի Աթոռը Հռոմի գահին ենթարկելու, այս անգամ աւելի յարմար պայմաններու մէջ որոնք կը գումարուին մեր քաղաքական կեանքին քաոսին մէջ։ ԺԴ-ԺԵ· դարերը — թաթար, սելճուգ, աւելի յետոյ ասոնց իսլամանալուն հետեւանքով գոյութիւն առած անասւոր առելութեամբ պայմանաւոր, մեր պատմութեան ամենէն մթին, ամենէն ախուր դարերը կը մնան։ Հռոմը պիտի փութայ կացութիւնը օգտագործել իրեն հաչիւներուն ի նպաստ։ Ունիթորեցիոս չարժումը, աւազ դերակատարներուն ուրացադիմներովը միայն ինկած է մեր պատմութեան։ Շարժումը, իր նպատակները, սահմանած հակազդեցութիւնները՝ ուրիշ տրամա (*)։ Մինակ տրտաքին ազդակները մի՛ տեսնէք։ կնցէք ուշադիր մեր պարզածին առջեւ։ Այս ժողովուրդը խառնուրդ մըն է իմացական յանդգնութեան, ինչպէս ապառաժ պահպանողականութեան (նայեցէք ձեր չուրջը հաստատելու համար սա իրողութիւնը ձեր առօրեային մէջ)։ կը գոհանամ յիշելով որ Թովմա Ագուինացիին Սօքը Խորհուրդները թարգմանող եկեղեցականը, Յովհաննէս Երզնկացի, Ծործորեցի ալ կոչուած Արտազու Ծործոր վանքին մէջ իր բնակութեան պատճառով, մեծագոյն դէմքերէն է Գլաձորի դպրոցին, այնքան այն հաստատութեան որ Հռոմի դէմ պայքարին դիմուորները դաստիարակեց։ Նոյն համալսարանէն ուրիշ պետեր, Տաթեւացին, Որոտնեցին։ Հասկնալի՝ որ մեր իշխանները քաղաքական կարիքներու գլուխին տակ, փորձեն Արեւմուտքին օգնութիւնը փնտռել ու հանդուրժեն դիջումներու։ Հաս-

---

(*) Մեր պատմութեան բոլոր դարերը հարուստ են այս գիծէ հանգոյցներով։ Ասոնցմէ թուղթին ինկածը, ինքնին ժամոյն, քանի որ յաճախ դէպքերէն վերջ է կատարուած արձանագրութիւնը, արժանի է խնամքով վերաքննութեան։ Պայմաններու մանրակրկիտ վերհանում մը, ինչպէս ըրած է Գ. Յովսէփեան Պոշեանց առիթով, մեզ պիտի գնէր իրարու խոր-ունկ տագնապներու դիմաց։ Մեր ժողովուրդին մէկէ աւելի ևն պատմութիւններ։ Պաշտօնապէս ունինք ազգային ու եկեղեցականը։ Կ'ուրագծուի գրականը։ Բայց ասոնցմէ անդին կան լուռ տագնապները, բախումներու ձեւին տակ։ Հակազրեցէք իրարու հայն ու ասորին, հայն ու յոյնը, հայն ու պարսիկը, եւայլն եւայլն, հասնելու համար մինչեւ մեր օրերը։ Անմիջապէս պիտի զգաք որ դէմ դէմի կուգան ոչ թէ ազգեր, այլ աւելի խոր-ունկ ազդակներ, մշակոյթով միայն բացատրելի։ Մինակ հայ - pnrf հակազրութիւնը հատորներով չի սպառիր, երբ իմնայ վերլուծման ու այդ հակազրութիւնը հոգեվէնով, մշակոյթով գոյացած տագնապ մըն էր ու է՛ տակաւին։

կնայի՝ որ կաթողիկոսներ (Գ. Անտաբղեցի և կուսակիցները որոնք ատելի վերջը պիտի կերպարանուին Ներսիսեաններու համախոհ եպիսկոպոսներու վրայ), իրենց ձեռերովը մատածեն գործաններու։ Բայց նայնքան հասկնալի՝ որ Արեւելեան Հայաստանի վարդապետները իրենն պայքարին կրկէսը, ճիշդ հակառակ ճակատը կազմելու։ Ոչ իմաստութիւն։ Ոչ խուլիպանութիւն։ Առաջին խումբին, այսինքն թագաւորներուն և կաթողիկոսներուն չափ իրաւ են երկրորդ խումբին դիմաւորները, որոնք, ըսի, մարդուեցան Նչեցիի դպրոցէն ներսը «Հատամիա» ուսուցիչներով։ Մեր պատմութիւնը այսպէս բախտաւորներու, գրոհներու, նահանջներու տարօրինակ հանդէս մը։ Դարերը յաջորդեր են իրարու։ Ու այդ պատմութիւնը փոխանակ բիւրեղանալու սուցիր, դիզուեր է մեր հոին։ Այս colorisն այնքան սիրական նամար է մեր հոգետուներին որ փճացուցած է յոյսէ մեր ընկալուչ զգայարանքները։ Այս ճակատագրով է որ դառնացած ենք մեր պատմութեան մանուանդ այն չրջաններուն դէմ ուր ասպարէզէն պատմիչներ պակասած են, կարմրքը դիմաւորող։ Խորհեցէք Փարպեցիին, անկէ բիսղ եղիշէին, հաւատարար նայն հոգեբանութեան սպասարկու խորենացիին դէպերուն, որոնք մեր պարտութիւնները կոխարդական իմաստութեամբ մը իրր յաղթանակ կրցած են յանձնել իրենց յաջորդներուն սիրոյն։

Այսպէսով է որ, ԺԹ.րդ դարուն, արեան ու հալածանքի մէջէն, նեղը դրուած քիչ մը ամէն կողմէ, Եւրոպէէն ու Ասիայէն, պապերէն, սիեզերական պատրիարքներէն, խաներէն ու վանիչանանրէն, մեր ժողովուրդը սանգիստ է իր գազա, պարզ գործիքները ինքզինքը պաշտպանելու։ Զեմ ըներ թեւամ։ Անելութիւն ու աշխատանք։ Կուիր, եթէ բախտ կայ ասոր։ Ժամ ու դըպրոց։ ԺԹ.րդ դարուն ասոնք իրաւ են այնքան որքան իրաւ էին ԺԹ.րդ դարուն։ Գլուխերի սերունդը ու իրմէ վերջ ազին, ուղղութիւնը երկարաձիգ ապրեցնողները պիտի ճակատին, արտաքին թշնամիներու ինչպէս պատակուած ներքին խմբուսրումներու դէմ։ Ցատակ չենք տեսներ անշուշտ այս ամէնը, այն գլխաւոր պատճառին համար որ խաղբակեանները մասնաւորուած պատկերացում մը չէ միջին կեանքէն, ուսնենալով ուշադրութիւն փշրանքներ, աւանդները փրկելու (*) ամենէն առաջ։ Բայց կը

(*) ԺԹ.րդ դարու արեւելահայ յառաջդիմութեան մէկ ուրիշ բարիքը՝ ազգին լման ուշադրութիւնը դնդրոնացնել իր փշրանքներուն։ Հոյակապ մարդեր են բոլոր հաւաքողները, մասնաւորարար արեւելահայ ու-

զգանք, Գ. Յովսէփեանին հետ, որ Գլաձորոյ դպրոցը իր դերը պիտի արժեւորէ մանաւանդ պատմութեան առջեւ։ Գիրքերու ծաղկաւորումին, տարածումին չըլլանն է որ կը սկսի։ Ու մինչեւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան գերագոյն ներկայացուցիչին իր սթոռը վերադարձը, այդ մարդերը, այսինքն վերիններուն յաջորդ, — աշակերտները, մեր եկեղեցիին անկախութեան ախոյաններուը ունալու իրենց սրբազան փառքին, պիտի յաւելուն գրական առեղծագործ վաստակին ալ երախտիքը։ Ու այնքան անհրաժե՞շտ, այս ամէնը, երբ մեր գերութիւնը ալ կերպարանք է, թանձրութիւն՝ ձգուած մեր պատմութեան վրայ, անթափանձ պատանքի մը նման։

Գ. Յովսէփեան, ինչպէս գանդատեցաւ քիչ առաջ, ժլատ է քիչ մը բաղախոսներին հանդէպ։ Իր պատճառանքները, պատճառաբանութիւնները քննելի չեն սա էջերուն վրայ, մարդիկ այնքան շատ գիտեն մեր կործանումը սեղծող ազդակներէն երբ կը ճառեն։ Յովսէփեանի ինքնապաշտպանութիւնը՝ պարզ է, սակայն։ Իր լման գործը արդարացում մըն է ինքնին։ Իր ծրագրին իր հաւատարմութիւնը, ասիկա պահել կարենալը ուրիշ պարկեշտութիւն ու յաղթանակ։ 1910 ին աշխարհին ճարտարապետութիւնը տալ կը յաւակնէինք։ Գ. Յովսէփեան դոհացաւ քարերուն պատկերները, դիրերը օրինակելով ու նկարելով։ Երբեք չէք հանդիպիր, իր գրիչին տակ մեռած տարազներու, չլացուցիչ անուններու։ Բաղախոսը չէ որ կ՝արհամարհեմ։ Ատոր մէջ համբակներուն յաւակնոտ յայտարարութիւններն են որ կ՝ուզեմ ձգել կասկածի։

տուհեասիրողները։ Գ. Յովսէփեան տեղ մը կ՝ողբայ անգարման կորուստը հայրենիքին, ակնարկելով Արեւմտեան Հայաստանին եննթարկուած կործանումին։ Սրուանձտեանցը, հատուկտոր ազգագիրները, այս անկիւնէն գիտուած մեծ բարերարներ են։ Կը խորհիմ թէ բարքերու չատ արագ փոփոխութիւնը, կեանքի նոր ձեւերուն անխուսափելի պարտադրանքը, օրքան ալ մեր ներկան ընկեր երջանիկ արեւելահայ Հայաստանին մէջ, ասիկա պատճառ ըլլալու չէ որ ամբաւ հարստութիւնը մեր նախնիքներուն թաղուի հետախաղաղ, առանց արձանագրութեան։ Միտքէ մի անցընէք որ հին կեանքին վերադարձ մը դարման մը, կամ կարելիութիւն մը կրնայ ճարել այդ կորուստին։ Մեր մայր հայրենիքին մէջ թուրքը արդէն գործադրած է չարդը մեր բոլոր յիշատակարաններուն, իրեն յատուկ արմատական միջոցներով։ Խորհրդային Հայաստանը, իր համալսարանով, թանգարաններով անշուշտ պիտի դիմաւորէ սկսած տերեւաթափը հայ հոգիին հնագոյն ստեղծագործութեանց։ Ու այս մտածումը ծանր տրամութեան մը ղէմ ստիպուած եմ սփոփանք ընդունիլ։

Գ. Յովսէփեան իբր եկեղեցական մը չէր որ գրաւուեցաւ ասերակ տամարներու փչրանքներուն խորհուրդովը։ Բայց իր բոլոր գործին մէջ այս ոգեկէն փչրանքներուն առասելապանց գոյութիւնը մի գործածէք փաստ։ Հակառակէն ալ դիտուած, երեւոյթը կը բացատրուի թերեւս անձնական հակումներով։ Յ. Մանանդեան, Ն. Ադոնց հայոց պատմիչի իրենց դերերը կ'ախտրժին արժեւորել աշխարհիկ տիպարներու վրայով։ Առաջինը իր նոր ու արդար փառքը հայոց պատմիչի սկսաւ 1920 էն ասդին, սեղմուկեան արշաւանքին չրջաններէն իր առանձնացուցած պատկերացումներով, առասելապէս կենցաղական նորութիւններով կազմուած։ Ու Ն. Ադոնց մեր պատմիչները կարգալու, այսինքն բանալու իր երջանիկ մատեանութիւնը պաշտպանեց մանաւանդ քաղաքակրթական ընդարձակ մթերքով մը։ Նայն մարդոց դպրոցէն, Գ. Յովսէփեան, նոյն հակումներով դրմէ, աշխատանքի գաշտ մանաւորման մը վրայ իր ճակատագիրը հաստատեց։ Առաջին երկուքը ընդարձակ նպատակները վայելեցին բիւզանդագիտութեան և բրւագիտութեան (*)։ Գ. Յովսէփեան հարկագրուած էր գոհանալ իր գեղինէն — ձեւադիր, ասերակ, հնագիտական արձանագրութիւններ — իրեն ընծայուածովը։ Թերեւս նախանիւթին սա ձեւով մատուցումն էր պատճառ որ Գ. Յովսէփեանին կատարումները հաւաքածոյի իրենց structureը պաշտպանեցին պարկեշտութեամբ։ Վրայ հարստութեան տարածումը դէպի հարաւ անչուշտ քաղաքակրթական մեծ եղելութիւն մըն էր։ Մեր ժողովուրդը, դէշ ազէկ, մինչեւ այդ գարերը, այդ մարզին վրայ առաջաւոր վիճակին կը խնամարհէր երկրորդականը, չորրորդական ստորճաններու։ Դպրոցականութեանց

(*) Մեր բանասէրներէն չատ քիչեր թերեւս ըսած արժանաւոյն կը գնահատեն այս նոր բառին տակ անհուն աչխարհը ժ.-դ. գարուն գեռ աչխարհի պատմութիւնը կը գառնար հելլենո-լատին ու տակէ սերած եւրոպային առանցքին վրայ։ Ի գարուն Արեւելքը հպիւ այցելեց մասնագէտներու ուչիկը ու գպրոցներու մէջ գեռ մուտք չուներ իբրեւ պատմութեան ուսուցման առարկայ։ Կրօնական, պատերազմական քանի մը հետաքրքրութիւններ։ Այսքան։ 1950 ին Արեւելքը — իր քաղաքակրթութեանց ամբողջ ահաւոր միութիւնովն ու հրապոյրովը կը գրաւէ արեւմտեան միաքին առաջաւոր ապառարկութիւնները, ոչ անչուշտ կոպիտոյն նեղմտութեամբը զոյն սառազատելու, այլ տեսնելու իրաւ իմաստը այդ բազմիցս բազմազարեան մշակոյթներուն նկարագիրը։ Ըսի թէ Ամերիկացիք գտան իրաւ Միջին Արեւելքը։ Թուրքերը այդ արեւելքին ամենէն տարօրինակ ու հզօր ազգականները իրենք 1920 ին, արդէն ազատագրեցին իրենց պատմութիւնը օսմանցիութեան վայրագ ու վիպական

թափը՝ երկիրը կը պարպէր իր կենսունակ տարրէն, ու մեր մշակոյթը այս կորուստը պիտի չդարմանէր մինչեւ մեր օրերը — ու հայոց աչխարհը — նաեւ ըլ հիւսիսակողմեայ գերագոյն — կ՝ապասսանէր իր վանքերուն։ Վեց հարիւր տարի վերջ այդ օրերէն հնապէտ Դ. Յովսէփեան իր գաւծը մխայն արտօնուած էր արժեւորելու։ Ահա իր դպրուչաւորութեան բանալին։ Երբ երկրի մը ստեղծագործ ուժը կը հոսի այդ երկրէն դուրս, — քացէք այս պզտիկ նախադասութիւնը ու դուք մօտիկն էք հասկնալու մեծ ստեղծումէն մեր վրիպակները — մշակոյթի պատմիչը դատապարտուած է գոնանալ փշրանքներով, ինացօրդացով։

Մատենագրական գետնին վրայ ուրիշ մենագրութիւններ, երբեմն յատաջարանի ձեւով (Խորովիկ, Թովմա Մեծոփեցի, Մխիթար Այրիվանեցի, Մխիթար Սասնեցի), երբեմն առանձին մշակուած (Օտմանեան) մօտէն կը յիշեցնեն հիմնական արժանագրութիւնը աչխատասէրին։ Արեւելահայ բանասիրութեան վաղամռնօք լրջութիւնը, իրաւութիւնը, տակաւութիւնը։ Որոնք կը սատրագասուէին համառութեան, ունենալով հանդերձ ասոր տարփանքը։ Խորհեցէք մեծ փաղանդին ու պիտի գանէք որ իրաւ են ան վերագրումին թեւլոգրանքները։

կ՝ամփոփեմ.

Դ. Յովսէփեան մատենագրութեան մասնաւորեալ պատմիչ մը չէ։ Չէ ուզած ինալ։ Բայց իր ընկերներուն հաւասար չափով, երբեմն աւելիով բաղդաւորեց հայոց մատենագրութիւնը։ Ըրած է

---

pittoresque-ին, գտնելու համար քանի prեuրեան որ անհունապէս աւելի բնդարձակ յղացք մըն է։ Դեռ չէ գրուած անչուշտ արեւմտեան թուրքերուն պատմութիւնը (թէ համմէտ թէ լամարթին այդ պատմութեան վէպը միայն պզտիկ ու տուին)։ Բայց կ՝ուզուանայ այդ դիտութիւնը, մեզք որ ենթակայ եղած քաղաքական պրօպականտի։ Մանաւանդ անչուշտ կը ճանչնայ դեռ անկապմ այդ գրութիւններէն այնքան բան որքան չեն իսկ կասկածիր տակաւին մեր պատմութեան գարաւոր գպրոցները վենետիկեն ու վիեննայէն։ Դ. Յովսէփեան չէ տարածուած մեր քրոնիկներուն մէջ թեպետ գրած վկայքերէն անկին։ «Ազգն Նեստոպ» — Գանձակեցիին տարբաղը — բացատրութիւնը, իր սարսափով։ Այսօր թուրքերը, սկսած Անդարայէն, մինչեւ Բէքրին, կը պայքարին թուրքը երեւան բերելու, իր պատմութեան մեծութիւնով, ու կ՝աւելցնեմ՝ անկումներով։ Մի՞նչ։ Այսինքն հայոց պատմութեան աչխատասէրները։ Գէթ ըսվա՞ծ են թէ հայոց պատմութիւնը չի գրուիր, գէթ ժ. գարէն ասդին, առանց թուրքին պատմութեան լիակատար նուաճումին։

դիւաեր որոնք վազը պիտի բարձրանան իրենց արժանիքին։ Առանց գուշակ մը ըլլալու, դժուար չէ խօսիլ օրէն երբ հայոց մատենադրութեան պատմութեան մէջ ամենէն չնորհալի հատուածը պիտի կազմէ ժ—ժէ. դարերուն մեր ստեղծագործածը։

— Այսինքն մեր աշխարհիկ դրականութիւնը։

Իր մեծագրութիւնն երով Գ. Յովսէփեան այդ աշխատանքէն նմոյշներ և իր մեթոտով անհուն մխիթք է պարզած հոյ մշակոյթին պատմութեան։

ՊԱՏՄԻԶԸ ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ

Պարտաւոր եմ իմ վերնագիրին յանդգնութիւնը, յաւակնութիւնը մեղմել Դ. Ցովսէփեանին իսկ բառերովը որոնք ըզմայլելի պարկեշտութեամբ մը, գիտակցութեամբ մը կը մնան աւելի ազդին քան համադրութեանց արտօնած արձակութիւնները։

Խօսքս խապբակեանցիէն, հոն մուտք ունեցող իրաւ մտաւորականներուն առիթով։ Ու հոգիս թեւադրեցի թէ այդ մեծածաւալ գործին տիրական նկարագիրը կերպընկալ արուեստի յիշատակարաններուն մէջ մտաւոյժովը էր պայմանաւոր։ Գիտենք որ մանրանկարչութեան անոթով աշխատասիրութիւնը նոյն ոգիով մտաւոյժներու հանդէս մըն է։ կարդացէք նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան ընդհանուր վերնագրին տակ լոյս տեսած սա գործերը

ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ — 1.— Վախթանգ օրդի Ումեկայ, 2.— Իգնատիոս մանրանկարիչ եւ Շոթորկանց տոհմը, 3.— Հաղբատի դպրոցի մի գլուխ գործոց (*Դեւոտչէնի Աւետարանը*)։

ՊՐԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ — 1.— Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս, 2.— Մի ձեռագիր աւետարան, 3.— Դարձեալ Իգնատիոս Հոռոմոսցի մանրանկարիչի մասին։

ՊՐԱԿ ԵՐՐՈՐԴ — 1.— Պտղնվանք եւ գմբեթաւորումը հայ տաճարներու, 2.— Գեղեզմանական կոթողներ եւ նուագ հնագիտական արժէքը հայ արուեստի պատմութեան համար։

Այս վերջին պրակի յառաջաբանին մէջ Դ. Ցովսէփեան կը գրէ

...«*Մամուլի տակ է Դ. պրակը, իսկ ե.ը պատրաստուում է*»։

1944 *ին, սա յայտարարութիւնը։ Դ. պրակը չեմ տեսած, ու մտամոլոր կը հետեւիմ ե. պրակին ճակատագրին։ Գաղափարներու զուգորդութեամբ*, խապբակեանցիէն *վերջ*՝

ա) — Օրպելեանց,

բ) — Վաչուտեանց,

գ) — Զամարեանց

անուններուն մէջ վարչամակուած խորհրդաւոր ուսումնասիրութիւններ որոնց խառնվքը տրտում ու տառապագին ցաւի մը կը փոխուի իմ մէջ, խաղաքաղաքացիին վատաչն յօրինուած:

Ով որ այցելած է վհնափառին ու կախած յոգնած նայուածք մը անոր դարաններուն հատակին, որոնց իւրաքանչիւր խորչին — աչքին — մէջ այս անունները մատուռող նախանիւթերը, մեծ պահարաններու մէջ կը քնանան, սպասելով յարութեան կոչին, ալ չի կրնար մոռնալ դանձին հարստութեան չափով, հատուքդին անհուն աշխատանքը:

... «կը յաղողուի՞ մեզ ամբողջական դարձնել գործը, Ատաւծոյ կամքն է, մեր կեանքի տեւողութեան և գիտական աշխատանքներով զբաղուելու յարմարութիւններից կախուած բայց աշխատում ենք այդ ծրագրով» (ՊՐԱԿ Գ. յառաջաբան, 1944, Ն. Երք):

Այդ ծուռկանէն ստդին գրական–գիտական սա «աշխատանքներ» վրայ ուելցուցած է Գ. Յովսէփեան

ա) — Կաթողիկոսութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ,

բ) — Անթիլիասի Դպրեվանքը,

գ) — Կազմակերպութիւնը հոգատարակելի գործերուն:

Տուած եմ, նամակէ մը առնելով, մինչեւ 1952 տարին հասնող աշխատանքներու կարգացոյց մը, Մարդը գլուխին մէջ:

Այս ամէնուն միթք բանի՞ն.

— Ան որ Գ. Յովսէփեան չարաչար կը վարուի իր հարստութեան հետ:

* * *

Պարտքը կը զգամ ընթերցողին մտքին մէջ նորոգելու իմ փորձին տարողութիւնը որ չի կրնար ծաւալիլ ընդգրկելու համար հայ մտաւորականին տիրական համայնապատկերը, ինձմէ, ինչպէս նիւթէն բխող պայմաններու իրրեւ հետեւանք: Գրական վերլուծումը, երբ իր կալուածէն դուրս դեպիններու վրայ կը փոթռնի, չափս բառ մատուցանելու մարզանք մը կը դառնայ, նոյնիսկ ամենէն հանդամանաւոր, «պատրաստուած» տեսարանի մը դրչին տակ: Ծանօթ է թերեւս հիմնական մէկ պահանջը որ գրական քննադատութիւնը կը տեսակաւորէ, գայն ենթարկելով բարքերու թափանցումին (այսինքն անոր մերժելով ինքնիրմով գոյ գեղագիտութեան մը օրէնքներէն դիկտատուրա մը) կամ պատմութիւն ընելու պարտքին: Այս տեսակէտէն քննադատը որ վէպ մը չէ կարող լաստակերտել, պարկեշտ բան մը կ'ընէ... լռելով վէպի մը մասին:

Ու ասիկա այսպէս միւս սեւերուն ալ համար: Ասոր դիզծանուածը մենք կը հաստատանք հայ Ճարտարապետութեան վրայ ծնունդ առած գրական լայն չհասխրութեամբ: Այս տողերուն հեղինակը ոչ հնագէտ մըն է, ոչ բանասէր մը, ոչ ալ Ճարտարապետ մը: Գրականութեան պատմիչի իր դերը կը հաւատայ թէ կարող է արժեցնել գրական գործերու վրայ: Գ. Յովսէփեանին գործը առաւելագոյն ստոյգութեամբ մը պատմա-գիտական, հնագիտական, անոր մատչելի է ուրիշն իր այն մասերով ուր կան գրական կեն-դանագիրներ, մեր ժողովուրդին համայնապատկերը թելադրող իրացուններ:

Երկրորդաբար կայ հայ մտակոյթի եւ արուեստի պատմութիւն ինքնին քիչ մը խաչոր տարազին տակ, այսօրուան մեր գտածին, գրածին նկարագիրը: Աչքէ անցուցէք Գ. Յովսէփեանի գործերուն ցուցակը: Ձեր ուշադրութիւնը կը գրաւին անուններ որոնք առա-ջին անգամ ըլլալով գրեթէ կը մատուցուին մեզի, տեմերէ, գոր-ծերէ, անձերէ: Յետոյ ուրիչ ալ նկատողութիւն: — Այդ գործերը կերպընկալ արուեստի իրազործումներուն չարքին մէջ կը մտնեն: Տաճար մը, ոգի, խորհուրդ, դիզեցկութիւն և յայլ ըլլալէ առաջ նախ մեզի մըն է, որուն կերպարանքներու հանդէս մը, ու իբր այս մեզ կը դնէ պարագիրու դիմաց: Առնուազն ընդարձակ աշխարհ մը կայ անոր ետին, ժամանակին մէջ հետզհետէ կերպափոխուող: Այդ ֆազերուն իւրաքանչիւրին կը պատասխանէ մտանաւորուած գլուխ դրութիւն մը, նոր բառով մը մշակոյթ մը: Բայց տիրա-կանը այդ դրութեանց մէջ պայմանաւոր է քարին վրայ գործա-դրուած աշխատանքով մը: Ձեռագիր մը տաճար մըն է, աւելի պզտիկ չափու վրայ: Մանրանկար մը՝ աշխարհ մը: Ու չարու-նակելով մտածումը կը գտնէք որ Սասունեան կերպասի կտոր մը, ոսկերչական արուեստէն առարկայ մը, կտրասիներէն, տեforաքիճ իրագործումներէն իսկ նմոյշներ մշակոյթէ պահեր են, աւերակ-ները կանգուն կամ կործան խաչքարերը, գերեզմանական կոթող-ները, բոլորը, իրենց կարգին, անչուշտ ունին արուեստին հետ յարաբերանք: միւս կողմէն դիւցազնավէպ մը, քնարական քեր-թուած մը, բերնէ բերան մեզի հասած մեղեդի մը, քանդակներ, նկար մը այդ յարաբերանքը կը հաստատեն աւելի յստակ թե-լադրանքներով (չեմ գործածեր օրենք բառը որ արուեստին մէջ բռնազբօս բան մը կը տեղծէ):

Ահա թէ ուրկէ՝ իմ գժուարութիւնը,

— Այս ամէնը համադրելու, այս ամենէն հայ արուեստի եւ

մշակոյթի հալվոյթի մը մատահանելու։ Աւելին։ կրնայ ըլլալ որ վաթսունէ աւելի տարիներ նման նիւթերու վրայ իր սիրտը պարպող, միտքը մարզող աշխատասէրը, Գ. Յովսէփեան, արեւէ երկրորդէ մը աւելի ուժով մատահոսութեամբ մը ըլլայ ապրած այդ մշակոյթին հրապոյրը, հզօր ձգողութիւնը։ Բայց այդ ամէնը, դէպքէն մարդու մը համար կը պահանջ մոռալ ճնշում մը։ Մաքին ճիգը (*), անանց մէջ նոյնութիւններ, կանոններու ուրուագիծ մը ճշդելու, կը վերածուի ամուլ ցաւի մը, ինչպէս կը զգանք երբեմն մթին անտառէ մը ներս, կամ՝ հերձափշտոր մարմարտատանի դիմաց, կուչին, անհնթիթին, խորապէս ապիկին ու անտանակատնին այնքան յայտարար տեսարան մը ձեր մէջ արթնցող արդար զգայութիւնները տառջնորդելու համար ուրիշներու որոնք միտն էին, են, այս անգամ այդ փայտէն ու այդ քարէն բնած քայց հանճարին միջամտութեամբը հակայական յիշատակարաններու, չլացուցիչ ապարանքներու գեղագիտական խառնքին փոխակերպուած, հիմնովին մեր միտքէն ու չիզերէն փարատելով անտառ-

---

(*) Սիրարփի Տէր Ներսէսեան, պէնեսիկի Մխիթարեան հայրերու ձեռագիրներէն խումբի մը վրայ (ԺՌ—ԺԹ. դարերու պատկանող) գործադրած է մեթոտ նմանող եղանակ մը ուսումնասիրութեան դաշտին ձեռագրին կերպարանքը (հնութիւն, գիր, կազմ, կողք, յիշատակարաններ, մեծութիւն, կնիքը), մանրանկարներուն բովանդակութիւնը փոխադրել մեր օրերու հնութիւն, այսինքն մանրանկարը նկարագրել, խօսիլ գոյներէն, գիծէն, գոյնէն, ոսկիէն։ Այս ամէնը ի վերջոյ կը պահայ յոգնութիւն եթէ ոչ տառապանք։ Այս տառապանքը պիտի է մխիթիւն, օրէնք, մշակոյթ տեսնելու եթէ ոչ փառասիրութեան, զէթ պարկեշտ յաւակնութեան մը։ Արդ արուեստի մեծ ուղղութիւնները, զէթ մեր տետաձէն հետեւցնելով, ամէնէն շատ երկու տերունդի վրայ կը կերպարանին իրենք զիրենք, ու կը փոխուին, ճիշդ կեանքին նման։ Երեք հարիւր տարիներու վրայ, դանազան միջավայրերէ այդ հատաքսումներուն համար հարկ ուզուած սա նմանութիւնները, աւելի ճիշդ լաւով մը հանգիստութիւնն է հետզհետէ մեր մաքին սա անհանգստութեան։ Գ. Յովսէփեան մանրանկարներ ուսումնասիրելու իր եղանակը տուած է պատմա-հնագիտական կառոյցներուն մէջ։ Իր յայտարարութիւնը, այս արարքը նկատելու փրկութեան արարք մը միայն, նիւթ՝ ապագայ արուեստի մը պատմութեան, կ'արժեւորեմ լոյն պատրաստամտութեամբ մը։ Անոնք իր գործը, Հայ մանրանկարչութիւնը, անշուշտ ունի խօսելիք յաճախուող երեւոյթներէն։ Սիրարփի Տ. Ներսէսեան 1947 ին ուրիշ աշխատանքի մը մէջ (Համառօտ ուսումնասիրութիւն մը հայկական առուեստի եւ բաղաքակրթութեան) սկիզբը կ'ընէ այդ մշակոյթին պատմութեան նախապատրաստութեան։ Իմ ձեռնհասութիւնը հոս ալ չի պաշտպաններ զիս։

ներուն մասլանքը և քարանքին դէմատեսիլ ծամածռութիւնները, վայրագութիւնը։

Արաւետեաներ. պատմիչին գերազոյն հետաքրքրութիւնը պիտի ըլլար խորանալ Դ. Յովհաննէսի մթերուած նախանիւթին վրա, ճշդել անոնց վրայ փորձուած աշխատանքին կշիռը։ Տեղը եկած է յայտնելու որ այդ աշխատանքներէն ամենը կատարուած են օտար լեզուներով (Գերմաներէն և Ռուսերէն)(*) ու կը պահանջեն բարձրակ մասնագիտութիւնն մը, չափազանց յարգի, քանի որ պետութիւններու գիտական, պատմագիտական և հնագիտական հիմնարկներու պաշտպանութիւնը կը վայելեն։ Մատենագիր և հնախոյզ։ Ինչո՞ւ չէ, երբ գիտնական որ գիրքէն առաջ է գիրը, թուղթէն առաջ՝ քարը։

Բայց ունի՞ գոյութիւն, «այսպէս ասած», պատմութիւն հայ արուեստի եւ մշակոյթի անուանով կրթանք մը, իր փաստերը արժեւորած, քաղաքացիութենան իրաւունքին տիրացած։

Թէ այս հարցումին, դժուար է պատասխանը, համակարծիք եմ ձեզի։ Բայց կը փորձեմ հարցումը հայոց պատմութեան ալ վրայ։ Ու պիտի գանենք որ հոն ալ դեռ աշխատանքը չէ արդիւնաբերուած։

Ներողութի՞ւն,

— Հայ մշակոյթին պատմութիւնը։

(*) Կուտամ ցուցակ մը այդ գործերէն, առնելով մատենագիտական տախտակէն, կցուած նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ գործէն Բ. պրակին, իբր յաւելուած։

1. Mosaik mit armenisher Inschriff in norden Jerusalem.
2. Die Entstehunges geschichfe des Monotheletismu nach ihren Ovellen gepruft und dargestellt.
3. Poejdka me Jrousalim letom 1911 goda.
4. Potomstvo Tarsaicai Mina Chatouni.
5. Obragtchiki armenianskich Zerkownich Wichiwek.
6. Izwletchennie iz istorii Grigorio Kamachskawo ili Daranagskawo Kasattelno Garni.

եւ տախտակին բարձր հնագիտական գիրքերու, գործերու, յիշատակարաններու վրայ տեղեկագիրը, յօդուածներ, գաւուիններ։ Ինք ասոնց վերնագիրը է տուած մատենախօսութիւն, գրախօսութիւն։ Երբ նկատի ունենանք որ Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը իբր տեղեկագիր կարդացուած է Ռուսական հնագիտական ակադեմիայի առաջ, բարձրօրէն գնահատուելով իր բերած յայտնութիւններուն համար, ստիպուած ենք Գ. Յովհէփեանի մէջ եւրոպական կազմով, կարեւորութեամբ և հռչակով գիտուն մը ընդունիլ։ Կուտամ նամակէ մը

Այնքան, որքան է թերիւս քիչիկ մը աւելիով, հայ ազգային, այնինքն քաղաքական պատմութիւնը։

Գաղտնիք չէ որ հայոց պատմութիւնը խանձարուրի մէջ է տակաւին։ Անցգային խոսեցայ Արշղոյին Հայաստանի մէջ կատարուած նուաճումներէն (Մանանդեան, Ազոնց, Նորպոյն գլխոցը որ հինները չարաշահելու արարքը չէ վերածած արամութեան, ինչպէս կը պատահի յաճախ մանաւանդ գրական դիանքի վրայ ուր նորերուն առաջին փառասիրութիւնն է հինները կոծանել), պատմական ու լիզուաբանական, բանասիրական աշխատանքներու մէջ։ Մեթոտի փոփոխութի՞ւն մը,

— այնքան դարձեալ, որքան կար ասիկա արեւելահայ բանասիրական դպրոցին ընդհանուր ուղղութեան մէջ։

1700 էն ասդին մեր մտաւորականութիւնը — այսօրուան իր իմաստէն աւելի ընդարձակ առումով — առաւելապէս իր ճիգը գործածեց ազգային գարթօնքին որ քառնորդ դարու կշռադրեալ քիչ մը ժժդոյն, բայց երկու դար առաջ ընդարձակ, տարօրէն լեցուն յղացք մըն էր։ Գարթօնքին չափէ մեր կազմած սա մտապատկերը, այդ դարուն, հարկագրաբար քիչ, չըսելու համար հազիւ տեղ մը կրնար տալ ճակատի տարբերակի այնքան հարուստ, բայց այնքան ալ քիչ բացուած տարբերներու, իրագործումներու, սեւեռումներու (որպէս 1900 էն առաջ լուսն իսկ հանդիպելի չէ, այդ մշակոյթին կեդրոններուն մէջ)։ Գարթօնքին բոլոր բանուորները, պիտակցաբար թէ ոչ, հարցը չի փոխաբեր, իրենց ուժերուն լուսաղոյնը յատկացուցած էին հնատպատելու հայոց լեզուին պատմական հարազատութիւնը, կենսաբանութիւնը, աւելի թեթեւ կիրքերով մօտենալով հայոց պատմութեան, աշխարհագրութեան, հնախօսութեան պարզ պրոցեսին։ Հակայական ճար-

---

... «Օտար լեզուներով տպուած աշխատութիւնները միշտ (*) բաներ չեն, բացառութեամբ երկուսի։ Դասնից հնագոյնը որ մեր գոհաւորական շարադրութիւնն է, եկեղեցական-պատմաբանական մի երեւոյթի լուսաբանութիւնն է — Մի ԿԱՄՔԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ — յայն և հայ աղբիւրներուն ուսումնասիրութեամբ։ Երկրորդը Օրբէլեանց առնմի մի ճիւղի, ՏԱՐՈՆԻՆ ԵՒ ՄԻՆԱ ԽԱՖՈՒՆԻ ՍԵՐՈՒՆԴԸ, Մեր կողմից բոլորովին նոր յայտնաբերուած չէնքերի և արձանագրութիւնների վերայ մի ուսումնասիրութիւն որի հայերէնը այժմ հրատարակում ենք (**) մեր Հայագիտական Տարեգիրքի մէջ, աւելի հնագիտական-պատմական, քան գեղարուեստական մշակութային քննոյթով» (1947 Դեկտ. 21)։

(*) Կ՚ակնարկուի ծանոթին (Ց. Ս.)

(**) Առանձին հատորով լոյս տեսած (1947, Սեպտեմբեր տպարանէն)։

տարապետը Ալիչան չատ լրջաբնեամբ, խանդավառութեամբ իր աչքին լոյսը պիտի չխնայէ իր պատմական կառոյցներուն ու Հայաստանին մէջ միայն չկամ, այլ՝ինքն ալ տիրական մզումով մը, հայոց պատմիչներուն վրայ պիտի ընէ կենսագրական ամփոփոյքներ, երբ ալ ոք իրմէ աւելի հանդամանաւոր կը ներկայանար հայոց գրականութիւնը պատմելու: Հայ մշակոյթին հանդէպ սա ալլամերժութեան մօտեցող կեցուածքը դուցէ պատճառ որպէսզի անոր մատյցուցքը չատ ուշ թանձրանայ: Գ. Ալիշեփեան 1880 ին զայն դասաւ ազգագրական հետաքրքրութիւններու ձեւին տակ: Իր Փշրանքներ, Սասմայ ծռէրը տասը փասը կատան: Բանահաւաքներն ու պատմիչները, մինչեւ 1900 անչուչտ ըրին արդիւնաւոր աշխատանք: Ասիկա արժեզրկել կամ ուրանալ թէ՛ չատութիւն, թէ՛ սրբապղծութիւն: Բայց թոզ ներսէն ինձի միւս կողմէն անվերապահ ցաւն ալ յայտնելու, այլ. ձիւղէն ներս հիմնական պակասի մը, — ԱՐՒԵՍՏԻ զգայարանքին: (*)

Արուեստը, սակայն, սա տպերքն վրայ, ձևքծիքներն ու արհամարհելի մնհաչնորհը չէ կարգ մը իմաստի ճարտարապետներուն: Զեմ ալ ակնարկեր անոր ազատագրուած միւս թեկտրանքին որ դժբախտութիւնը պիտի կազմէր արեւմտահայ նորահիմք գրականութեան, վէպահիմին դէչ ճաշակովը պատուաստուած պոլսեցիներուն անգրանիկ գրական ակռաններն: Արուեստը խորունկ, պարզագոյն իրականութիւնն է, անկշռելի, անտարազելի ապրումներու: Մեսրոպ՝յրը: Բազդատեր, — ուելի յուսակնատ այս բառն ալ

(*) Հայ համայնական կեանքին ներկայ կշռոյթը վանգաւոր ձեւով մը կը թուի հեռու մնալու ստիպուած ըլլալ, ուելի անհրաժեշտ կարիքներու գոհացումին համար: Սփիւռքը ուելորդ է վերլուծել, քանի որ այնքան իրարմէ ծանր հոգիր պրուած են անոր ուսերուն: Խորհրդային Հայաստանի հզօր թափը, անմիջական կեանքին համար գործածելու մեր բոլոր ուժերը, պարտիզ չիմնար իմ վերլուծման, պարզ այն պատճառով որ անդրադարձումը արդէն կը գործէ և մեր անկեալին ուսումնասիրութիւնը, սակաւաթիւ բայց ընարելագոյն տարրերով կազմուած փաղանգ մը կը խանդավառէ, համապատասխան արդիւնքներով: Իմ թելադրել ուզածը, օգտագործումն է տակաւ վերլանալու սահմանուած այն դիւթեղէնին որ իբր յուչ, ձեռագիր, փշրանք, մնատ, գոյն, կերպաս, զարգեղէն կը մնայ պահուած մեր վանքերուն գլխաւորաբար վէնետիկ, Վիեննայ, Զուլիս Թանգարաններէն ներս: Այդ ամէնուն ետեւէն անչուչտ գեղագոյն առաջադրութիւնն էր ըլլալու հիւսը այս ժողովուրդին, — հոգի ինչպէս մարմին: Խորհեցէք ԺԲ. դարու մը հասակին, ձեր ժողովուրդին պարզած կերպարանքներուն, Սփիւռքը յիշեցնող ընդարձակութեամբ մը

Գ. Յովսէփեան հնար չէր բերած անշուշտ Գերմանիայէն ուր զառածումը տհաւար էր անոր վարկին։ կը զգուշանամ պատմական չրջափոխութիւններէն։ Հիմայ աւելի մեղմած են տարտղին ետին մթերնալ թելագրանքներուն արժէքը, յարգը։ Դաւմար մըն է մշակոյթը ու իր այդ իր միութիւններուն կը տիայ ինքզինքը պարտական։ Ու կառարկներն ալ կրնան մխաւար կազմել։ Հայ մշակոյթի միութիւններէն ոմանց ալրական մատնադէտն է Գ. Յովսէփեան։ Ջինքը գերազանցող չունինք մեկ աւելի կալաւածներու վրայ (գուք գիտէք արտնք)։ Անկիա Տաչեանին համապատիւ երախտիք է, ձեռագիրներու, յիշատակարաններու, նախանիներու իբրեւ հաւաքիչ, գաստաւորիչ, յարդարիչ։ Իրմով կը սկսի հրրորդական նկատուած տունները, տոհմերու մնոդրական վերարտադրումը, խստապահանջ կերպով մը — արքայական եղանակի մը մէջէն որուն արդար է վերոս բառը գործածել։ Ջեմ ի վիճակի, վճռապէս կչիռը գործադրելու ամբարտած նախանիներն (քանի որ Յովսէփեանի գործին կէսէն աւելին չեն իջած հրապարակ), բայց տպաւածին համար որակէ ու քանակէ բազմազանութիւն, ներուժիւն առաւել քան տպաւորիչ կը հանդիսանան։ Տակաւին ունիմ խօսելիք

— հիմնական ձգտումին որ մարդու կեանքը կը տեսակաւորէ։ Ու Յովսէփեան այդ հիմնականը տարազած է

— պատմութիւն հայ մշակոյթի եւ արուեստի արտաքնապէս

տարաղնուածին, Ամենատեսին մինչեւ կալկաթա, ու այնտեղէք տեսնել եկեղեցականը, վաճառականը, արհեստաւորը, գեղջուկը, ամիրան ու մեր կռիւները։ Ինչ տեսած է այդ անհուն քաոսին մէջ հակատագիրը մարդոց օրոնց վիճակուած է մեր պատմութիւնը կերտել, այսինքն արեան գիծը պահպանել։ Զարթօնքի մարդերը, ժ.դ. դարուն օրքան գէշ պայմաններով կը գիմաւորուին։ Ու երբ տարածէք մտածման կէտը մինչեւ մեր անկախութեան բարձումը (ժԹ. դար), ու տեսնէք միշտ ձեր ժողովուրդը, միշտ նոյն արեան գիծին պահապան, պիտի չայցուիք տհաւար յուզումէ մը, մեր կեանքը կարելի ընդ անբացատրելի ոգիէն բխող Հայոց պատմութիւնը քաղաքական պատմութիւն մը չէ գրեթէ ժ. դարէն ասդին։ Բայց ճակատագիրը կ'ուզէ որ հայոց ժողովուրդը այդ դարէն ասդին տանայ իր ամենէն խորունկ իմաստը, գերութեան մէջ ապրելուն անլուր իմաստութիւնը։ Ո՛վ մեր պապերը, որ ձգեցիք ձեր գեղերը ու անցաք կալկաթա, պալատներու մէջ գոցելու համար ձեր աչքերը, նման միւսներուն որոնք չորեսան ծնան բայց կեսար, վասիլոս մեռան։ Համագրական ամէն տարազ, մեր մերձաւոր դարերէն երբ բացուի, աչխարհ մը կեանքով կ'ողողէ մեզ։

խաչար, բայց ներքնապէս արդար յարձանումով մը։

Միր, այսինքն պարզ մահկանացուներուս հասկացողութեամբը, այս ձգտումը արտայայտութեան հետազօտումն է հայ ստեղծագործ ոգւոյ։ Ու տարակո՞յսը, որ չ'ուզեմար երբ դէպքերը, մանաւանդ մեր ազգային պատմութիւնը դնենք քննութեան սեղանին։

Հայ մեռակո՞յքը։ Օն, անդր։ Ու իր պատմութի՞ւնը։ Ու ասոնցմէ անդին հայ ստեղծագործ ոգւոյ համադրո՞ւմը։

— Մի աճապարէք։ Ջպի ըսուած է որ Գ. Յովսէփեան առարկայօրէն գործող, հաստատ գետնի վրայ յառաջացող, առանց ապացոյցի — այսինքն նիւթերէն վկայութիւն — իրողութիւնները չընդունող աշխատաւոր մըն էր, այսինքն ամէն արկածախնդրութեան հանդէպ ինքզինքը պաշտպանել ուզող մէկը։ Ուշագրաւ է որ անաւթեան, վարկածին, անդրբրական հետեւութիւններուն նշմարները չափազանց քիչ ըլլան իր կատարեալներուն մէջ։ Գ. Յովսէփեան այս կերպ իմացական ախորժակներ երբեք չէ պարզած ոչ անչուչա միայն անոր համար որ ինքզինքը գերմանական պատրաստութեամբ գիտուն մը կը դաւանի, այլ նիւթերէն անբաւարարութենէն ալ հաւանաբար զգաստութեան կանչուած։ Ինչ կարիք ենթագրութեան, երեւակայութեան, յորինման նոյնիսկ, երբ համոզուած է որ իր նման տասը մարդոց ուխտուն տարիներն իսկ քիչ կուգան մեր պապերուն մեզի ձրգածը ցուցակագրելո՞ւ։ Կը հասկնա՞ք այս փաստը։ Միւս կողմէն Գ. Յովսէփեան, իր մտածումներուն ապահովութեան չափովը, գիտէր հայոց պատմութեան — տպուած մասը, այսինքն մեր բոլոր մատենագիրներէն հրատարակուածը — ու ձեռագիր հայ մթերքին մէջ — ինք կը ճանչնայ գրեթէ բոլոր հայ ձեռագիրները — երեւցած մեծ ու պզտիկ, մէկ անգամ միայն յիշուած բոլոր անուններն։ Կը մտածեմ Ալիշանին, իր յիշողութիւնը մօտեցնելու համար կշիռի։ Մխիթարեան վարդապետը կը չարունակուի էջմիածնական վարդապետին մէջ, կրթանքներու ու կարողութեանց մերձաւոր հանգիստութեամբ մը։ Գիտէք թէ հայագիտութեան, Գ. Յովսէփեանին տարագովը՝ հայրենագիտութեան մէջ աստիճանները տարբերացման՝ որու ի նպաստ կը խօսին։ Ահա թէ ինչու չեմ վարանիր ծանր յուզումով դիմաւորել Յովսէփեանի եանդը որ վաստակած է այդ հայրենիքին գիտական գիտութեան, եթէ չէք նեղուիր բառէն։ Հայոց գրաւոր արտայայտութիւնը չունի անոր համար ոչ մէկ անալց կողմ, անկիւն նոյնիսկ։ Ու հայոց աշխարհին ամենէն քա-

նաամեղծական մէկ մասը անոր կազմէ ենթարկուած է մանրամասն, ամբողջական ոսպասիլ ուսումնասիրութեան մը, ամբողջութեամբ մը տրամադրելի մինչդեռներու, — մատ, ոտք, աչք, հոգի, զոհ (նկարելու)։ Անցեալին եւ ներկային սա մշտական փոխանցելիութիւնը, ուսումնասիրութեան մէջ հիմնական ծրագրին ներկայութիւնը փոխադարձ պաշտպանութիւն մը կ՚ընծայեն։ Այս պաշտպանութիւնը գիտութեան, փաստին, sofիւմենիսիի ապահովութեամբը միայն չերաշխաւորուիր։ Անիկա մանաւանդ կը մնայի ներքին սրտաուչէ հուրքէն։ Ալիչանի պատկառանդ հիացումը, Սրուանձտեանցի փղձկուն տարփանքը այդ հայրենիքէն՝ Ցովսէփեանին մէջ կը առանձնացնէ ցանկալի գաշնութիւն մը, ընտանութիւն մը, պարզ ու քաղցր հպարտութիւն մը, մեր օրերու մեր նահանջէն, սուգէն, կորուստներէն մեզ ազատագրել ձգտող։ Ցետո՞յ։ Այսինքն յաւակնութիւննե՞րը՝ այս ամէնուն վարդապետական, գեղագիտական, պատմա-իմաստասիրական գրառնքներ ճարելու, որպէսզի պատրանքներ ստեղծէ մտածողի, գիտնականի։

— Ոչ իսկ փշրանք մը։

Մեր պապերուն գովքն իսկ անիկա վերածած է հանդարտ, տրտուր երախտագէտութեան մը։ Ու մեծ բան է ասիկա։ Մեր օրերուն, չատ քիչերու պիտի ներէինք սա յաւակնութիւնները, հայոց մշակոյթը եւրոպական տեսութիւններու մեխտով համադրելու։ Գ. Ցովսէփեան, իր անհուն աշխատանքին գոհացած (*) է տալով պարզագոյն տարազը

— Նիւթեր հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, զմայլելի համեստութեամբ մը, պէտք է կրկնել։

Շատ ու չատ՝ վիմխարի աշխատասէրը, սա պարկեշտութեան մղձաւանջները։ Չեմ բացատրիր։ կը կենամ ամենէն կարեւորին առջեւ,

---

(*) Չեմ կրնար սա առիթով չյիշել մանրավէպ մը։ Քառորդ դար առաջ, Գոլիս, նախակրթարանի ուսուցիչ մը, հիմա proffեսor տիպոսով մը պատող, կեդրոնական վարժարանին մէջ վերցուցած էր պատմութիւն հայ ֆաղաքակրթութեան չորչորան պիտակին տակ չափաբաժան մը դաս, բարձրագոյն կարգերէն մէկուն մէջ։ Առարկեցի անօրէնին որ այդ նիւթը երեքէն չորս դասախօսութիւն (conference) իսկ չէր կրնար հայթայթել որեւէ պարկեշտ ուսուցչի։ Փորձը հաստատեց իմ ենթադրութիւնը։ Տղաքը լքեցին դասն ու դասարան, ամիսը չլրացած։ Ժողովուրդի մը պատմութիւնը երբ չէ գրուած — ու գեռ նոր կը սկսի առօր գրուիլը, Խորհրդային Հայաստանի մէջ — անոր քաղաքակրթութեան վրայ... բանաստեղծութիւն միայն կրնանք յօրինել։ 1947 ին Սիբարփի Տէր Ներսէսեան, համալսարա-

— Գ. Յովսէփեանին իմացական կազմութիւնը իրեն ծանրութեան կեդրոն ունէր, ունեցաւ գիտական, ամեն բան ճանչնալու, ամեն բան սորվելու իր սխորժակը սրմէ ետքէ չոր հաւաքիչ մը, ստերջ, ինքնաբաւ բանասէր մը չմնացաւ մեր գլխուն, այս քարիքը չնորհն էր այդ միտքին միւս մասերուն, ասոնց յօրինուածուքեան։ Դիտո՞ւց մը։ Անտարակոյս։ Գրագի՞տ մը։ — Ատոր ալ կան վկայաբերութիւնները որոնց կը մօտենամ քիչ անդին։

Հիմա, ունեցէք սա ցուցակը, մեծաժասալ անոր գործէն առնուած, ընտրելի,

1.— Սասմայ Մռեր,
2.— Փշրանքներ (*ժողովրդական բանահիւսութիւնից*)
3.— Ռոսոտմ - Զալ,
4.— Զագալանից ժողովը,
5.— Խոսրովիկ Թարգմանիչ,
6.— Սեբիաճոս Սիւնեցւոց «ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՁՈՐԻՑ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՑ» (*անտիպ*)
7.— Մեծոփեցի, Օրմանեան, Նահապետեան, Դաւիթ Հարթացի եւ Պիտոյից գիրք, Ս. Էջմիածնի պատկերազարդութիւնը Սիմէոն Կաթողիկոսի ժամանակ, պատմութիւն ծովինանցու Մայրագոմեցու, Էջմիածնի մեծ խորանի ասեղնագործ վարագոյր, Սասունեան կերպասի կտոր, Եփրեմ Թադեոսեանի էքիւսներու ցուցահանդես, Ազգային հաստատութիւնը Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ, Հին հայոց դրամներ, Հայկական ձեռագիրներու ցուցակին տպագրութիւնը (*Մարիչկովսքի*), *այսքան բոլոր կարեւոր հանդէսներու մէջ լոյս տեսած գրութիւններէն ընտրուածներ որոնցմէ ոմանք այս տարի հատոր կազմուցին։* Դեպի Լոյս եւ կեանք վերնագիրին տակ։

Նախան մասնագէտ դասախօս մը, եւրոպական համբաւով, հնութեան բոլոր կարեւոր լեզուները և մեր ժամանակներու մեծ մշակոյթներուն ալ լեզուները արմատապէս ունեցող, հայ առուեսի գլխաւոր հիւղերուն մասին ամփոփ բայց հիմնական էջեր է համախմբած հատորի մը մէջ որուն համագումար 150 էջերէն 50ը կը խօսին պատմական տեսութենէ մը, կրօնական բազնապէ մը (Քաղկեդոնի ժողովը և իր անդրադարձումները) ու մնացեալ հարիւրը հայ ճարտարապետութենէն, հայ բանդակագործութենէն, հայ ՆԿԱՐԶՈՒԹԵՆԷՆ։ Ու կը խօսին տառապանքով, այսինքն ծանր դժուարութեամբ, քանի որ այդ նիւթերը պատմութենէն միայն կրնային քաղիլ։ Կրցա՞յ արդեօք թելադրել Յովսէփեանի համեստութեան դպանակը։

8.— Մխիթար Սասնեցի, Մխիթար Այրիվանեցի,
9.— Հայ մանրանկարչութեան լիակատար ֆարսէզ (*անտիպ*),
10.— Հայ ձեռագրաց յիշատակարաններ (*հինգ հատոր, անտիպ*)
11.— Նիւթեր հայ մշակոյթի եւ առուեստի պատմութեան (*եռա-*
12.— Խաղբակեանք (*եռահատոր*) *հատոր*)
13.— Ազիզբէկեանք
14.— Ջ. դարու հայ առուեստի Լուսաբանութիւնը (Գ. *պրակը՝*
Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ)
15.— Առաքածի կատարին, կեանքիս ամենէն դժբախտ օրը,
16.— Հաւուց Թառու Ամենափրկիչը

Ու հարցուցէք զուք ձեզ

— Ո՞ւր է այս ամէնը իրարու ընծայող միութեան գիծը։

Այս հարցականին բազմաթիւ են ազդակները, հետեւանքները։ Ամենէն առաջ սա գանազանութիւնը արդար հոգինակ մըն է քեզ կասկածի մղող։ Կասկած՝ բանաստէղծն ու ասոր զուգորդ ամուլ հաւատապաշտեն։ Կասկած՝ ամեն բանի հետամուտ որով՝ ծանծաղ ըտեսաբան մտնեսիկեն։ Կասկած նայնիսկ ըտուխտաբանեն, չդիտցածէն խօսողէն, նեսող-բանողէն։

Ուրախ եմ ու հպարտ ըսելու համար որ ձեր կասկածները, թերեւս արդար, ձեր ներքը, դառնագոյն փորձառութիւններով զօրացած, անհարկի, անիմաստ են Գ. Յովսէփեանի գործին դիմաց որուն մեկ մեզքը թերեւս իր չափազանց ճշտութիւնն է, հնոգիտական, պատմագիտական, դեղարուեստական գեղեցիկներու վրայ ու կ'արդացուիլը՝ տպաւորապաշտ էջերու վրայ։ Այսքան հմտութիւն ոչ մէկ տեղ կը վերածուի բեսաւ հետաքրքրութեան, ուսումնասիրական վարկածային փչապարանոցին։

Կանխազ դատելին մէջ, ԽԱՉԱԿԵԱՆԻ, Գ. Յովսէփեանի ամենէն խնամեալ ու ամբողջական աշխատասիրութիւնը, ու իրը այդ, առ այժմ իր դատաստանը (քանի որ լոյս չտեսած գիրքերու փոփոխութիւն մը չեմ կրնար ապագային չարձանագրել), փոխը ըրած եմ Գ. Յովսէփեանի նեղ ոչ մեկնաբանը վերլուծելու, դէմ թեւադրելու այն տրրական գիծը որով կը յատկանշուին իր անունը կրող բոլոր երկասիրութիւնները։ Անհատն բաւիղին մէջէն, Արեւանի թեղին նման անցնող միտքի ուղղութիւն մը որ մեր անհանգիստ, չտարտուն հետաքրքրութիւնը կը պաշտպանէ պատճառէ։ Հարատեւութեան, յարատեւման գործութիւնները իրենց կարգին կը դառնան անվտանգ, քանի որ հետեւարկան, արկածախնդրական ոչ մէկ փոփոխ հետեւնները կ'ուռճացնէ։ Այնքան չատ, այնքան

տարբեր տարբերէ, այնքան հեռու չըլլաններէ կտոր կտոր ճարուած սա խճանկարային (Mosaïque) արդիւնքը քաջալերիչ չէ անշուշտ, ոչ ալ հաւաճող, ինչպէս կ'ըլլան մեծ արուեստի սրմանկարները, լիակիր նկարները։ Բայց չի դադրիր դարէ մը, ոգիէ մը խօսելէ, նոյնիսկ վկայելէ։ Մանրանկար մը երբեմն, յուզիչ է, թելադրիչ է լման պալատի թիւ մը ներկող նկարի ստիճան, մանաւանդ երբ առնէք նկատի ընկալուչ մտքին տրամադրութիւնները։ Այս մէկը պիտի խանդավառուի խոչորով, պոռոտով, մեծղիով։ Ան միւսը՝ նուրբով, թեթեւով, վտիտով։

Վերի ցուցակով նուաճուած նիւթին, ձգտուած ձգտումներուն, վաստակած սիրտին բաժինները առանձին առանձին վերլուծել

— կը նշանակէ հայ պատմութիւնը, արուեստը, հոգեբանութիւնը, ամբողջական զգայնութիւնը, միտքն ու սիրտը բերել քննութեան լոյսին։ Ինչ որ արեւելեանայ Ջրաթօնքին մեծ գործաւորները նկրտեցան իրագործել, Գ. Յովսէփեան ընդունեց իբր հանգանակ ու ... ուելցուց ԻՐԸ։ Անոր պատկանածը գժբախտաբար յատակ կերպով չըլլալիք իրականութիւն մը չէ։ Չէր կրնար ըլլալ։ Բայց է թանկագին, թերեւս ուելիալ իսկ, որքան մեծ այդ գործոյին իրագործումները եղան գարու մը հասակով։ Ես չունիմ ժամանակ, ու ձեռնհասութիւնն ալ, այդ ուելին բացատրելու համար կշիռի գարնելու ուրիշներէ կատարուածը։ Ու ներեցէք ինծի որ ինամ զգայշ, վերի ամփոփ ցուցակէն այն միութիւններուն վրայ ուր Գ. Յովսէփեան, իրմով առաջին անգամ սեւեռուած փշրանքներուն տեղեկաբերն է գարձած, վաստնելէ վերջ, որոնք գտնելու համար ծանր, սպասնող սպառում հայոց պատմութեան հնախօսութեան, կերպընկալ արուեստի այնքան բազմազան, ընդարձակ հարցերը լուսաւորել ձգտող հարցերը։ Ոչ օքի մօտ, մեր բանասէրներէն՝ արուեստի նիւթերու չուրջ սա յուզիչ տագնապը։ Համաձայն էք ինծի։ Բայց գարձեալ ոչ օքի մօտ, մեր բանասէրներէն տաքուկ, սրտամօտ հաւատաւորութիւն մը այդ արուեստին արժէքէն, մանաւանդ դերէն։ Դերութեան չըլլանի բանուորներուն նկարագիրը կ'ըլլայ ուելորդ, նոյնիսկ խորանարդեալ հպարտութիւն։ Գ. Յովսէփեան մեր նախնիքը գոհացնելու համար չէր որ ձեռնարկեց իր գործին (Ալիշան)։ Ոչ ալ Թաֆֆիին նման ունէր ուելի արդիական, ծանր մտահոգութիւններ, մեր ներկայ տագնապները դիմաւորել ձգտող։ Գիտուն մըն էր, բայց ոչ ասոեզուցին։ Իւմանիստ մըն էր, բայց ոչ անցելապաշտ։ Գրագէտ մըն էր,

բայց ոչ անտպարծ փառասէր մը, կամ կառավարչ մարգարէ, գալիքնեռով խենդեցած։ Այս վերագրումները կը դադրին գրական այնինքն ճարտուած ըլլալէ, երբ անդրադառնաք անոր օրերուն։ Գոնաք գայն, վաթսունէ աւելի տարիներու վրայ, եկեղեցականի իր կանչումին հաւատարիմ։ Գոնաք գայն հոն ուր ամենէն աւելի դժուար կ'երեւան մեր եկեղեցականները երբ մտանուաց կիրքով մը չեն մղուած այդ տեղատուքը (Սրուանձտեանց)։ Ու կ'ուշադնանք տարօրինակը։ Այնինքն գործը որ կը խօսի բարձրագոյն հետաքրքրութեանց ինչպէս նոյնական տպիներուն։ Իրերանցիկ, անճնանալէ, խորանալէ աւելի լայնցող, ընդհանրացող սա հզանտակին (գրելու) բարիքը թերեւս նուազ կիրքով մը գնահատուի մասնագիտացած գիտունէն կամ պատմիչէն, ու չհասնի միջին ընթերցողին որ առատութեան դիմաց չատ չատ յագնող արարած (*) մըն է, մանուանդ երբ այդ առատութիւնը նիւթիզէնին գեղինէն կը ճարուի, գործօնութեան քիչ բաժինով մը։

(*) Գ. Յովսէփեան մանրագէտն ու միջինը գոհացնող բազմաթիւ գլուխներ ունի հրատարակուած իր գործերուն մէջ։ Թերթերու մէջ առօրեայ հարցերու չուրջ իր գրութիւնները չատ մտիկէն կը հետաքրքրեն անվիջականին բարիքը, խմբագրական արձակութեան չափ ընթացիկ ու պարզ ու հաղորդական։ Պարսաւն անգամ իր գրչին տակ կը դառնայ համակրելի։ Իր Օտմանեանը կը կարդաք մէկ չունչով, ոչ անոր համար որ կը բաժնէք իր տեսակէտները (Օտմանեան պարագան դեռ չէ պարզաբանուած, գայն կործանող ու պաշտպանող կողմերուն նկատը կիրքին դեռ հանգչած չըլլալովը հաւանաբար, ինչպէս են ծանր ապրումներ, մեր ժողովուրդի ճակատագրէն 1878 էն մինչեւ 1915, չրջան՝ որուն վրայ դասատան մը անկարելի կը դառնայ անոր մաս կազմող ամէն proքսիմոնիստի գրիչէն) այլ վարակուած իր ջերմութեան, խառնուածքին յորդ ճառագայթումէն։ Բայց գործերը ուր Գ. Յովսէփեանի գրական նկարագրին սա կողմերը աւելին յստակ կը պարզին ու կը պարտադրեն իրենք գիրենք, երկու պրակային տետրակներ են, Արագածի կոստարին, և կեանքիս ամենէն դժբախտ օրը ու երջանկութեանս տակ լոյս տեսած։ Դէպի լոյս եւ կեանք հատորին մէջ ալ մէկէ աւելի են այդ չունչով յաջողուածքներ, երկու տետրակները չատ յաջող հզանակով մը կը համապրեն պայմանը որով մասնագէտն ու միջին ընթերցողը կը բաւարարուին։ Արագածի կոստարինը վերընդայուն է, քանի տարուան բիւրեղացումէ մը վերջ, այն ապրումները որ անոր անորն էին հզած, 1925 ին, հայոց լեռներէն ամենէն դեղեցիկներուն վրայ, քանի մը ընկերներով գործադրուած արշաւանքին առեն։ 1867 ին ծնող Գ. Յովսէփեանը 1925 ին, վաթսունէն մտիկ մը վար է, գտնեցէք միաք Արագածը 13.000 ոտք բարձրութեամբ ու հայկական պարերան inherent բոլոր կնճիռներով սպառազէն գագաթ մըն է։ Ան ալ պահնցէք միաք, երբ կը կարդաք սա տողերը՝ Զանազանութեանս համար սա էջերը,

* * *

Դ. Ջավախիանի գործին ամենէն նոր, անձնական իք, անփոխարինելի մասերը որոնք համեստաւոր տիպարով մը պաշտպանուած են — Նիւթեր հայ առաւեստի եւ մշակոյթի պատմութեան — կը նկատեմ դասը իմ ձեռնհասութենէն։ Ասիկա ոչ համեստութիւն է ոչ ալ անկարողութեան խոստովանութիւն մը, երբ այնքան չատ է թիւը մարդոց որոնք իրենց կալուածէն դասը բաներու վրայ չանարկումը կը գործադրեն լայն հեշտանքով։ Նկարիչ մը, քանդակագործ մը, ճարտարապետ մը հարիւր անգամ աւելի իրաւունք, երբ կը խօսին իրենց մասնագիտութենէն քան մեծագոյն մասնագէտները, հանրահռչակ գրագէտները նոյն այդ նիւթերուն վրայ մեծաստրած աշխատանքներով։ Բայց նոյն ատեն, միւթեան այն գիծը զոր փնտռելի քիչ վերը, արդիւնքէն ընտրուած ցուցակի մը ետքը, ինքնին բաց պահանջ մըն է մեզի պէս profaneներու կողմէ։ Դ. Ջավախիանի գործերուն մէջ լիճն են հայ արուեստին բազ-

---

կ'անցնիմ գրելէ առանց զրպարտու աշխատանքին նիւթական մանրամասնութիւններուն, թէեւ պիտի ուզէի որ քիչ մը լայնամտութեամբ չընթերցուի համար հիացումով արժեւորելիք մասիքը, նամակաց կենցաղի պատկառելի մը մօտ (յիշեցի 1945ին Գերմանիկ վարդապետին վկայութիւնը նոյն այդ մարդէն, այս անգամ ուխտաւորէն մտերիկ մը վար, որուն համեմատ Գարեգին Կաթողիկոսը Սեւանի ապարիւր բարձունքները վերելակելու մէջ երիտասարդները կը գերազանցէր)։ Ջորս հազար մեթրի մօտ բարձրութեամբ գագաթ մը տիրակալել մեր լեզուով կը նշանակէ վտանգի հետ ոչ միայն խաղալ, այլ և անոր աստիճէպ կարդալ (defi)։ Արշաւանքին տիպականն ալ, ինքնին չատ հաճելի, կենսախոյտ, քիչ կը զրպեցնէ վիս, քանի որ վհատիսաւոր կատարած է այդ քաղցր պարտականութիւնը այնքան տաք իրաւութեամբ մը։ Ու ծանօթ էք իմ վերաբերմունքին, ուրիշներուս գիրքերը պատմելու վերաձուած քննադատութեան հանդէպ, չարաշուք կերպով իրաւ՝ արեւելահայ քննադատներուն մօտ, մանաւանդ 1917 էն առաջ։ Ինչ որ, այդ անարգելի վիս կը մղէ խորհրդածութեան, որոշ ալ երազանքի, ու հաւանաբար ճիշդ է ասիկա ընթերցողներու մեծ թիւի մը համար ալ, ամփոփարկելի հոգեվիճակն է մարդուն որ մէկէն ի մէկ, կախարդական ըսուելու չափ արագ մտաւախութեան մը մէջ, իր զգացումներուն ամբողջ պարը, իր կիրքերուն թափը, իր գոյութեան կարելի իմաստը կը գանէ իր առջին բանձրացած։ Անձէ անձ այս թանձրացումը թերեւս կը կազմէ ապրելուն մտայղ գիտցութիւնն ալ։ Ջեմ վերլուծեր հոգին Դ. Ջավախիանին, 13.000 ոտք գագաթի մը վրայ։ Զիս առանձնակի չահագրգռողն է գրական տարողութիւնը Աւազանի կատարին հաստատիկին։ Ու գաղափարներու զուգորդութեամբ ունիմ Դ. Սրուանձտեանցը, Բիւրակն-էն (Պինիկօ) իր տպաւորութիւններով։ Հայաստանցի վարդապետը իրը կիրք, ղպտիութիւն, հառնուած, մտերիկն կը յիշեցնէ Դ. Ջավախիանը։

մասին սեռերը չահագրգռող ափերով նորութիւններ։ Միաւի հետ, անիկա յաջողած է չորրորդ դարու յունագիր արձանագրութիւն մը երեւան հանել Տրդատի Թախս կոչուած տեղէն, որմէ խօսեցայ առաջ։ Իր մենագրած տախտակը ստոյգ կորուստին վիճէն վերբերուած պայծառ կառոյցներ են։ Իր սրատեսիլ համբերութեամբ մը աւերակներէն հաւաքած վկայութիւնները միշտ անփոխարինելի։ Այս։ Այս ամէնուն տիրական նկարագիրը կը մնայ չեչոտրէն պատմական, հնագիտական, բանասիրական նոյն իսկ, որուն վերլուծումը տարօրէն կը բարդացնէր իմ պարզ փորձը։ Մշակոյթի պատմիչի մը համար։

— Սպասելով որ այդ մշակոյթը իր մեծ կերպարանքները ազատագրէ։

Մինչ այդ, մեր, աւելի իմ ընելիքը հետամուտ ըլլալ ընդհանրութեանց որոնք Գ. Ցոլէփեանի գործէն — միշտ չեչոտրէն գիտական — ըլլային օգտագործելի գիտութիւնէն վեր ալ փառա-

---

թէթէ երբեք նախնական է գրագէտը վանեցի վարպապետին մօտ, կայ ուլտրա-մօտերն, հանճար որակուած միւս գրագէտը, արեւմտահայ գրողներու մեծագոյններէն որ ըսցած է Տաւրոսը, ու մեզի ձգած իր տպաւորութիւնները։ Առագածի կաթարիճը հաղորդ է Սրուանձտեանցին ու Զրաքեանին ձգտումներուն, այսինքն՝ հայրենապաշտութեանը Սրուանձտեանցին ու ղեկավարութիւններու ալ ծարաւին որ Զրաքեանին մօտ գրելու արարքը կը կերպարդէ, տեսողականին ծանր չարաշահութեամբը։ Սրուանձտեանցի Բիւրակը ոչ մէկ յագեցում կուտայ մեր օրերու ընթերցողին, այնքան լեռը մեծ էր ու Սրուանձտեանցին էջը ճիղճ։ Ոչ մէկ անձնական, իր իսկ ցիկլոբու վրայ ստացուած զգայութիւնը, քանի որ վանեցի վարպապետին համար հայրենիքին արարքին կերպարանքէն աւելի անոր հոգին, այսինքն անոր ոգեղէն արարայարութիւնները — չէնք, մարդ, տուամա — կը կազմէին տիրականը։ Ահա թէ ինչու չէ տեսած Սրուանձտեանց։ Այդքերը բանալու տեղ բերանը կը բանայ ու հայհոյութիւն ու օրհնութիւն, անէծք ու գովասանք կը տեղայ։ Դնելու, թելադրելու տեղ կը հառաչէ ու կուլայ, ու կը հաւատայ որ կատարած է հայրենասիրական իր պարտքը։ Զրաքեան որուն տիրական վտառասիրութիւնը կը կազմէր գրական նկարչութիւնը, Տաւրոսէն անոքը կ'օգտագործէ յագուրդ տալու համար նկարչական և էսթէթ իր մենամոլութեանց, բարակ մաղելու, բարակ տեսնելու, ուրիշները զարմացնելու աբարքներուն վրայ կեդրոնացնելով իր ուշադրութիւնը։ Գ. Ցոլէփեան ոչ էսթէթ մըն է ոչ ալ ճանապարհորդ մը։ Բայց գրել գիտէ, այսինքն իր տպաւորութեանց կը յաջողի տալ անձնական կնիք մը որ կը դիմանայ, բառերը այլակերպելով։ Ու գիտէ տեսնել, այսինքն իր գաղափարական դրութիւնը ճարած է տեւողութեան մէջ անոպատկերներով, այնքան որ լեռները անուններ չեն ալ, այլ անոր հոգիին մասերը, անոր յիշատակներուն համարը, ուրիշ խօսքով ինքը՝

սիրութեանց։ Ըսի թէ հայ արուեստի յղացք մը ի վերջոյ ինքզինքը կը պարտադրէ ձեր մտքին երբ հարիւրաւոր մանրանկարներու պատկերները կամ բացատրական նկարագրութիւնը աւարտէք այդ վաստակէն։ Ի վերջոյ խաղբակեանցը ոչ միայն չըքնաղ մըն է հայոց պատմութեանէն, այլեւ հայ չատ քիչ տեսնուած interieurներէն, որուն ապրուիներէն որոշ ալպամ։ Ի վերջոյ Աբագածի կատարինը ոգեկոչական ծանր տուբքերով բաթախուն դրուագում մըն է։ Ասանք հատուած, համոզմամբ ըսուած խօսքեր են։ Բայց ասանցմէ անդին։ Այսինքն հայ մշակոյթին վճռական տեսարա՞նը։

— Թերեւս սա հարցականին պէտքը չի դառնար դժալի, երբ լոյսին դան ծանր, տիրական մեծածաւալ անտիպները որոնք մեր արուեստն ու պատմութիւնը մօտէն կը չահագրգռեն։

— Թերեւս պիտի հաչուեէիք հեղինակին իսկ առաջադրութեան, չըսելու համար վաստասիրութեան, որ անմիջական փրկու-

---

լիոը, հայրենիքը։ Այսպէս նպատակաւորուած դպացական դրութեամբ մը անիկա դժուարութիւն չունի իրեն այնքան ընտանի կարգառները, խորհուրդը, փոսերը, ժայռերը քանի մը բառով տեսակաւորելու, առանձնացնելու, այսինքն իր գիտակներուը պատմութեամբ պաշտպանելու և զանոնք ակնթարթի մէջ պատմութեան վերածելու։ Ցամմութիւնը, լեզուին նման զուտ արդարութեամբ չարժական, փոխադրելի հայրենիք են որակած, իր կարգին խոտանելու, ընդլայնելու կամարգական կարելիութիւններով օժտուած մեր հայրենիքն է դարձեալ։ Ու լեռները այդ պատմութեան յատակին անխորտակելի գեմիններըը, ինչպէս անկէ բխող մեծ մեծ անձնաւորութիւնները։ Այդ գործողութեամբ անոնք, մեր պատմութեան «մեռուծի պատմուհանուած», գործածելու համար նուիրական քերթողին (Վահրուժան) մէկ չքեղ պատկերը, գրկէն կը մերկացուին իրենց աշխարհագրական, երկրաբանական կերպարանքներէն ու կը դառնան հայկական ձայներ, լուռ բայց անհնազանդ թելագրական։ Աբագածի կատարինը այդ ոգեղինացումը չէ կատարած անչուչա Զրաքեանին պատկերապաշտութեամբը, այսինքն նկարչական լեզուներու ի խնդիր, — չարաչահութիւն՝ որ քաղաքականութեան իրաւունք մըն ալ ունէր ապահոված արեւելահայ ուրիշ դրողներու գլխին տակ (Դ. Բաշինչաղեան, Ա. Ահարոնեան և ազգագրական հաւաքածուներու հետամուտները որոնք համբան կը կենան բանաստեղծօրէն տալու համար չըքնաղաբը, ինչպէս հինները կ'ախորժէին պատմութիւնը քերթողաբար գրելէ), ինչ ազգականներու ալ ըլլար ենթակայ, Դ. Յովհաննիսեան լեռնախոյզ – արշաւոզի մը ապրումները ոչ բարակացած է ոչ ալ հատուած, Զգայութիւնները, հատորիկին մէջ, կը պահուին էականին վրայ, այսինքն ոչ գիտուն, ոչ ալ երկրախոյզը կը թելագրեն, գէշ բառով մը «կը հատին», և ոչ ալ գրական գարգամոլը, աճպարարը, պատկերներու վրայ չահագիտողը (Զրաքեան, Զաքեան)։ Ուրքան

Թիւնն է կորուստի եղերքը իջած նչխարներուն։

Բայց, առանցմէ ալ անդին,

— Այսինքն Գ. Յովսէփեանի միջոցներով վերջնականապէս կերպարանուածը, սեեռուածը, այն անփոխարինելի չո՞ՀՂ որով անուն մը կը յանձնուի պատմութիւնն ու կը դիմանայ։

Ջանանալով վաղը իրագործելի հայ մշակոյթի պատմութեան մը հետազոտողներին համար, երբ ուղենք յստակ կազապարներ ուրուագրել արամադրելի, հանուա՛ծ այդ վաստակէն, միշի ներկայացող ամենէն ծանր իրազութիւնը հայոց պատմութիւնը ընդարձակելու ճիգն է դէպի հայ մշակոյթը։ Ու ասիկա կը նչանակէ հոգեղէնը, հանուած մնծամեծերք նախանիւթէն։

Երբ կ'ուսումնասիրէք Թարմանեանի գործը հայ ճարտարապետութեան վրայ, դուք կը հանդիպիք վիճելի, դաբսէն բըռնադիր անխուսափելի մասերու։ Բայց երբ հատորը կ'աւարտէք այդ քառսին տեղ ձեր մտքին պայծառակերպ կը պառկի ամբող-

---

չատ, մեծ, լայն տեսած է անիկա, «ըլդ մէջ երկրի եւ երկնի»։ Մովսէսի Սիւնան, Նիչէի էնկատինը, Լինչի Արարատը կը դնուին իմ մտքին բայց չուտով կը ջնջուին, այնքան քիչ են արտաքին յատկանութիւնները Գ. Յովսէփեանին մօտ ու այնքան չատ, իրաւ, ծանր՝ հայը, պարզագոյն իր խորհուրդով։ Որքան հզօր, անդիմադրելի անուններու թելադրանքները, այդ կատարէն դէպի վար սրունք պահուած են սակայն անհրաժեչտ սեղմութեան մը վրայ, չմանանելով դիտուները, ցուցամոլը, չատուկ անուններով զեղծանելու վարժուած մանեակիկը։ Ոչ մէկ զգուշ, այսինքն անուններն եսեւէն ողբ ու աչխարանք, և կամ աժան հպարտութեան հոյթեներ, երբ կը կենանք ժայռերուն գիմաց ու անոնց կարծրութեան վրայ կը փորձենք կոփել մեր ճակատագրին գիծերը, հաւատալով որ իրաւ բաներ կ'ըսենք երբ մեր ըրածը պատկերի, բան խազարկութիւն մըն էր։ Ոչ մէկ մանր մաղում,— այսինքն գիտական, պատմական մեթոդի օգտագործում քանի որ լեռը մեզ արդէն վերցուցեր է անմիջական իրականութենէն ու մեզ զրած է քմայքին սահմաններուն։ Ու վերկլքին չարժաւիթը «ի խնդիր Լուսաւորչի Կոսքեղինց», տեսարկին ենթագրութիւնը, պահուած է զգաստ, երթը վիրաւորիչ յուզականութեան մէջ, ամբօքէն սանձահարուած։ «Գրական ո՞ր սեռին կը պատկանի սա ձեւը», պիտի հարցնէք պատգամապաշտ քննագատ մը։ Բայց գրէք ճամբու բոլոր սեռերը ու կեցէք իրաւ ապրումին աւագ պայմաններն վրայ։ Ու տետրակին մէջ այդ ապրումները ոչ միայն իրաւ են այլ և խորունկ, որ ածական մը չէ հոս, այլ գիծը այն զգայութիւններուն որոնց վրայէն մենք կը հաղորդուինք մեր պատերուն։ Կը կարգաս ու հակառակ անոր որ ծանր վարժութիւններ քեզ կը պաչարեն հատոին, տափակին, անկենդանին, անանձնականին խորունկ տրտմութիւը քեզ սպառնալով, տետրակը Գ. Յովսէփեանին քեզ կը նուաճէ, տանն չձգելով որ անդրպատնաս լեզուն, սեռն, բառերուն։ Ա՛ս յարգա-

ջին, ամբողջականին մատանաւութիւնը, իրաւ է թէ անբաւարար պայծառութեամբ, բայց հայ ճարտարապետութեան ոգիին վրայ հիմնական իւրացումներով: Մի մռնդաք որ աւերակէ յառնող ամէն կառոյց քիչիկ մը վիրաւոր է հարազատութեան տեսակէտով: Կըրնանք, առնուազն սխալ հաշուած ըլլալ: Կաւամած ուրիշ օրինակ մը, թերեւս քիչ մը աւելի համոզիչ: Մի՛ջնադարեան մեր բանաստեղծութիւնէն Ա. Զօպանեանի հատուածները, մեկնութեան փարձերը, վարկածները ու համամարդական փառասիրութիւնները, որքան ալ խնդրական, անբաւարար՝ մտնաւանդ պատմական թափանցումի դիտումին վրայ, chimère ձեւով մը գարձնալ կաւատան մեզի այդ բանաստեղծութեան զգայութիւնները: Երկու աշխատասէրներուն վաստակը կը նչանակէ թէ յանգած է իր փափաքելի արդիւնքին: Երբ կ'աւարտէք Գ. Յովսէփեանի գործին ուսումնասիրութիւնը, ձեր մտքին մէջ տիրական տեսութի՛ւն մը: Ուրիշ խօսքով ճի՞շտ է օրակարգի անցած ատացուածը որուն համեմատ

բանքը, սա ձգողութիւնը թերեւս փոքր մի՛ք ականատեսին չերմութեան ատարազան: Բայց պարտաւոր էք մտածել միւս գործերուն ուր նման պայման մը գոյութիւն չունի, ու իրողութիւն է որ ամէնէն չոր նիւթն ալ, այդ մարդուն գրչին տակ կը պատկերութիւն մը, ընտանութիւն մը, հաս, այսինքն նիւթեկէն գնանի մը վրայ, այսինքն լիարան մը գագաթին Գ. Յովսէփեան պաշտպանուած է մեր պատմութեան ամբողջական maitrise*-ով, վատահ ես թէ այդ բարձունքէն, այդ մարդուն նայուածքը իր խոնարհման իւրաքանչիւր անկիւնին կրնայ դնել տիրական նօթը, գոյնը, չիլաը նայնիսկ, այնքան անիկա այցարդ համբարդոզը, նկարի, գիրքի և փիլի ապատարկու հատաքիչը չէ, հոն, այլ այդ տեղէն դիտուած ամէն անուն ապրիր է, տարիներով, մանկութենէն մինչեւ ալեւոյթ, պատ պատ առնելով անոնց հոգեվիճակը, յօրինելու համար իրը, պատանի, երիտասարդ, չափահաս... իր կենսագրութեան մէջ գրեւագ մը սա կոչումը կը բացատրէ, — գիտէնի և գրոզի բարդ կոչում — էջմիածնէն պատրաստուած մը այդ վայրերէն, ազակերտութեան չրջանին և իրը մատաղ ուսուցիչ երբ ապաքը կ'անցնի հայոց լեռներէն միասին: Գրական սա յաջողուածքին թանկագին նպատա մըն է պատմական գաս մը չըլլալն ալ որ բախտ ունէր տարօրէն խիտ ու թեւատրական գառնալու: Ց. Գ. Մըրմրեան Ծիրեննց լեռը (անուններն հակնութեանը կ'արժէ որ մեռնիք) ատատատակ կ'ընարէ պատմութիւն հոլովելու: Արագածը, իրաւ լեռ մը, իր ոտքի աչխարհներէն ինչեր չունէր թեւատրելիք: կարգացիր եմ նորագոյն Ամերիկացի գրողներ որոնք լրագրական* reportage*ը մօտիկն են գրականութեան վերածելու: Լինչ, Քէյպերլինկ, Մօրեան, Փիթ, Օ. Մորան, կ'այցելեն ինձի բայց կը քաշուին արագ: Արագածի Կատարինը ատանցմէ ոչ մէկուան կը բաղխատուի (բաւական խելք ունիք այդ վերագրումը գերծելու գրական կչիռի մը ծանրութենէն): Հայ գիրք մըն է, քիչ մը ամէն*

Գ. Յավէփեանի անունը գօնեէս ձեւով մը կը մնայ կապուած հայ մանրանկարչութեան, հայ արուեստի պատմութեան ծանրածանր յղացքներուն։ Ու տարածելով հարցականը ուելի անդին կ՚երթայ, այդ գործէն արտասանելի առնուազն Թարամանեանի, Զօպանեանի մասնասուէթիւններով համապրուիլ փորձուած արուեստի տեսութեան դրութիւն մը որով գանել ժ-ժե. դարերու մեր մշակոյթը հպնէր սեպհական կերպարանք։ Հարցումին չի յաջորդեր պատասխանը։ Նիւթը սատղէն է չէնքին, բայց չէնքը չէ։ Ու ձեր դիտումներուն, Գ. Յավէփեանի գործին, երբ կը փորձէք մատնանշել փոխակերպելու, տարտամ մը կը պահուրտի ձեր մխքը։ Ինչո՞ւ։

Թարամանեանի գիրքը կը մնանի գոյզ տպրութիւններէ։ Առանցմէ մէկը իր ուժը կ՚առնէ հայոց պատմութեան ամենէն ուելի վկայութիւններով հարուստ չրջանէ մը։ Մեր քրոնիկներն են այս վկայութիւնները։ Երկրորդ տպրութիւնը, ուեւակներ՝ ուելի հաւատարիմ, անոր մատուցած է անգնահատելի բարիք։ Ցեսոյ կան ճարտարա-

---

բանով խճտղուած, բայց ուր իրարու կը խառնուին մեր ճակատագիրը, ներկայ (1925) ճնշումները, մեր յաւատախոստութիւնը, մանուանդ լեան խորհուրդը, մեղի ներշնչելու համար հէքիաթին ամրողջ սարսուռը, իմաստութիւնը։ Այսինքն գիրքն է ան ուր երեան կուգայ նիմ ու ոճի անառարկելի վարպետ մը, այլ առնուազն մարդը որուն ստղերէն չէնք վախնար որ պիտի ինան բառերու չարոց, առանց ապրուստի, և որուն ապրուստնիւրուն աւելորդ, ծանր բամանթիմը (Սրուանձտեանց) կամ մանրամասն գուշնամոյզ երազանքները (Զարքեան) կամ սրամիտ, ցոլցլուն պատկերաշող սէնտրիոն (Կ. Զարեան) պիտի չնեղէն մեր ընթերցումը։ Արագ, հաղորդական, իրաւ։ Դէպքերը, յուչքերը հոն կը տպրնին կանքին անմիջական իրականութիւնը, նոյնիսկ երբ հազարաւոր տարի վարերէն կը կանչուին (վասպի ոգեկոչումը կա՛մ հեռատեսութիւն է կամ բանաստեղծութիւն Արեւելահայերը 1900 ին հիմնական կերպով մը վատած են ջամբ - քամթիպայի, Շահազիզի գործոցին հեռատեսութիւնը)։ Ու կիանքով բեռնաւոր էջերը կը զանան մատնեցուղ ներքեւ մինչ մարքի աչքին կաոր կաոր կը բրգանայ հայկական մեծ ատրահարթը, ատոր կոպերը, վէշերը, ատոնց պատուպատած իմաստի կեդրոններուն մթին հրապոյրովը, առոյգ ոտ տատ, այնքան տարբեր՝ սա հրապոյրը արեւմտահայ գրականութեան մէջ անընդունելի գործած 1860ի հեռատեսութենէն։ Էջերը կը զանան ու ատնոնց հովին մէջէն, ծիսանուտ ու ծիրանի՝ կը յառնեն հայոց պատմութեան ոչ միայն չքեղ անուններն, այլ և հայոց աշխարհին անատան, գարերը արհամարհող պաշտպան ատրերը, հայոց լեռները, իրր անուն, իրր յիշատակ, իրր անհուն թեւատրանք ու վատահութիւն։ Գ. Յովէփեան, պատմութեան մարդ, պիտի ըլլայ նաեւ ներկայի, այսինքն գործողութեան մարդ։ Այս վարկածը լուսաւորող առանձին յաջողուածք մըն է Սեւանի վրայ ալեկոծութեան մը զրուագումը, իրաւ, ամփոփ, գատա-

պետական հոգևբանութեամբ մտածող տարբեր, ինչպէս ուրիշներ ուր չինելու արուեստը, գերմաններուն Baukunstը, կը գտնենք այլակերպ, չըսելու համար այլասերած։ Դարը ուր կ'ապրինք, կը պատկանի այս վերջիններուն։ Մեր օրերուն չեն պակսիր անշուշտ հսկայական կառոյցներ (հակառակն էր որ պիտի ըլլար ձիշդ), այլ այդ կառոյցներուն հոգին, հիմնովին տարբեր ճարտարապետական գաղափարութեամբ գործերու հոգիէն։ Թորամանեանի աշխատանքը ուրեմն կը նպաստաւորուի ամէնէն քիչ մաշած տպրումներէ։ Աւելորդ է պալատները, Մայր-եկեղեցիները հասկնալ մանաւանդ մեր մէջ, իրենցմէ վեր, դուրս լոյսերու միջոցով։ Մեր ժողովուրդին նախաւոր երկու կարգերը, իրենց ուժին լիութեան մէջն էր որ ոտքի հետեցին մեր ճարտարապետութեան իրաւ ու մնծ յաջողուածքները, — արճուճի պալատները, որոնցմէ չատ քիչ բան է ազատած, Եկեղեցիները, որոնք պիմացած են, թերևս իրենց թիւին չատութեամբը, կամ ծծած հոգեղէնին հարստութեամբը, քա-

---

կան չրջագիծով, հայզորպական ու ֆր.րզ դարու մանրավէպի մը նման թէպզրական ու մեր օրերու պատերազմական պատմուճի ոճին՝ տարօրէն տգամաթիֆ։ Ու գուք թերեւս հարիւ կը կասկածիք թէ պատմուճը, այսինքն Գայլին ու Գառնուկին հանրածանօթ առակին յաջողական պատմուճը մեզ կը վերածէ մնծագոյն գրոպի մը։ Պատմուճին հետ ազերս պարզող բոլոր նիւթերու վրայ սա յաջողուածքը, ատելճանական անշուշտ։ Գրական կենդանագիրները հասկնալի՝ որ այդ յաջողուածքին մէջ գայլին առաջին գիծն է, բայց պատմական անձնաւորութեանց կենդանագիրներն ալ կը պահեն որոշ հրապոյր, նոյնիսկ գեղեցկութիւն։ Գաշնանց տունին վերջին չառաւիղ Իսրայէլ Օրին ուրիական յօրինուած մըն է։ Գարագայական Օրմանեաններ, այսինքն հրապարակագրական չատ յատակ նպատակներով գերուած pamphlet մը, դէպքերէն քառասուն տարի վերջ, մանաւանդ ատոնց չահեկանութեան հիմնովին չեզնելէն վերջ, կը պահէ իր բարմութիւնը, այսինքն գրագէտ մը լրագրողէն, գիրի հասարակ գործաւորէն զատող ամենէն թանկ առաքինութիւնը, քանի որ գրագէտին ճակատագիր կ'ընդունինք իրմէ վերջ ապրելու իր ընդունակութիւնը։

Այդ տետրակը, 1920ի հայ և թուրք պատերազմին զուգորդ լրագրութիւնները կը բերէ մեր կոկիծին։ Կարսի անկումին, Յարպին, Թօփրքին, մեր գերիներուն ու իր ալ գերութեան այլապէս տառամաթիք լրագրութեանց խառնուրդ մը։ Հոս Գ. Յովսէփեան ոչ միայն նիւթէն չէ պաշտպանուած, — իր պատմիլքը մնծագոյն ամօթներէն մէկն էր մեր տարեգրութեանց — այլեւ չարաշուք ազդեցութեան տակն է տառամային։ Գ. Յովսէփեան մարդերը տալու իր եղանակը հոս պահած է անխուսափելի պարզութեան մէջ։ Պատ. իրեն անշուշտ սա հաւաստումը։ Բայց ինքը մէկն էր այդ գերիներէն։ Այսինքն 1915-18էն վերջ անհուն ախորժակներով անպատմժ աքճակուած գազաններու ճիրանին ինկած զոհ մը։ Զէք զգար այս եղե-

նի որ գիտենք որ պալատներըը կը բարձրանային բռնութիւնն ատկ, եկեղեցիները բոլոր ժողովուրդին սրտագին կոտովով։ Թուրքմանեան, Անիի վրայ, ունեցաւ արխուեիֆն ու եկեղեցին, գինքը լուսաւորող, ուղղող։ Տակաւ՛ին, այս գործուն տասնեմեակին չըլան կ՛ընկին, այլ նիւթին չուրջ բազմազան հետաքրքրութիւնները, պատրանքներ նոյնիսկ որոնք մեր ճարտարապետութիւնը կը վերածէին clos, ինքիր մէջ կատարեալ ոճի մը, իր օրէնքներով ոչ միայն ինքնաբեպ, այլեւ իր ազգեցութիւններով, ծաւալումով այլապէս հպարտացնող, Եւրոպային կորիկ ոճը տուած ըլլալու անհերքելի միտումները։ Մի արժեցրէք պատրանքները։ Անոնք օգտակար են յաճախ ուժերի քան իրականութիւնը։ Այս ամէնը երբ կ՛աւելնան տաղանդին, յամառ, զրկանալից բայց երբեք յուսաւրէպ աշխատանքին, մարմով, ոգով, ուղղով հաւատարապէս, դուք դժուարութիւնան մէջ չէք հանկնալու համար ոչ միայն համբաւը Թորամանեանին, այլ, իրմով, կ՛ըլլաք վերահաստատ հայ ճարտարապետութիւնան հիմնական բնոյթներուն, անոր ոգեղէնը ոստայնող այն խորհուրդին որ Զուարթնոցը կը դասէ ուրիշ ազգերու սրբազաններէն, յաճախ այնքան ազդեցիկ այդ ազգէնով որ մարդերը պատրաստուր են հագած հաւատքը չհատպատծելու, այլ անկնիք չէնքերուն ճարեկու համար անհրաժեշտը։ Միեծաւոր է պատրագան Միջնադարեան մեր բանաստեղծութեան որուն մատենաստութիւնը Զօպանեանի աշխատանքներով հազա որոշ հոտոտանութիւն

բանաւորութիւնը, այսինքն Գ. Յովհաննեան չի չահագործեր գայն միշտ էքզոտի համար։ Աթիկա նոր պատիւ մը։ Աւելին, պատերազմական իրագործութիւնները ինքնին թերեւան են մեզ յուզով չգային ծանր հոսանիներով։ Ամենէն հատարակ մարդուն իսկ գրիչին տակ մեծ պատերազմի մը գրուագումը կ՛ըլլայ ուշագրաւ։ Գ. Յովհաննեան կռիւը հագիւ թէ պատմած է։ Զարգը թեւագրած է ու անցած։ Ժողովուրդը տեսած ու ենարած։ Բայց քանի մը գիծերով նուաճած է թուրքերը, գինուորը, սպայ, հրամանատար։ Աւելին։ Գտած է պահին ալ գուռով tragique։

Երբ այս հատատուածներուն աւելցնենք խոսրովիկի, Մեծոփեցիի, եւայլն, նախամուտ ծառայող էջերը, ու Այրարատի, Հասկի, Հայաստանեայց եկեղեցիի, Տարագի, Անահիտի մէջ պանազան մենագրութեան մէջ գործածուած գրելու կերպը, դուք կ՛ունենաք մատենաստութիւնը Գ. Յովհաննեանի ոճին, նոր բառով մը գրուածքին ամուր, պարզ, հազորդական, անմիջական, իրաւ։ Որ կը գրաւէ, առանց նուաճելու, ձեզի ծգելով ձեր ուշագրութիւնը, երբեմն նոյնիսկ հալածուելու գինջումով մը, յարգելու համար իր գերագոյն կիրքին պաշտամունքը։

— Ազատագրումը հայ ոգու ստեղծումին բոլոր նչխարներուն։

(consistance): 1850 ին իրենց սկիզբը ըրած մեծ կրթանքները պատմական, մտաւորական, ազգագրական ուսումնները նորագիւտ, մանաւանդ միջնադարեան (médiéval) արուեստներն, առհասարակ եւրոպայի առաջնակարգ մտածողներու ջանքերով, մեզի բերին ուելի յստակ մտապատկերներ թագաւոր այդ շրջաններէն, առնկ հազարամի մը վրայ, հիմնէն ասոնց դարերու միջոց մը։ Քրանսական, գերմանական, ուելի չեզոյ ամերիկեան գրագնները արդէն պիտի վերջին միջոցներով սկսած ապէն հիմնովին այլակերպեցին, նորպեցին մեր գիտցածը։ 1900 ին բիւզանդական իրաւթիւնը առանձին մեծ գիտութիւն մըն է։ Ջօպանեան այդ մեծան էր որ պիտի փարձէր մեր միջնադարին վրայ։ Ասպարէզին, «նուցեալ հասած» բանասէր մը չէր, ինչպէս կ՚ըսուի, Եարեկացին և Քաչակը յայտնաբերողը։ Ջանէր փոտաեր իր պատմական թափանցումին գործարանէն։ Բայց կանոնի սպասուր մը — ոգնուածքը այս մարդուն օրուան իրազարձութիւններէն էր կազմուած, — այդ կանոնը ամեն տեղ գտնելու և օգտագործելու իր գրական չնորհները դիմաւորից կրթանքին միւս պարագները։ Ջօպանեանն ալ կը վայելէր՝ մեծ պաշտպանութիւններ, մեզմէ ինչպէս Եւրոպայէն։

Գ. Յովսէփեան։

— Անիկա գիտուն մըն էր, մոռնալու չէք ասիկա։

Որուն հոգին չէր կրնար հանդարտիլ, չէր կրցած, կիսադարեան պրպտումներուն պարտադրած վարժութիւններուն հակառակ։ Աբուհասաձէլը մերձաւոր չափերու վրայ իրաւունքներ ուներ անոր ներքը։ Իր սարկաւագութեան, հէքիաթներ հաւաքող, ժողովրդական գիւցազնավէպեր գիրի առնող ապան Գերմանիոյ մէջ պահեց մաս մը բան իր եռանդէն, բայց իր գիտունի խառնուածքը (*) ամրացուց, ու անոր զգայնութեան պարտադրեց... գերմանական կարգապահութիւն որով մեր երակը կը մնայ զալար, բարձրաղէշ, բայց կը պահպի, կը պաշտպանուի երակներու յատուկ աւելորդէն, Զրաքեանին բառովը՝ խօլեռոյէն ազդուելէ։

(*) Այս գաղափարումը չբշնած ձեւով մը կը հաստատանք միւս գործիչին (Սրուանձտեանց) մօտ որ անկարող եղաւ արուեստագիտի իր խառնուածքը ներմարկելու գիտնին և այդպէս չբշնած վճարեց իր տուրքը հայոց մշակոյթին, այն ինքն գողցաւ, մոռցաւ իր գիտունի պարտքէն շատ բան, ձգելով անշուշտ մեզի շատ թանկ գործ մը, այո՛, բայց որմէ իր գողցածին բաժինը պիտի չուշանաք աւազելու, երբ միտքի առչեւ բե-

Անցեր են ժամանակները, մարմինին ինչպէս հոգիին, կիր-քերուն ինչպէս երազներուն վրայէն։ Երիտասարդութեան, չա-փահասութեան խանդն ու կորովը կեանքին առեր են, անդադար դառն, դժնդակ առերք մը, ամէնէն անգութներէն մէկը զոր պա-հանջելու մէջ էէ ողջառած երբեք մեր ճակատագիրը։ Հարցուցէք դուք ձեզի թէ ինչպէս անցան ձեր սրտին վրայէն ձեր յիսուն տա-րիները որպէսզի դնէիք նոյն հարցականը Գ. Ցովսէփեան անուներին տակ համագումար կիրքերուն, երազներուն, բայց պահիկ մը մտամոլոր կանգ առնելով 1900–910 ի կատաղի խուզարկութեանց թափին, զրահին որոնք գինքը, երիտասարդ հոգեւարականը բռնա-գրաւ կը տանին երեւանէն Բեթերապուրկ, Պերլին, նոյնիսկ ար-եւամբ ողողուած Անատոլուն, իր սպասը կատարելու իր ժողովուր-դին զոր 1900 ի մարդերը կը սիրէին, մանաւանդ արեւմտահայ հատուածին մէջ այնքան սրբազան, անդարմանի արժանութեամբ մը...։ Ու կարիք չեմ զգար յիշեցնելու որ 1915 ը, ամէն հայու համար, ուր որ ալ ըլլայ, սկիզբն է բոլորովին տարբեր կեանքի մը։ 1917 ը՝ ուրիշ։ 1920 ը՝ ուրիշ։ Մեր պապերը այդքան հակա-դրութիւններ ապրելու համար դարերու լայնքը ունէին։ Ամէն հայ 1915 էն ասդին նոր գոյութիւններու զոհ ուրիշ տեղեր ձգեր եմ վերլուծմանս։ Հոս, իմ ըսելիքը՝ մեր իմացական յօրինուածքին մէջ, այդ ապշեցին երեւան բերած դղրդոցին կոր-ծանումը, այսինքն մեզ կանգուն պահող հզօրագոյն ազդակներուն վրայ մեր հաւատքին չէզոքումը, խուսարումը։ Կործանումը մեր ժողովուրդին կէսը չէր, այլ մանաւանդ հոգիէն դրութիւնը որ մօտ հարիւր տարի կեդրոնած էր մեր իմացական բոլոր հպարտու-թիւնները։ Չեմ բացատրիր, իրենց անհուր վէրքին մէջ ձեր ականջին փռելու հոգիները դրամներուն, մարտիկներուն, խմաստուններուն ու ասոնց չարքին՝... բանասէրներուն։ 1920ին այդ ամէնէն, այսինքն ան մարդերը խանդավառող կիրքերէն, երազներէն չատ քիչ հետք։ Կ՚անցնիմ, չատ արագ, քաղաքական մեր զգայութիւննե-րուն ալ ճախճախուտէն, մեր արեւմտքը գոյատեւ ուր կը լողային

բէք աչխատանքի իր չրջանակին, գէշ բառով մը՝ իր կալին անհատ ըն-դարձակութիւնը բազդատուած ամբ մը հոգին Գ. Ցովսէփեանին։ Արդ Գ. Ցովսէփեան մէկ հատորով այնքան բան փրկած է որքան Սրուանձտեանց եօթը հատորով։ Հեղինակը այս տարօրինակութեան՝ գրական խառնուած-քին տիրապետելու վանեցի վարդապետի մօտ որ լեցուցած է իր էջերը անձնական ապրումով, Ցովսէփեանին այնքան խնամքով զպուած։

մեր այնքան արդար, արքային երաշխիքուն դիակները... Հայու ճակատագիր ըսէք ու ինձի հետ դուք ալ անցէք անդին, այսինքն Սիլիւքիոն ուելի անուար ճախճախուտքին։ Մեր ախտիմակնե՛րը իմաստի, միտքի, արուեստի... Չկինք գատապարտեր անշուշտ հետ նիւթը, մանր, չարքաշ հմտութիւնը, ոսկի կշիռը լեցուն ուղղին, բայց կը տառապէինք այդ ամէնուն հաչեցին։ Թերեւս այդ տառապանքն էր որ միջամտեց որպէսզի մասնաւոր չհագրգռուի պարզէինք այն կառոյցներուն համար ուր հետ նիւթը ըլլար ենթարկուած որոշ փոխհարաբերութիւններու, կարենալ մեզ ապահովելու նոր կերպարանքներու տակ, մէջէն ինչպէս կթափիկէի մը ճակտին սրբատաշ արձանը որմէ ալ մոռցած ըլլայինք սակայն քարտանքի թշուառ իր կեանքը... Դաբաի աչխարհին վրայ կատարուած սա կործանո՞ւմը, թէ ներքին ակարութիւն մը, — սկզբնական յղացքներու խօթութիւնէն առաջացած — միջամտեցին, սահմանելու համար ծանր փոխհարաբերութիւնը մեր ճակտին, որպէսզի Ալիշանի մը կոմպոզիտական կառոյցներուն փառքը, ինքիրմէ յոգնած, առանց դաբաէն որեւէ յայտ գրոհի, գալիանայ ու թաւալամի։ Պատուական արքան կը հաւատար թէ իր ժողովուրդին տուած էր իրեն այնքան անհրաժեշտ հպարտութիւնն կոթողները։ Ու քանիկ դաբաս կուգար որ քառորդ գարը արդէն մարսած էր գործին հոգին, ձգելով կմախքը։ 1950 ին հայրենադիտութեան թանգարաններ են անունք, չքսելու համար գերեզմաններ, անունք որ 1880 ին կեանքի, չգիտ փառքի վկայաբերներ արձանագրուեցան։ Արդ էն քիչը հազար տարիներու խորհուրդ մը կը հաւատար թէ խտացուցած էր Ալիշան, այդ չարքերուն մէջ, որոնք իր լման չափահասութիւնը, ծերութիւնը արժեցին իրեն։ Ու ինձի հետ էք ընդունելու որ խորհուրդներդ գիւրաւ չեն մեռներ։ Ալիշանեան վատահին սա ճակատագիրը, իր գաղափը, ինչպէս գառնահամ փառքերը իմացական առամ մըն է, արեան առամայէ մը ուելի արատաճմլիկ։ 1895 ին, Արշակ Զօպանեան, մտա մը պատանի այդ օրերուն, ծանր ծազրի մը մէջ կ'ընկղմ ծիծաղելի պատուական, գերահմուտ արքային Հայ բուսակը (ԾԱՂԻԿ հանդէս, 1895, Օ· Պիծակեան կեղծանունին տակ), հակառակ անոր որ հայոց լեռներուն, դաշտերուն, ծմակներուն կը դիմանային Ալիշանի նկարագրած ծաղիկներուն ու խոտերուն վաւերականները։ Խօսիցայ ձեզի Հին հաւատք հայոց գիրքին ճակատագրէն, սա ալ 1895 ին լոյս տեսած։ կը յիշեցնեմ միծոգիր այսինքն քառածալ Հայապատումին ալ ճակատագիրը, որուն 650 էջնոց պատմիչներէն հա-

ւաքսուած քնապիրները կը կանխուին 140 էջնոց նեռածականով մը, դուք կը հասկնաք տարողութիւնը այս բառին երբ ձեզ թելադրեմ որ մեր հին մատենագրութեան ամենէն ծանր, արժանաւոր, ցեղագոյն արդիւնքները կը բովանդակուին հայոց պատմիչներուն գործէն ներս։ Արդ յիշուած երկք հատորները, գին ծանրածանր աշխատանքներու, մեռած են այսօր։ կը դիմանա՞յ Գ. Յովսէփեանի նոյնքան յոգնաւատակ, նոյնքան մեծատարած աշխատանքը, չեմ ըսեր՝ վազուան թէք ոտոց (1895 ի Զօպանեանին տարիքով) կենսաբաղձ, խարհրդախոյզ, նորատպաշ ու սուտգամով գրոհին, երբ ատենք, հեռեւելով գարուն թափին, անցեալները մեռեալ տախտակներու նման ճանչնալու սովորութեան փախարէն, — 1700 էն մինչեւ 1900, բանասիրական կրթանքին գերագոյն փառասիրութիւնը մեր մէջ, — ուզեն այդ անցեալները միակտուր, հարթաքանդակին տակ երկք dimensionներով, այսինքն կեանքին բոլոր կէտերու թիւններովը մատուցուած իրենց վայելումին, սինեմայի մէջ հեազհեազ փոթռուած նման, գրականութեան մէջ համապրական տախտակներու կերպարանքներով, այսինքն ձեւերու տակ արձակ իրարու ըլլային վերածելի, ծանօթութիւնն ու թիւն, փշրանքն ու վկայութիւնն կազմուած, մէկ ակնարկով գտնելով կեանքին լիութիւնը, իրաւութիւնը, դեմքը։ Այդ տպաքը, տարիքէն բխող անփութութեամբ մը, իրենց յատուկ ալ թեթեւութեամբ — արիւնն ալ ծանրութիւն ունի, ըսել կ՚ուզեմ՝ չէ միօրինակ վազող հեղուկը լեռներու տզրիւրին—, ինչպէս մերն էր 1900 ին, Ալիշանի վատակին դէմ, զուգէ չանդրադառնան երկար, տաժանագին, անուսոր թիապարտութեան որուն դինն է Գ. Յովսէփեանի ամբողջական գործը (անոնցմէ ալ առնելով անկէ ներս), այնքան խղճամիտ, պարկեշտ, ամէն մէկ տողը ծանր, դժուարորակ վկայութիւններով պաշտպանուած և պահանջէին

ա) — Անոր տնմագրութիւններ համապրական կերպարանքներու տակ։ Այսինքն՝ ուզէին խաղբակեացիը, Օրբելեացիը, Վաչուտեացիը, ամբողջ չարքը այնքան մանրակրկիտ խուզարկութիւններով կազմուած, միւս մենագրութիւններուն՝ լրիւ, միսին ու ոսկորին ծաւրութեամբը, կեացիին գոլովը սանկ գուշաւոր, մեր օրերու մարդերուն ոչ անչուշտ կազապարէն, բայց իրենց օրերուն բոլոր առամաթիք ապրումներուն հանդէսին մէջ, իրենց հատուածական, խճանկարային, չափագանց հարազատ բայց նոյնքան ալ ցեմաթիք, դժուարամատոյց կատարելութեան փոխարէն։ Այսիկ, այդ տղոց հաշուոյն ես ալ պիտի չդադրէի պահանջելէ, խանգա-

վառելիանս մէջը քանի մը իրագործուած նմոյշներուն, մատենագիրներէ ու իշխաններէ։ Արդի զրականութեանց բոլոր վարպետ կենսագրողներէն ոչ ոքէն ետ կը մնայ Գ. Յովսէփեան երբ Գլաձորոյ համալսարանին արի ուսուցիչները, մատենագիրները կը նետէ առջի, իրենց բազմազանակ կազմերուն լրիւ մատուցումովը, կամ չգիտեր սրմաքանդակի մը նման կը սեւեռէ ձեր սիրոյն ու հիացման մէջ խաղբակեանճ առնմին վերջին ներկայացուցիչին Օրիին անմռանալի նկարը։ Կեանքին մէջ ու կեանքին պէս։ Ոչ վէպ, ոչ ալ չիմացուած հերոսապատում։ Այսինքն չըլլանին մարդերը, ոչ միայն իրենց ազգաբանական տախտակներուն հարազատութեանը մէջ, ոչ միայն մտգպտպհայ կամ մարմարիայ վկայաբերնեներուն անհերքելի սառեցութեամբը, այլեւ լրիւ, ամուր հագած հոգեղէն ու մարմնեղէն այն իրաւութիւնը որ կը զատէ թանգարանին անզգած արձաններէն Ակորայի երկատանիներէն, խեղճ ու պատառ, բայց կենդանի։ Փառէին մեր յոգեցումին համար, այնքան տարածուն, եկզօթիք ըսուելու չափ մեզմէ հեռու, նոյնիսկ կարծես երբեք մերը չեղած անուններուն (Պապաք, Պուօշ, Նաչի, Հասան – Ջալալ, Հասան Ամիր, եւայլն.) խառնուցած հայերի խառնութիւնները, մարդեր անչուշտ ասոնք, մեզի պէս միս ու ոսկոր, օր մը այդ դրնեակներուն, տաճարներուն, վանքերուն չուքին, իրենց մարզկեղէն հոգերուն բոլոր բեռները չոլիած, իրենց կիներուն, զաւակներուն իշխանագեղ ու նոյնքան արիւնակուռ տառամանելով, — կարծ՝ ինչ որ այդ դարերու բոլոր մեր իշխաններուն առաջադրուած կենցաղը իրրեւ օր օրի ազատուելու անոնց դգայարանքներով, ամիսներով ձիերու քամակին, պղինձ ուռնեբով սազուտուած իրենց հալածական գլուխները, իրենց կուրծքի երեսին երկաթին թիերները վրայէ վրայ կարած, վազելով, գրոհելով, նահանջելով, արիւնլուայ բայց կատաղի, դէպի յաղթանակ կամ թշնամիին սաբին տակ նահատակ, զրնդէ միշտ մեզքերու ու մահուան խորխորատին վճռուելուած։ Թերեւս կը պարզեմ չափազանց երբ կհանքերը այսպէս քանի մը խոչոր կտաւներու կը վերածեմ, բայց գոնէ չեմ իրականանալնել։ Թելադրեցի վերերը, թէ Գ. Յովսէփեանին մասնասուրուած չրջանը մեր պատմութեան ամենէն քիչ լոյս տեսած մասերը կը կազմէր։ Ու Ալիշանի (Յուսիկեանոց Ալիշանը) և Գ. Յովսէփեանի կողմէ այսպէս ուրուանկարուած մարդերը արքան յուզիչ, մեզամերձ պիտի ըլլային, եթէ երբեք «փառապանակ մեր նախնեաց» պատկերներուն տակ անոնք պային մեզի պարզ ու պարկեշտ իրաւութեամբ մը,

այնպէս, ինչպէս անցեր էին անոնց վրայէն կեանքին կիկլոններ-
րը; զանոնք անդուլ հալածելով, ներսէն ու դուրսէն: Ներսէն,
այսինքն ծանր, հատուն, խորունկ մեղքերէն որոնք մեր օրերուն
կեղծիքը, կամ հասա, տափակ, անկնիք անդիմադրելիները յիշե-
ցնելու չէին հաւանարար, այլ շատ իրաւ, շատ առամոթիք, եր-
կար պայքարներու հետեւորդ անխուսափելի անկումները, իրենց
լման հատուկով, լման կշիռով, այնքան որ առօրեական ալօթքը,
միջոցները կը մնային անբաւական որպէսզի զանոնք դնելու, որ-
դար Դատաւորը ազատելու համար այդ մարդերը չքաշուէին իրենց
ունեցածն ու չունեցածը վաճառելով ոսկի նեռիու յիշատակա-
րաններ, տաճարներ, անչուշտ համաճայն մեղքին ազնուականու-
թեան, մեծամեծան, դերազանցութեան, կամ գնէին, նուիրանքի
համար, իրենց ամենամեղ անձերը քաւիչ նպատակով՝ մեղսա-
քաւիչ արբանեակներ մատուռներու, ապահովէին իրենց մահէն
անդին ալ ազջերուն մոլեգնութիները, հոգացնելը, հոգեհանգիստ-
ները, պատարագները իրենց քաւութեան գործը ամբողջ կատա-
րելով, սակարկէին յիշատակութեան օրերը, սեղանները (պատարա-
գին մատուցման), անգամները ոչ միայն մազապահներու պաշա-
պանութեանը վստահելով այդ մուրհակները, այլեւ մարմարի վրայ
յաւերժագիր արձանագրելու, հաստատի կապելով ամէն մոռա-
մահանութիւն (Ն. Ագռնց որ նաղբակեանի անհկարերն է [Դուբ-
եան մրցանակին] այդ թիւերէն կը հանէ պրամական պրութիւնը
այդ դարերուն) ապահով ապառնան մը մէջ վերջին Դատաստա-
նին: Այդ դարերուն իշխանները մինակ իրենց կիրքերը չէին
դարմաներ կամ անոնց արդիւնքը, մեղքերը գնելու չէին յատկա-
ցներ իրենց ուժը, այլեւ կը յանձնառէին իրենց խնամքին ապաս-
տանած հազարաւոր ազատարձիներուն բիւրազան կարիքները:
Գրչագիրներու յիշատակարաններէն արբան անուն: Ըսի թէ 5000 ը
կ՝անցնէր նաղբակեանի մէջ ինկած անուններուն դասերը: Նոյ-
տարզէտ կարաւանը իշխան-իշխանուհիներուն, քահանայ-արքեպիս-
կոպոսներուն ու «մուերցն», արեզակ-օրհնակիչներուն, կաթողիկոս-վար-
դապետներուն, գրող և ուսուցանող, նկարագրողներ ու կազմիչ,
մագաղաթ քերթող և թանաք հարող...:

բ) — Այս մարդոց ներքին ալ իրականութիւնը, կեանքէն քի-
չիկ մը վեր, ան՝ որ ոգի արտահայտով մը կը զատուի աւօրեային
հասարակութենէն ու կ՝ըլլայ սահմանում: Դուք դիտէք թէ Դ. Յով-
սէփեանի աշխարհը հայոց պատմութեան որ չրջանին կը պատկա-
նի: Մթին, դրեթէ անծանօթ այդ աշխարհէն մեզի բերուած ամէն

հոսմանք, բիւրեղացում, անձնուէթիւն, այս անգամ այդ մարդերուն գործէն, ուր պահ էին դրուած, խուսափուկ ու ծուարուն, մօտիկն են արուեստին։ Սարսուռը՝ որ երբ արձակուի այդ նշխարներէն թուղթ է և խռովիչ, նոյնիսկ վտանգաւոր, եկեղեցական հոսանքի մը նման։ Քարը, մադաղաթը, կաւը եւլլն... այդ սարսուռը կը պահեն իրենց բջիջներուն խորը, սպասելով կախարդական մատիկին որ պիտի կարենայ դարձ տեւողութեան և մահէն անչարժութեան կնիքը անոնց վրայէն, մեր ընկալչութեան ու սիրոյն բերելու համար անխմանալի ապրումներու հանդէսը, ոչ սնարժան մշակոյթի քիչ մը խաչար աւարտին (Յեսնորդները, ժառանգորդները դիտեն երբեմն երախտիք վճարել)։ Այս առեղուն հետ իմ միտքէն չանցան վիպական մեծ օգտագործումներ, անդրադարձներու հետաքրքրութեան յաղորդ ճարտար, ժ.րդ դարուն այնքան փնտռուած ու փառաբանուած, երբեմն քմայքին, այլանդակին իսկ դիմով (բոմանթիք պատմական վէպը, մեր և օտարներուն մօտ), երբեմն դիտութեան, դուա պատմութեան սպասարկու, բայց դրական միջոցներով դոյուար։ Ու չունիմ նկատի դարձնել պարտադրութեան ձայիկ ու յաւակնոտ հնչառնքը, մանր մանր կամ լայն լայն չարդելու, այսինքն համառօտելու հիներուն ժառանգութիւնը կամ խմբելու մէկ էջի մէջ չտեսերու վկայութիւնները։ Երբ մենք կը քաղենք դէպքերը պատմիչներէն անոնց վրայ կը սրակնք քիչիկ մը վարդիջուր ու կ'անցնինք պատմութեան։ Բայց դիս չէք կրնար արդիլել խորհելէ 1860 Ֆրանսական Պատմութեան դպրոցին կամ 1900 ի Ամերիկեան գործառոյ մեքենքին, մանաւանդ խորունկ թաղուած անցեալներու վրայ երբ կը կատարուի աշխատանքը։ Ասկէ զատ, դիտեմ որ անցեալէն վերցուած ամէն փշրանք փակ դրութիւն մըն է այսօր մեզի անհազորդ յոյզերու։ Ծանօթ էք ծանր, խորունկ ձգողութեան թանգարաններուն ոգին իսկ թանձրացնող։ Բացէք, օրինակի մը համար աղիկը ուր «ամենատամեղ», «տրուպ», «գեհենագիր» ընդօրինակող մը, յիշատակարանի մը կողիկին, վախկոտ, նաւատ, արգահատելի, իր ապաշնորքը կը մատուցանէ ապառնի ընթերցողին, ձեռագիրը «վայելուչ»ին, —երանի օրերուն ուր դիրք մը կարդալը արքայութեան մէջ դանձ դիզելուն կը նմար համանիշ—, անկէ թախանձագին խնդրելով որ չմոռնայ, իր յիշատակին — հիմա կ'ըսենք՝ հասցէին — փրկարար «ողորմիս»ը, «հոգոց»ը։ Ինչքանին անունն սա մանրամասնութիւնը կը վկայէ սակայն առուեստի հաւատար ապրումներէ, երբ թափանցումը կատարուի պատշաճ լրջութիւնով։ Լման դարեր կը պատ-

կին ձեռագիրներու նկարներուն մէջ։ Անցեալով զբաղումին երա-
նութիւնն ու դժբախտութիւնը։

գ) — Այս ամենէն վեր, հայ մտակոյրը, որով տառապիլը,
հպարտանալը, ամէնալը հոգեկան տամաններ, քանի մը սերունդի
համար, բայց որուն կերտումը, այսինքն իր հիմնագիծերուն մէջ
սեւեռումը հազիւ թէ կը սկսի։ Բիչ անդին քանի մը մանրա-
մասնութիւն։

Այս տողերը, ոչ ոքի ուղղուած, չեն նոյն առնն հրաւէր։
Տղոց փափաքները գուշակել, կանխել կամ արժեւորել ու արժե-
ղըրկելու դեր մը ախուռ է սակայն մէկու կղզիէ որ իր ազայու-
թիւնն իսկ պիտի չուզէր ծախու հանել, ինքզինքը յորդարիլու
ուելի ազատութեան մը համար նար հրամայականներու, որոնց
արժանիքները չէ որ կ'ուրանամ, այլ սպառնալիքը կը ջանամ
բերել իր պարզ իմաստին։ Ձեմ ալ ուզեր որ Սիւրէալի գաղնացած
հոգեբանութիւն ալ փորձէիք տեսնել սա թելադրանքներուն տակին։
1900 ին, իմ գաղնութիւնը իմ չատ մեծարժէք, գերահմուտ ու-
սուցչէն, Եգիչէ Եպս. Դուրեանէն, կտզար նոյն հոգեվիճակին։
Սրբազանը այդ անցեալը, մեր անցեա՜լը, կը մերժէր իր հպարտու-
թիւններէն, իմ նախատիրածներէն մտածաւարար։ Արեւմտեան
բանասիրութեան բոլորանուէր սպասարկու, ան կը մերժէր մեր
պատմութեան ոչ թէ արտառուչ մեծութիւնը, այլ այդ պատմու-
թեան ետին կարելի մշակոյթի մը միրը, իր սկիզբը ըրած ար-
դէն, վենետիկէն ու վիեննայէն չատ ակօնելով, այսինքն լեզու-
էն ու կրօնքէն տարբեր փառքերու երազելով,

— հայ արուեստին, հայ բանաստեղծութեան, բառեր տանք
որոնք Զօպանեանի մը գրչին տակ կը յաւակնէին Եւրոպան նուա-
ճել։ Սրբազանը որ իր աւետին չափ կը ճանչնար մեր հին գրա-
կանութեան բոլոր արտահայքը ու հոն բարձրացող բոլոր փառք-
բան փխրուն, «կաւէ» հիմա կ'ըսենք, արձաններուն թշուառու-
թիւնը, կը տառապէր, ինծի այնպէս կուզար, անկարող ըլլալուն
ինքզինքը գետեղել վիեննացիներուն տափակ տանութեան կամ
վենետիկցիներուն հերթական միամտութեան մէջ։ Ու, հիմա կ'ան-
դրադառնամ, Սրբազանը կը ճանչնար միջազգային դրականու-
թեանց հզօրագոյն փառքերը, չատ մօտէն, ուղղակի վերծանու-
մով, քանի որ իր մտանոգարանին կէսը այդ կարդէն գիրքե-
րու էր յատկացուցած։ Անոր քմծիծաղը հայոց դրականութեան
բոլոր կռիտներուն հասցնէին, անշուշտ որոշ գաստութեամբ մը,
բայց ինծի համար այնքան պարզ, այնքան իրաւ ու վերադիչ,

երբ հայ հանճարին սկսած միքը կը դիմաւորէր փաստերու անքակտելիութեամբ, այդ միրին քաւմերը ձրի չնորհներու բաշխիչ յայտարարելով։ Տեղ մը պատմեր եմ, ծանր, կործանող իր քաշքշուքն ալ իմ պատանիի յաւակնութիւններէն, փառասիրութենէն։ Տասնըհօթը տարեկան պատանի մըն էի ես, իր ոտքերուն գացած Ափմաչ, ու իր հարցումին, իմ դիմումիս, իմ պատասխանը՝

— Գրելու հայոց գրականութեան պատմութիւնը

անիկա «ժժգոյն ժպիտով» իր եղբօր աւելցուցեր էր

— Քանի հատո՞ր...

Զգացի որ կը ծաղրեր։ Ու ասիկա առաջին իսկ հանդիպումիս։

Ա՛քանչելի այդ վարդապետը, լայնամիտ ու թափանցող, դեռ չէր մտած մեր բանասիրութեան հարթատ խորհուրդին (Դուրեան Սրբազանի այն քերթուածները արդէն կը կանխեն 1900 ը, գրքունակ, ազգասիրական յօրինուածներ են, բոլորով դասական ու հիմնովին անբանաստեղծ) ու կը նայէր մեր գրականութեան վրայ օտարին մէջ մեծցած seigneurի մը հոգեբանութեամբը։ Իմ քէ՞նը, կարո՞ղը։ Պիտի չնեղէի իրեն ոչ թէ հեգնանքը դոր ունէի պատմուտ արդար ալ կարծելու, այլ իր անջերմութիւնը հասարակաց խանդավառութեան դիմաց։ Ես մեր իրաւ արժէքներուն, մեր հին մատենադրութիւններուն գործը ապրեր էի ոչ բանասէրներուն գործիքներովը, այլ մարմինիս վրայ (պատմեր եմ տեղ մը թէ իմ առաջին գրուածքը վարդանին պատերազմն էր, եղիշէէն ներչնչուած, բայց անհուն կատարելութեանը մէջ թուրքին որ տուրքի համար իմ էրմուտու փառած գլխանիրս առեր տարեր էր ծախելու), այսինքն իմ պապերուս նման։ Լման տարին, Սրբազանը պահեց այդ անջերմութիւնը մեր պատմութեան անատարդ հանճարութենէն հաւանարար տատապելով, ինչպէս աւելի ետքը, իմ կարգիս, ես պիտի լեցուէի ծանր դառնութեամբ մեր գրական հանճարոյ հանդէպ։ Լման տարին, (1899–1900) մեր Միջին դարը հրաշքի մը դանաւորակն էր իմ մտքին։ Սրբազանը չէր մերժեր անշուշտ այդ դարերը, բայց կը վերածէր այն օրերու ընթացիկ, առարկ ճաշակին, լեզուն միայն նկատի ունեցող վիճենական տափակ ուղղափառութիւնը դասական հայերէնին, տար ալ նեղկուկ մէկ շրջանին (Փարպեցին դաբաս կը չպրտուէր այդ շրջանէն, որպէսզի տափակ եղնիկը — քանի որ թարգմանութիւն էր, ան ալ վարժապետական ոգիով յոյն հակաճառող մը գործէն — բարձրացուէր հայ գրականութեան ոսկի գահին, կամ Ոսկե-

քերանի թարգմանութիւնները արժեւորուէին իբր գլուխ-գործոցներ) որով հայ դրականութիւնը լեզուի հանդէս մը կ'ըլլար, պայն ախրապետած ըլլալը՝ դրագէտի վկայական։ Անկնիք, թշուառ, գրքուղակ փառքերը ասկի, արծաթի գարերուն, ոսկեզնեայսած ու զօրացուած ալ հակադրութիւններովը պղինձ, երկաթ գարերուն, այսինքն այն չրջաններուն ուրկէ եկած են մեզի մեր միջնադարեան բանաստեղծութիւնը, մեր արդիական գիրքերը, որքան որ կը ներուի սա որակականը գործածել, օրինակ Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքին կամ Ամիրտովլաթի բժշկարանին համար։

Դասի մը, ուր մեր միջնադարեան մէկ բանաստեղծը նիւթ էր ոչ թէ քաչքչութի, այլ «հաւասարիցման», ինչպէս կ'ըսէր, իմացական նոր չտեսութիւնը քիչ հանդուրժելով, իմ քիչ մը չատ խանդավառ թափը մեղմելու համար, ժպտադին, հեգնելով բայց խորապէս ալ համակրելից,

— Տղաս, յարեց անիկա, իր վերապահութիւները ամբօրէն զետեղելէ ետք «մեր ցեղին գերագոյն արտայայտութիւնը» յայտարարող Նարեկացիին իրական արժէքին չուրջը, վազը կը մեծնաս, ու կը մեծնաս մանաւանդ հպարտութիւններէդ, դանելով մեծ մշակոյթներուն իրական կչիռը մաքիդ թևերուն որոնք կը պարտասին, թերևս կտորտին ալ այդ ծանրութեան տակ։ Յաղնութիւն առնելու համար, չեմ ուզեր որ ընես ինծի պէս (նաքէն պիտի անդրադառնայի որ Եաճfարաթագոյց որակականը իր հասցէին թերևս դինն էր սա յաղնութեան)։ Փնտռէ հանդչելու տեղեր, միջոցներ։ Հիմակուընէ գիտցիր սակայն պիտի ամչնաս քուկիններէդ դանելիք միջոցին ու տեղին համար։

Պատգա՞մ, դառնութի՞ւն, դա՞ս,

— ինչ գիտնամ։

Անոնք է գրեթէ կէս դար այդ դասէն։ Հիմա կը խոստովանիմ որ սրբազանը իրաւ կ'ըսէր, իմ մատ մը ազուռ ուղեղին մչակոյթներու չռաքն իսկ չէր ինկած, մեր Բաւչակը, Նարեկացին առանց ծիծաղելի ըլլալու՝ հակադրելու համար մարդկութեան հականերուն։ Որքան քիչ իմ, մեր գիտցածը այդ ամենէն։ Բայց դարձեալ կը խոստովանիմ որ Սրբազանը ամբողջը չէր ըսած։ Չեմ պատմեր իմ հեռացումը Ամաչէն, Թափառականն իմ դժոխքը երիտասարդութեան տեղ, իմ անհուն պատրանախափանքիւնը։ Օտար գրականութիւնները (Մմանտալ, Պալզագ, Ֆլօպէռ, Տոյսթոյեվսքի իմ մաքին անդրանիկ ապգնապնները կը կազմեն) ինծի տուին հպարտութիւն, մեծութեան չատ յստակ գաղափարներ, մարդ

եր կատանիին անասնութիւնները քաշող, գնող, մեծատարած, խոր-
բունկ, իրաւ, սրտատուչ արարքներ խելքէ, քաղութենէ, զոհո-
զութեան ու դեղեցկութեան հանդէսներէն։ Ու այս ամէնուն հետ
ու քով, նոյնքան մեծատարած, չքեղ գոպանութեան կրկէսներ,
իմ աչքերուս, սրտիս, ատանց կորսկոր հերքումը փառակերտող,
աւելի քան ամպարագիծ հանդէսնե՛րը արեան ու փողոտումի։ Քա-
նի քանի անզամներ ատաւերը իմ վարպետներուն իջեր է իմ յու-
սահատութիւնը ամոքելու։ Պալդագի մը տառմա՞ն։ Տայթայթովս-
քի՞ն։ Այդ մարդերը ապրեցան, փոխանակ իրենք զիրենք սպան-
նելու։ Ես ալ ապրեցայ, անանց նմանելո՛ւ թէ աւելի չիմար պատ-
րանքներու չզթայուած։ Ու մօտ է իմ չէնքը, եթէ խոչոր չէք
դաներ ատ ձեւ սրատայտութիւն մը։ Սոխպուած եմ, յաւիտենու-
թեան սեմէն, խոտավանիլ դարձեալ որ ոչ իմ վարպետներուս
ներապան, ոչ նոր Ամերիկան ինձի չատւին յաւտութիւնը, խեղճ ու
պատաս, որ դիս մահուան մէջ ալ պիտի պաշտպանէր ու կը
պաշտպանէ, մեծ այդ մշակոյթներէն լաստակերա դժոխքին մէջ
ու ընդդէմ, իմ կեանքին վերջին քաշարդ դարան։ Ու մեծ բա-
ներ չեմ բլլար զործածած երբ յայտարարեմ որ իմ ժողովուրդը
ապրեցաւ առնուազն քանի ու կէս դարերը — իր գերութիւնը —
իմաստութեանը մէջ իր յաւտութիւններուն, դուք տուէք անոնց
անուն, ես կ՚անցնեմ գրելու։ Հայոց մեակոյրը, — իմ պատանու-
թեան՝ մեր բանաստեղծութիւնը — դիս կեանքին հրոյ հզօրագոյն
ապդակը եղաւ։ Իմ ալեւոյթին, այդ մշակոյթէն ոչ թէ կ՚ամչեմ
կամ կը խրտչիմ,— ինչպէս զուշակել էր յաւակնած իմ մեծ վար-
ժապետը — այլ զայն կ՚արժեւորեմ առնուազն հաւատար արեւմտեան
մեծ ժողովուրդներու իրագործումներուն, միասով զօրաւոր խե-
լամտութեան մը մէջ համեմատականութեան։ Միջոցներու ուսում-
նասիրութիւնը, այդ ժողովուրդներու պատմութենէն, դիս պիտի
արթնէր ուրիշ ալ հպարտութեան, իմ ժողովուրդին կատարել
կրցածէն։ Ո՛վ որ հայ մեակոյր յղացքը պիտի ուզէր սանկ քիչիկ
մը պարզարանել, այնինքն բառը գործածէր արդարութեամբ, իր
պատկան կալուածին համար, չէր կրնար ափիբերան չմնալ իր
հատատուածներուն դիմաց։ Բերէք ձեր մաքին այդ մշակոյթը
հանգրուանող մեծ խուականներըը, ու հարցուցէք դուք ձեզի թէ
որ հրաչքին միջամտութեամբը կարելի կը դառնան հայոց գրա-
կանութեան այլեւս դատակնռացած մեծ կերպարանքները, երբ
մեր քաղաքական կեանքը կը խաւալէր այնքան ալեկոծ գնացքով
մը դէպի խորխորատ։ Ու նիհիլական սա անհատը ապդնապը ամ-

բողջովին իրեն գրաւած կը պահէր ցեղին ուժերուն բովանդակ պահեստը։ Կ՚ըսեն թէ 1939–45 ի չրջանին թուրքերը ոչ մէկ դիրք են գրած։ կը հասկնամ։ Բայց չեմ հասկնար թէ ինչպէս մինչեւ մեր օրերը յաջողեր է հասնիլ մեր միտքին ստեղծագործ թափը։ Ո՞ր դարուն մեզի տրամադրուեցան դրականութիւն ընելու տարբական իսկ պայմանները։ Ե. դարո՞ւն։ Ը. դարո՞ւն։ ԺԲ. դարուն թէ ԺԹ. դարուն։ Բայէք թուականները, այսինքն աչքէ անցուցէք քաղաքական դէպքերը ու պիտի համոզուիք թէ այս ժողովուրդին մտքին տապանը միշտ ալիքներու կատարներէն է վազեր։ Եւ սակայն, կայ այսօր հայոց մշակոյթը, ընդդէմ դժպէի բոլոր այս տրգելքներուն։ Ու հանդիսաօրէն, հարցուցէք դուք ձեզ թէ Գ. Յովսէփեան կրօնաւորը — մի մառնաք որ մեր քաղաքական կեանքին սպասը 1917 էն ասդին է որ անցեր է աչխարհականներուն—, այնքան չարազէտ պատահարներէ կրնկահար ինչպէս յաջողած է ճարել, դումարի դնել իր հակայական մթերքը, երբ այդ նախանձութիւին անդառնանը, հայոց աչխարհը կոխան էր թշնամիին ու մեր Սփիւռքը հոգեւարքին կայանը մեր բոլոր երազներուն։

Այս տողերը մի գոնեաւորէք շրջուած բամանթիմով մը զոր անոնց հեղինակը փրցուցեր նեաեր էր իրմէն, պատանութեան իսկ դռներուն, պատկերին առջեւ արբենալուայ, իր ժողովուրդին։ Ցեւոտյ, հարկ կո՞յ յիչելու մեւս արտում ալ թեւլպրանքը, հպարտութեան վայ շահարկելու, երբ իմ չուրջը ամէն ինչ փոքրութիւն է ու փոքրոգութիւն, բաւեր ատնք ալ, որոնց մէնաչնորհ մը չենք գնած մեր պարտութեանց հաչուոյն, քանի որ տեսանք արիները, վեհերը, վեհանձնները մեզի չափ անարի, նսեմ, ճիղճ, վատագի գաչտին վրայ սողալէն։ Այս ժողովուրդին մէջ փառքերէ պոռալը, իր կարգին ուրիչ արժանութիւն, այնքան իրաւ սակայն քանի որ փառքին յղացքն իսկ ըրեր ենք փչուր փչուր, անճանաչելի, ինքզինքը հերքող, ազգովին քնարերգուած երկկուան յուզումները, տուած զոհութիւնները, ազգին հոգիին մէջ գերագոյն բաժնած արբանեակները երբ այսօր նոյն հանապարհութեամբ կը յայտարարենք հայրենիքի հանդէպ դաւաճանութիւն բերանովը անոնց որոնք առաջին անգամ պատացեր էին այդ փառքերուն զգլխանքը մեր խաւարամած հոգիներուն։ Ու այս տողերը չեն գրուիր ամօթին համար ալ մեր հպարտութիւններուը աւազելու, ոչ ալ պատմելու բանաւթիւնը, ձգողութիւնը օրակարգներու ուր մարդիկ կը յաւակնին սկսիլ հայոց ժողովուրդը, հայոց պատմութիւնը,

որ անչուչա չի նչանակիր անցեալը մերժել, բայց կը նչանակէ գործաւոր խորհուրդներ ձգել սպասողի չրթներուն։ Այս տողերը կը գրուին, նայն ատեն, օրէնք, նաւականէն, քաղաքական հանգամանքներէն վեր պարզաբանմամբ, պարկեչտութեամբ, արիւնքամբ — պատասխանատուութեամբ միայն հայրենիքը սիրող, հոգի, միտք իմ ժողովուրդին, ամբոր բոլոր դարերուն ալ համար, մեծին ինչպէս պզտիկին, սևբին ինչպէս ձերմակին, դեղինին ինչպէս կարմիրին։ Բացի փաստէն որ ծանր է ինքնին, բոլոր գործերու վրայ բացուող, այս ժողովուրդին հոգևկան չնորհներէն, այնքան անուշ, թանկ, արտասուք, արտոյտ, առեղծուածին բոլոր կաղապարներուն երևելին, կայ արիան արբազան պատգամը զոր մեկնելու, հաղկնալու մեր պարտքը կը կատարենք այնքան անօգնական դառնութեամբ, իրարու մերժելով այդ արիան իսկ իրաւունքը, հոգին նոյնքան սրբազան սփփանքը, աղջերուն հպարտութիւն, առեղծուածի տագնապ, մեռելներուն քաղցր խաղաղութիւն։ Արիւն, առեղծուած, սլացք, մեզի միշտ ասելի անդին, դէպի բոլոր արիւնները, առեղծուածները։ Ու մի մոռնաք, միշտ մեր չափով, կը կրկնեմ ու կը կրկնեմ՝

— մեր եղով։

Աճապարանք, անզիտութիւն, նոյնիսկ ազգային միամտութիւն՝ այդ խորտնորհուրդ ալեխմիկն իսօիլ, գրած ըլլալ յայտարարել հոն բոներ որոնք մարզկային յաւիտենական արժէքներու թանգարանին մէջ բացառիկ կայքերու ըլլային սահմանուած։ Որքա՜ն, երբ մեր գառնութիւնը մեզ կը զգնանէ, մեր տեսածներուն ետին սևը գտնելով հերքումն իսկ այս անգամ մարգկութեան հպարտութիւններուն, այնքան ծանր, սուղ գնուած, անոնց գառնութեան գարերէն մինչև մեր օրերը։ Ու այսքան գոնէրէ վերջ ճակատագիր՝ նորէն, արդէսզի ըլլանք տխրատած գործադրելու մեր պատկերուն հերոսական հզանակները, — անցնիլ անդին, այսինքն չանանալ անառանութեան, հեչտանքի, միտի, արեան ճնճերին և մաշտարյական ախտերու գալկութեանց, սև ու դեղին ասկիներու և անհուն, անխորտակելի կեղծիքի համախտանուրդ։

— մշակոյթի առջևէն որ կը պարզուի մեր աչքերնեռուն։

Լուռ, մտայլ, առանց պատասխանի։

Մեր պատկերը ըրին այս ամէնը, իրենց սքանչելի իմաստութեամբը, կատէդրալ գերագոյն իրականութեան, ապրելու իրենց պատրքին։

Այսօր, մենք անանց գաւակները չենք կրնար օգտագործել

անդուլա այդ արքային յաւուրքը։ Հարիւր տարուան մէջ այդ հերքումը մեզի արժէց մեր ժողովուրդին կէսէն աւելին ընկճելումը, մեր թիւէն անդին մեր հոգերը ուսելով։ Բայց կրնանք մեր ձեռքը մօտնել ազէտին։ Մեր հոգիին տառնելով մեր գոյքոյթը ազատը թերեւս ակարացման ազդակ։ Մեր զգաւանքը այդ նոր մշակոյթէն, իր կարգին թերեւս ուրիշ ազդակ, մեր չընչափոխութիւնը դանդաղեցնող։ Բայց մեր վատնութիւնը՝ անայլայլ օրէն, ուր մեր կամ մեզ նման խոնարհ ժողովուրդէ մը, մէկը, իր հանճարովը պիտի առնէ միջոցը քաւել տալու մեր բոլոր նուաստութիւնները, գոհերը, մեր յաւիտենական թշնամիին, ու անոր նոր պաշտպաններուն։ Ինչ ընդարձակ այլասերում որ վարակած է մեր ժամանակներուս փորձամբ ու երիտասարդ հատարակապետութիւնը Նոր Աշխարհին, իր հանդամանաւոր ներկայացուցիչներէն մինչեւ անպատասխանատու զանգուածները։ Երբայան ազատելու համար հակայական զոհազութիւնից, վատնդներու դիմակալ այդ ժողովուրդը որքան չուտ, չատ, չա՞տ պիտի մոռնալ անմոռանալի բաներ։ Այսօրուան «ազգուական», «ֆալանգիրթ», «վիճոգիթ», «ինւերսիւր», «երբեմ ջարդարար» յայտարարուած ժողովուրդը երբ նախագահներ, սպարապետներ կը վատաբանին, հայերը նըստեցնելով ոճիրին աթոռին, կամ հզօր կեղծիքով մը կը խաչեն իրենց խղճմտանքը կամ երկնք ձեռք չեն երկարած մխիթարներուս Մարկընթաւեներուս, Ճէրրըմներուս հատարներուն, ու թուրքին կերպարանքը ուելի քան հարազատ սեւհեռուած է այդ քանը ընելու ընդունակ մարդոց կողմէ որոնք անդին վրայ տեսան սրբազան ժողովուրդը, ասոր մը ամբողջ ջարդերու հեշտանքէն դինով ու յիմար։ Ժամանակով, դարերով չեն կրնար փոչխանել այդ վկայութիւնները։ Գերման խժդժութիւնները պատճա՞ռ, որպէսզի ոչ թէ մոռցուին, այլ գլխովին այլափոխուին գերազանց խժդժութիւնները Մե՛ծ ժողովուրդին որ անա կ'արժանանայ այնքան առանկնակալ վարձատրանքի և փառքի։ 1915 ի ազէտը անուղղակի չէ որ անոր հեղինակները զայն չղթայազերծելուն մէջ կը հաւատային թէ կը ծառայէին իրենց պապերուն աստուածաբնանց։ Մարդկութիւնը ծախելը, այսօր դիւրին, վազը պիտի դառնայ ծախողներուն իսկ գլխուն գինը։ Դուրս չեմ իրականութենէ։ Իմ հոգիին առջին յատակ է մարդը, մարդոց խումբը որոնք գտած են գաղանիքը այս մարմնական և իմացական գազանութիւններուն հաչիւը պահանջելու և յարդարելու, միակուռ կարծանելով ինչ որ արեւմտեան մտակոյր ոսկեփոչի պիտակին տակ կը քաշքշուի և

պատմութեան յանձնելով ամենէն անարդ մարդկութիւնը, ողջ ողջ։ Արդարութիւնը — սուր չղացք — ինքզինքը հերքելով է որ պիտի գայ։ Չի կրնար չգալ։ Մարդկութեան այսօրուան յառաջապահ դրամագլուխներուն, ճաշով օդանաւով, զբոսաւարով և կանոնչ թուղթի բաբղեբով երբ կը յաւակնին թագել զոներուն ողբերգութիւնը, գիտե՞ն թէ կը պատրաստեն իրենց։ Կարմիր մարգարէ մը ըլլալու պէտք չի կայ խօսելու օրէն, ոչ չատ հեռու ալ Ալեքսանդր Պլօքի քերթուածը պիտի դառնայ օրուայ ապրում...։ Երէկ Արեւելք-Արեւմուտք ասին, ժամն, տիբացուական ճակատախազ մըն էր խազցուածը։ Ներկայար մը քիչ մնաց պիտի կորէր կորգնան հանդոյցը։ Այսօր դեմոկրաս — ճամայնավար հակագրութեան տակ այդ արեւմուտքը կը կրկնէ դերմանական ռազմախազը, նոյնքան անողոք սիմիզմով մը երբ դարերու ամենէն սրբազան իսկութիւններուն կաթիլներով կազմուած հարազատ մշակոյթը — մարկուրիաճ, ճաւասար ճացիճ, ճաւասար աշխատաճիճիճ, ճաւասար վայելիլճ այնքան սրտոտին երազուած ու անհուաճ մնացած — սակրկութեան կը հանին, և օրինակ, քարէզի համար կը թագնի տասուածայի պարզութեամբ դասեր, որոնց մէկը, մերն է, առանց աւելորդ բառի։

Շեղումներ չեն վերի էջերը։ Մշակո՛յթը՝ մարգուն ամենէն սրբազան հպարտութիւնը։ Ու անոր մէկ կերպարանքին, հայկական մշակոյթին բոլորանուէրը սպասարկումը իրեն կեանքի իմաստ ու նպատակ ընտրած աշխատաւորի մը գործէն իմ մէջ առաջացող սա անդրադարձները կը նկատեմ առնուազն բսուելու արժանի։ Անկլօ-Սաքսոնները մշակոյթի չարդպարանոց չեն անշուշտ։ Ու հետեւ ինձմէ սրբապղծութիւնը զանոնք նմանցնելու Մոնկոլներուն որոնց կատաղութիւնը ողկերուն վրայ իսկ չի յագնար, տարածուելու համար միեղինեներուն, գերեզմաններուն, տաճարներու, հիմնաքանդ փոչի դարձած, այսօր, անոնցմէ մէլ ապեռուած հողերուն տակն ու վրան։

ՀԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Սովորամտութիւն մը թերեւս ախտժէր, վախճանական փառասիրութեամբ մը, վերլուծական գնացքով այսինքն՝ հաստատ դէպքերուն, վկայութեանց տատիկներովը և անդադար տուգուծմին, հակափարձին ճնշումին տակ զարգացած աշխատանք մը — որպիսին կը նկատեմ ներկայ փորձը — փակիլ չարքով մը սանկ ծանր բանուած, մեծագին, «ուզուած» ձեւով մը ապառնիէ էջերու, հոգ չէ թէ ասոնք սանկ քիչ մը ուռած թուէին: Օտար բառով՝ ածիազի չէին հով մըն ալ տրձակէին իրենցմէ

— մեծ մեծ կարկուր (ժողովուրդը կ'ըսէ՝ չարգելու), ծանր, փայլուն խաստումներու, գուշակութեանց տիզկի մը վրայ, չլացիկ երազներէ, մոտեւոութիւններէ, գունագեղ, պատգամախօս երեւակայութենէ պաշտպանուած, ու հարիւրդարեայ քիչ ապառնիէ: Սա գործոզութիւնը, հարուստ չարջարչումով՝ համապատասխանի համար սա թելադրանքը, պիտի կրնար իրենց լեզուն գրելու ընդունակ և քիչիկ մըն ալ պատկեր կերանելու չնորհներով օժտուած բայց տկար ու բոպիկ ուղեղները տատնջարդել ծանր համբաւի, ինչպէս է իրականութիւնը արդէն Սիբեւքին բոլոր կարեւոր կեդրոններուն մէջ երբ թերթերուն, նոյնիսկ թերթուկներու մէջ, խորհրդածելու պատրուակին տակ կը բառասանգծեն ու փոխաքներ առաջարկելու տրամադրութիւն մը կը վերածեն պատգամախօսական կշռոյթներու: կէս դար առաջ նման ոսկի փառասիրանք մըն է հայոց մշակոյթը, հիմա՝ մարդկութեան մշակոյթը: Ինծի կը պակսի սիրտ քիչ մը ամօթ սա հպարտութիւնները վերլուծելու:

կ'ընդունիմ որ համադրութիւնները կը բարերարեն երբեմն մեր յոգնութիւնը, թափառումները, վատնումը, զանոնք գնելով քանի մը պայծառ, տիրական, խիտ, արտայայտիչ պատկերանքներու փառքին ու վաստակը: Բայց նոյն պարզութեամբ կ'առաջարկեմ որ ընդունիք վատնումն ալ երբեմն անդադրման զառածումին: Գիտական տարողութեամբ գործադրութեան մը վրայ, համադրութիւն մը չատ դիւրութեամբ պիտի կրնար բառի, բառահանդէսի

վերածուիլ Գ. Յովսէփեանի արդասիքը, այլամերժօրէն վերլուծական մեթոտի (*) ծնունդ, այլապէս բարձր միջամտութեամբ մը պիտի կ'արգիլէ արկածախնդրութենէ երբ այնքան պայծառ է մանաւանդ իրազեկութիւնը արուեստ համեմատ այդ գործին կարիք կարիք չատաջացող, միշտ ոտանգոյ, միշտ կասկածները կշռող բանաւորը երբեք չըլլայ մտածած թերեւս սրբելէ, հրապարիչ բայց անպայման վտանգներով լեցուն այդ յանդգնութեան։

Իմ փորձին առ վերջին գլուխը, իր քիչ մը չատակնոտ խոթագիրովը ուրիմն, չի ծառայեր ուրիշ պատրանքներ անուցանելու։ Անիկա ինքնայարգար, թերեւս անվնաս ալ հետեւանք մըն է ծանր, անհանգիստ, չփոխ ձգող գացումներու արանք Գ. Յովսէփեանէն նուաճուած չատ տարածուն արգիւնքին մէջ քանի մը point de repère կը ջանան հաստատել ու կը ձգտին, հաւանաբար հակակշռել ազատը, անորոշը, հեռատրութեան ու մեծութեան մէջ հարկադրաբար իր առանձնակին, մասնակին կորանցուցած կեր-

(*) Ներփակած եմ ձեր ուշադիր նկատառումին յանձնել սա մեթոտին հանդէպ Գ. Յովսէփեանի պարկեշտութիւնը, անսայթաք հաւատարմութիւնը, չըլլանի մը, երբ, կանխով դարու վերջին և սկզբին առաջին քառորդներուն մեր իմանիզմը ծանր հիւանդով մը ինքզինքը նետից աւելորդ, նոյնիսկ վտանգաւոր յանդգնութիւններու։ Շրջանն էր մեծ մտահոգութեանց, ներքագրութեանց, ազգասիրական արկածախնդրութեանց, մեր ըրածները խորհարդող և այս գործունէութիւնը անգնահատելի տարածքու առեն ներկայի կարիքներուն — ազգային գաղափարի համար աժան և միամիտ պրպտականաս — գինդ բաւարարելով նոյնիսկ չտեսութեամբ։ Երէկ՝ հասարակ հասարակութիւն մը — կը վարանինք նոյնիսկ ազգ բառը գործածելու, գոհանալով communautéով — այսօր տեսնդագործ մեծ ժողովուրդ, ախոյեան արհեստագործական մեծագոյն իրագործումներուն, ինչեր, ինչեր չպատահին հայոց մեծափառ մշակոյթին մարդեր օրանք այդ մշակոյթէն լսուիլ, հոս ու հոն կորած փշրանքներ միայն ճանչցեր էին ու չէին կասկածեր անհնարութիւնին, գոնէ լոյսին չնկնած պատմութեան մը — հայոց պատմութիւնը նոր գրուիլ կը սկսի, ըսեր եմ այնքան անպայմանը — վաւերագրութեանց վրայ մշակոյթ հարատարապետելու։ Գէթ է քալել սակայն։ Ցզէք գոհ օր գերմանական գալուն հակառակ, Գ. Յովսէփեան չէ փորձած խայծէն, հրապոյրէն քամձին տեսութեանց, մանաւանդ հեշտալուր համադրութեանց։ Այդ մարդին վրայ, պատանիէն մինչեւ ալեւորը, կայ միակուռ պարկեշտութիւն մը, գինքը պաշտպանող։ Երբ ուրիշներ, — թող ներուի ինձի հոս խնայել նոյնիսկ արժանաւոր անուններ, բայց զառածումի մէջ նոյնքան խորագնաց — ինքնատիպ բաներ ըսելու, ուշադրութիւն կապտելու իրենց մարմարիոնի մէջ չկասկածեցան իսկ թէ բառ կ'ապային ու տեսութիւն կը ծամէին, Գ. Յովսէփեան, պարկեշտ ու խորհուրդ, կը հաւաքէր, առքին մէջը օր մը կարելի մեծ կառոյցին։ Ես

պարանքէն առաջացող անհանգստութիւնը։ Այս պահուն՝ յատակին, մօտին, մահակին, դուք միայն մեծ խուզարկութեանց ընթացքին չէք հաստատակ ձեր մէջ։ Հարբուրաւոր մանրանկարներու նկարագրութիւնը, ինքնին դժնդակ ծանրութիւն մը, ձեր յիշողութիւնը կը դնէ տառապագին զգայութիւններու ներքեւ, մանաւանդ երբ օրէնքներու, համազգրական պատկերներու հետամուտ ոգիով մը կը բանաք այդ էջերը, ու չէք մտածեր զանոնք լեցնողին մտահոգութեանց։ Աւազ, աննահանջ, սկզբնական և սրբազան պարտքը՝ փրկութիւնն է յիշատակարանին, փշրանք թէ պալատի փուռք, չի փոխուիր տագնապը։ Գ. Յովսէփեան, ըսի առաջներէն, գիտակից է իր մենամարտին տեղծելիք յոգնութեան։ Բայց ձեզի հաճելի ըլլալու համար անիկա պիտի չգործեր սրբագրզծութիւնը վաւերագիրը ճամաուօսելու, վաւերագիրը՝ որ կրնայ փճանալ, մինչ անոր fac-similén կը դիմանայ։ Այսպէսով է որ քնագիր ու ծանօթութիւն, հազարաւոր ձեռագիրներէ ձեզի կ՚առ-

---

բոպական համբաւի հասած Մարիչկովսքիին խանդոտ խոյանքները, առաջին հոգեվիճակէն իբր նմոյշ յիշելու ատեն, ինքզինքս կը զգամ յաճախանքին մէջը քանի մը հիմնական գրութեանց, զգայնութենէ, մտածողութենէ օրէնք ժամանակին հետ կը հաստուննան, կը մեռնին բայց իրենց փոչիներուն խորը կը պահեն զարկեր, ձայներ, լոյսեր։ Խորհեցէք Ալիշանին, այսինքն իր անուանով կնքուած վաստակին ու պիտի գտնէք անոնցմէ, այդ պարկերէն, զանակնկրէն, անչուշտ փոչիածածուկ, և զգրած ապրելէ, չըսելու համար նոյնիսկ մնուած։ ժամանակը չէ միայն հեղինակը սա դժնդակ կորանքին։ Լեւոն Մեծագործ մը (ՍԻՄՈՆԱՆ) չապրիր, այսինքն զգրած է մեզ խանդավառելէ ոչ անչուշտ ժամանակէն իր վրայ թանձրացած խաւին պատճառով, այլ իր յօրինման մէջ մուտք ունեցող հանդիսի, հռետորութեան ցնդուժովը։ Հիմա կը նեռեմ ձեր երեւակայութիւնը հազարաւոր տարիներ ետ։ Աննիթաղ մը (Տիտոս Լիվիոս կամ Պուտարքոս) փշրանք իսկ չէ կորսնցուցած իր չանհետանութենէն։ Կրցի՞ արդեօք ինքզինքս բացատրել։ Տակաւին։ Ալիշանի մեծդի հաւաքումներէն չէ որ պիտի գտնէք գայ նայոց պատմութիւն մը։ Ու պարտաւոր եմ ըսել որ այդ նայոց պատմութիւնը արտօնուած չենք հանելու, օրինակ՝ Խաղթակեանճէն։ Բայց կարգացէք Շիրակը (Ալիշան) և կարդացէք Խաղթակեանճը։ Առաջինէն ձեր առածը այսօր գիտութեան վերածուած բաներուն չորութեամբը կը տառապի։ Երկրորդէն ձեր առածը յատակ, անչինչ պատկերացում մըն է, ժամանակէն ապատագրուած։ Ու տարօրինակ ըլլայ հոս հաստատել որ Գ. Յովսէփեանի գործին ընտանի դառնալէ վերջ, մեր պատմութեան ամենէն մռայլ, անկշիռ նկատուած մէկ դարաշրջանը — ժ-ժե. — մեր մաքին մէջ հագնի պայծառութիւն, լիութիւն, այնքան բացարձակ որ, աւելի փառաբանուած չըլլաններէ մեր մտապատկերութիւնները ազատանան ինքնաբերաբար։ Ի վերջոյ Սիսուանը ծանր մենագրութիւն մըն է։ Աւելցուցէք ա-

թեան վախ, յոգնութիւն բայց խորունկ ալ վստահութիւն, իր գործին հետ։

Համոզուած մը պիտի հնչտագին արժեւորէր պատահութիւնը, Գ. Յովսէփեանի վաթսուն տարիներէն առանձնացնել, Գազիացիք կ'ըսեն illustrer ընել, քանի մը չատ ընդհանուր, սիրական կատեգոր տրտնջ, խառնիճան լեզուով մը պատմէին երազներէն սա մարդուն, այնքան միակատար խանդով մը հալածուած իր մտատիպարներէն, իր ժողովուրդը, ասոր ճակատագիրը, ասոր չնորհներուն հակառակ՝ ողբերգութիւնը հասկնալու կիրքը ազատագրելով հայրենասիրական հատարակաց բարեքիմիեն (Սրբազնաձանայք, Ալիշանը բնրէք սա վերագրումին ետեւէն) ու ճամբայ հարթելով դէպի ուիլի բարձրորակ ապրումներ, մարդ կենդանիին ազնուագոյն յոյզերը թարգմանող։ Ի՛նչ որ իր սերունդէն թեւ մը կարծեց գործադրած ըլլալ մեր արուեստին փառքին տարփողումը։ Ու ուրիչ թեւ մը մեր մարտական ապրումներուն վրայ հաւատաց

սոր վաստին շնորհալի եւ պարագայ իւրը։ Գուարթն ձեր մարքին պիտի ճնան գրոհները, աւերակները, մարգիր բայց երիկք կեանքը, այսինքն պարզ ու իրաւ ապրումը զոր ձեռագիրը, մանրանկարը կը թելագրեն, ամենէն մեծաթռիչ երեւակայութիւնն իսկ գիտնալով։ Ու ժ-ժե. դարերէն, Գ. Յովսէփեանի, խնդճ ու պատառ մէջոցներով ճարած ու իր ընդարձակ գործին մէջ տարտնած ուրուագիծները, կենդանագիրները, հոգեխառնութեանց sոգիմէնտներ, յաճախ տպիկով մը սեւեռուած, ձեզ կը գրաւեն ոչ միայն իրենց մարդկայնական հարազատութեամբը, այլեւ նուրբեամբը, քանի որ անկէ առաջ չէին ինկած գոյութեան բեմին։ Այսօր հայոց պատմութեան ընդհանրական չէնքին համար վճռական են սակայն այդ տարրերը։ Ահա բարիքը վերլուծական մեթոտին։ Գ. Յովսէփեան կը հաւատար

ա)— մեր անցիր, այսինքն ժողովուրդի չրջիներուն ապրող արժէքներուն,

բ)— մեր տպեայ ու անտիպ (ձեռագիր) արժէքներուն

գ)— մեր աւերակներուն, արմանկարներուն, մանրանկարներուն, խաչքարերուն, առաւել կամ պակաս կանգուն յիշատակարաններուն, առանց վրայ կնճիռ կնճիռ փորուած արձանագրութիւններուն, ձեռարուեստի բոլոր նմոյշներուն (մետաղ, կաւի, կերպաս, ոսկոր) խորունկ արժէքներուն, բոլորը իրենք իրենց համար թանկ ու սիրալի, բայց նոյն ատեն իրենցմէ վեր արդիւնքներու համար այնքան արդիւնքով օգտագործելի։ Այդ արդիւնքը, իրեն սիրելի տարազով մը կը յորջորջէի «Պատմութիւն հայ առուեստի եւ մշակոյթի»։ Այսքան պա՞րզ թերեւս տարուիք մտածելու սա բոլորութիւնը հայ մշակոյթին։ Չանդրադառնալու կը դիմաւորեմ ձեր ժպիտը զգացումը, տարակուսանքը, հաւաքման այլեւատանք մը մշակութային համագրութեան, փառքի բարձրացուցած ըլլալուս։ Կը հրաւիրեմ ձեզ առաւել զգաստութեան, պարզումի սա փորձը տեսնելէ յետոյ։ Սկսա՞լ

վատահիլ սրբագրութիւնը՝ մեր ձակատագրին։ Արեւելահայերը կ՚ափսոսին նման զգայնութիւններ իւրացնելու, մանաւանդ այսօր, մեր մտահոգութեանց սլաքը բացառաբար ուղղելով անտեսական մարզերուն։ Մեծ, խոր, ազնուացնող ապրումներուն պարտադրուած սա նուազումը, չբանալու համար բնաւոչափիկը գիս չի վախցներ։ Լաւ իմացէք, ինչ որ քաղաքակրթութիւն կը կոչէք, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ նման ապրումներու չղթան, հոգիին ըջիջներուը կազմուած, ժողովուրդէ ժողովուրդ, ու դարէ դար։ Մտածեցէք չրջաններուն երբ նոյն յղին կը վառէր միլիոններու սիրտերը, լատին, հելլէն, քրիստոնեայ առաջին մշակոյթներուն օրերուն։

Այդ երազները, անոնց վրայ անսասան հաւատքը, անոնց համար մեռնելու պարզուկ հերոսութիւնը հարիւրաւոր անգամներ մենք կը գտնենք տրձանագիր հաստատուած մեր տարեգրութեանց ներսը։ Ու այդ ամէնը իրենց ժամանակներուն յաւուրմ կերպա-

---

արդեօք, ընդունիլ որ ի վերջոյ արուեստները ըլլալէ առաջ անկարաններ համաշրջական ելոյթներու, սրտագին վերաբերումներու, խօսարուեստին նեթադրութեանց — այսօրուան իմաստասիրութիւնները պատմութեան, լեզուներու, բարքերու, օրէնքներու և կրօնքներու, — գործոցութեանց հրիտակներ են, ծանր, դաժան ճիգերու ծնունդ, գլուխ հանուած հրկաբատեւ վարանքներով, և իրենց կեանքը կազմակերպած տոտիկ տոտիկ վերլուծական մեթոտը թէեւ յոգնեցուցիչ, Դալիացիք կ՚ըսեն terne, բարիքը կ՚ընէ առնուազն նախանձելի կարուստէ փրկելու։ Որքան սխալ հասկցան ու գրեցին մարդկէ պատմութիւնը, օրինակ, աւելի քան քսան դարեր։ Ա՜ժոլ այդ միտքերը դէպքերը դասեցին, չափեցին համաձայն իրենց միտքին ուժին։ Թո՜ղ դարուն այդ վճիռները ու այդ չափերը հանուեցան պազար ու վատրուեցան։ Որքան չատ, մանաւանդ ծանրը՝ փոխուածը։ Ու վաղը, գար մը վերջը, այդ պատմութեան, արուեստներու, իմաստասիրութեանց չուրջ մեր լաստակերտած այսօրուան չքեղ տեսութիւններուն անխուսափելի ճակատագի՞րը — Անպահովարար կբբկնութիւնը հինները գարնող ճակատագրին։ Որքան չատ՝ մեր վկայութիւնները այդ ամէնէն։ Խորհեցէք միայն պատմութեան դաշտին երեսին ժամանակին մզկղովը թաղուածին, Թօսիւէնն մինչեւ Հանրի Պիրէռն, այդ դաշտին կանգնած, պաշտուած, ի վերջոյ թաղուած ու այսօր փոչի խակ չեղող մեծահռչակ տեսութիւններէն ձեր գպացածը իմաստնօրէն օգտագործելու որպէսզի համղուխք թէ որքան քիչ-գիտական էր նետել բառել, օրէնքներ պատգամել, իմաստասիրութիւններ յաստակերտել հոն ուր իրականը և յաւիտենականը կեանցն է միայն, այսինքն՝ մեր բոլոր օրէնքները, գիտութեան յաւակնոտ տարազները, իմաստութիւնը հերքող, զգեստնող հեղեղը իրղութիւններու, առանց որեւէ խելքի, կամքի, նախագիտութենէ նուաճելի ըլլալու, և առանց որեւէ յստակ նպատակի մը

բանքներով — այս անգամ՝ Գ. Յովսէփեանի ամբաղձական գործին բոլոր մեծ ու պզտիկ միաւորներուն դումարը — ունին գոյութիւն, այսինքն ինկած են սեւեռման, իրաւ է թէ ցրիւ, զիրար կրկնելով, բայց կրկնելով նոյն տանն կեանքը։ Յուզիչ է լսել անոր քերանէն, իր գործերուն սա թելադրանքին խիտ տարազները

— Հայ դրչագրութիւնը պատմութիւնն է հայ միտքին անուռազ վերելքին,

— Հայ մանրանկարը հայ հոգիին մարմնաւորութիւնն է, գիրերու երկայնքով,

— Հայ յիշատակարաններուը (ձեռագիրներէ) կը խոսացնեն տարօրինակ ընդարձակութեամբ ապրումներ,

— Հայ ձեռագիրը գարերու ապրումներ է պատապարած իր ամէն մէկ բառին,

— Հայ ձեռարուեստի տարկաններուն մէջ կ՝ապրին ոչ միայն մեր պապերուն նիւթնդէն հոգին, այլեւ անոնց գեղարուեստական խռովքները, անոնց կիրքերը։

ինքզինքը առաջնորդելու արաօնուած ըլլալու։ Գենետիկէն Լիմիածին, անցնելով անշուշտ վիճենալին, որ դէպիճ (fait) տարփաւորը ըլլալու իր իմաստութիւնը վտանգած է դժբախտաբար, պանդելով ասոր, միշտ դէպիճ տակ կարելի կեանքին անհրաժեշտ վերագիւտը։ Արեւելահայ բանաստեղծներուն գրիչէ բոլորին համար ալ հասարակաց սա բարեխառնութիւնը դէպքն ու ասոր ոգին, գոյգ առնելու, Գ. Յովսէփեանին չէր կրնար պակսիլ։ Ու անհուն մթերքին անոր ամբարած դէպերուն չէ՞ր կարելի պատասխան մը կերտել ճակատագրական, անխուսափելի հարցականին

— բայց որո՞նք նոյ արուեստին եւ մեսկոյթին տիրապետ ճկատագիրները, հարցուցէք։

Գ. Յովսէփեան դմայլելի պարզութեամբ ու պարկեշտութեամբ թեքեւս ձեղի դարձնէր ձեր հարցումը, ըսելով

— Ի՛նչ կարիք մեծ բառերու։

Ընտեսար կեանքին կուգայ, կրկնելով անոր բոլոր ծփանքները ու երանգաւորումները։ Չէք կրնար համամաձայն չըլլալ։ Տիւղութեան մչատնորոգ կաւին վրայ կը գծուին, կը մաշին, կը պատռին, իրրեւ փոշի հովին կ՝անցնին բոլոր հպարտ, կոկոզավիզ, վարմամ ճաչակները։ Այնքան չատ է պատմութեան գերեզմանին՝ այս ամէնուն ապացոյցը։ Գ. Յովսէփեանին առաջադրութիւններէն մէկն էր առանձնացումներ ընել ժ-ժդ. գարերու միջոցին։ Ըրած է այդ աշխատութիւնը չքեղ հաւատարմութեամբ մը, օրինակ ծառայելու ասպիճան ուրիշ չորհանոցներու վրայ ուրիշ աշխատաւորներու։ Հայ աւերակի մը լուսանկարներուն վրայէն հայ ճարտարապետութեան օրէնքները բանաձեւելը առնուազն պիտի ըլլար տառապագին սնամտութիւն մը իրմէն վերջ։

Այս տարազները, սա ցամաքութենէն երբ փոխադրուին մատաղսկան կենդանութեան, կը թելադրեն մեզի քանի մը հազար տարիներու ոչ միայն նիւթերէն պատմութիւնը, այլեւ մեր ժողովուրդին խակ լինելութեան խորհուրդը։ Ահա թէ ինչու ներկայ փորձին սա դլուխը, իր խորագիրը կը համարձակի պաշտպանել... ձեր չքմեղանքը ուզելով։ Կը ցաւիմ որ սա գործոզութիւնը, այսքան ընդարձակ ու այսքան ցրիւ վաստակ մը համադրելու, ըլլայ ինկած այդ խորագիրին տակ։ Տակաւին։ Ինծի կը ներուի յիշեցնել ալ որ համադրութիւնը, երբեմն կը զառնայ պարտադրանք նոյնիսկ, բարձրանալու համար տարրերէն իմաստին, իմաստէն՝ խորհուրդին։ Այսօր ներայեմ ինկած, իմացական սա գործոզութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է տակայն երբ մտածէք թէ անցեալին վրայ ամէն աշխատանք կը կրկնէ ճակատագիրը մեռելին օրէն ասի մը փաչի, հողին տակ կամ տափարին մէջ տեղաւած է խօսիլ էն քիչը կէս դար ապրումէ։

* * *

Գ. Յովսէփեան ծանր իր երկասիրութիւնները կը սիրէ բանալ հիմնական, ընդարձակ, չբռնելու համար հատապարփակ գաղափարով մը

որուն խոտութիւնը համեմատական է տակայն խորհուրդէ, թելադրանքէ իր հարատեւութեան։ Այդ գազափարը ոչ վայրկեանային ցոլք, ոչ ալ դլխու պայծ պատճառով խորութիւն մը կը փառասիրէ, բայց է տպաւորիչ իր պարզութեան, խոհուիչ՝ իր անդրադարձումներուն մէջ, ճիշդ ինչպէս կը տրուի մեզի ըլլալ հազորդ նման ապրումներու ամէն անդամ որ ուսերակէ մը, պեղումի մը մեր զգայութեան կ'ընծայէ երբեմն փշրանք մը անուշի, երբեմն տոզ մը մատաղումի, մեղ երազանքի, յուզումի, կոծկոծան անդրադարձումներու առաջնորդող, ամէն մէկ նշանի, դիրի դիծին նաեւ տեսնելու տատիճան ճաշակումները, փոխարկումները վաղընջական քաղաքակրթութեանց։ Ամէն հնագիտական ատարկայ խոտութեան սա անբացատրելի ծորումներով է որ կը գտնադանուի իր նմանէն, ատարկայ գործոզութեան մէջ այնքան հատարակ, բայց դերնդմանել մը հանուելով կարծես տեղաւած ըլլայ իր առաջումները պատմել։ Ուր կը տարբերի ճերմակ ածուխը — ապամանդը — ճերմակ ապակիէն։... Տարբեր չէ գաղափ սա եզանակը, մեր օրերուն, օրինակ՝ օրէնքներու տարազներուն դիմաց։ Օրինագիրքէ մը, յօդուած մը, համարով մը արուած, այնքան առանձնացած,

յառաջ կարմ հիւանք մըն է քանի մը նախադասութիւններու, երբեմն՝ առանձին ալ նախադասութիւն մը։ Բայց ինչ եաին։ Արտասանեցէք

— սպանիոդը կը պատժուի մահուամբ

նախադասութիւնը որպէսզի համոզուիք անաւար ընդարձակութեանը թելադրուածին։

Գ. Ջալէփեան, որեւէ գործ իրմէ լեցնելու կանչուած այդ համապարփակ գաղափարը կը առարկաժնէ, քիչ մը ուշի լուսաւորելու, բնորոշելու համար չատ չատ էջի մը հասակով, կը սահի չատ արագ, այդ գաղափարին սպասելի արտահանելի բարիքներուն ուրախային հանդէսէն ու կ՚անցնի իր գործին

— այսինքն չատ յառաջ իրարմէ հիմնովին տարբեր պայմաններէ բխող բայց արտաքնապէս իրարու նման իրողութիւններու հանդէսին։ Իր մեծամասնութիւնը՝ իրողութիւնը, factը, փաստը, soqիւմեՆցր։

Երբեմն տարիներ կը ձգուին սա հանդէսին գանազան տեսարաններուն ընդմէջէ։ Ըսել կ՚ուզեմ՝ Մանրանկարչութեան անդրանիկ նմոյշներուն հաւաքման և անոր հանրահանդէս — ալպոմ, քարտեզ — մատուցման մէջտեղ կէս դար ու աւելին կ՚անջրպետուին։ Իրողութիւնները, երբեմն կը դրուին պահ, դարակներու բանտին մէջ կարծես աւելի բիւրեզանալու համար։ Իր մեծատին հիմնական մէկ առածը

— երթիք չամապարիլ։ Այսինքն իրողութիւնը չնկատիլ ինքնաբաւ, վասնզի անհատն են ծածկուած գանձերը և ոչ ոք յուսահատելու ունի իրաւունք նորին երեւումէն։ Ըսի թէ Քարտեզ նոյ մանրանկարչութեան գործը կէս դարէ աւելի է որ կը սպասէ, նշան թէ հիմնական, համապարփակ գաղափարը այդ աշխատասիրութիւնը թելադրող պարկեշտ է ու պարզ։ Փառք, չհաու ակնկալութիւն, նոյնիսկ գիտուն նախանձախնդրութիւն անբաւական կը ճնան գինքը գիշերմի մղելու։ Ու ինչպէս որ օրէնսդիրը իր նախադասութիւնը կամ առնց հանգոյցը կազմելու առեն չամախառած է շաս առձակ կեանիեն, Գ. Ջալէփեանն ալ, իր գործի մատաքին, սկզբնական այդ էջը գնելէ վերջ, կը պատրաստուի անոր ապացուցմամբ գործադրելու հարիւրաւոր էջերու վրայ, հանդիսաբար, հարատեւութեամբ հաւատարակչիռ, բայց մանաւանդ առանց աճապարանքի, անչուշ ու անողոք պայծառամտութեան մը մէջ, տառ առ տառ քակելով, այդ էջով մատուցուած հանճարին բովանդակ առատաձեռնութիւնը հնչատային պարտադրելով մեզի, այս անգամ հարիւրաւոր էջերէ յորդող հեղեղի մը նման, — իրողութիւններ,

իրողութիւններ, իրողութիւններ, բոլորն ալ մանրակրկիտ զննութեան, սառգումին բովէն անցած, սառգումի loupeէն վրկայտրուած, դիտուները յատկանշող խստապահանջ իզմնարութեան ալ սարսուռովը ստքցած, ըսել կուգայ։

Նման մեթոտով մը զարգացող սա աշխատանքին մէջ սառկայական տուեալներուս, գործիքներուս վերը նշուածին որ ըլլայ դերակշիռ։ Ընդօրինակութիւնը, դժնդակ որքան զուր վաստնում ուժի և ժամանակի մեթոտին սկզբնական յօդուածներէն մէկն է։ Յարակից դժբախտութիւնը ընդօրինակելիին յաճախ ապերդական թերութեանց, դժուար մատչելութեան։ Խորհիլ որ քարերուս, մագաղաթներուս, փայտի և կաւի հրեղներուն վրայ դիրը չի կրնար հանդարտ նչան մը ձգել։ Այս պզտիկ մանրամասնութիւնները պիտի բաւէին պարզելու անհուն ստեպհութիւնը բոլոր հնութեամբ զբաղողներուս։ Լուսանկարը որ անհրաժեշտ լրացուցիչն է ընդօրինակութեան։ Աստիճան մը առաջ՝ գուցեանկարը։ Այս ստուգութեան միջոցներուն կշիռը հոս։ Ան որ անոնք բոլորը պիտի գործածուին չատ չատ կէս էջ լեցնելու համար փաստին ստիպին։ Գ. Յովսէփեան օգտագործած է այս ամէնքը իրեն յատուկ լրջութեամբ, կարողով, յամառութեամբ, յարնուամատակ գործարանութեամբ բայց անխոնջ հաւատքով։ Ու այս բոլորով պաշտպանուած, աշխատութեան սա եզրակը կը վերածուի կեանքը — որ հոս կը նչանակէ անհունը անցեալին, մեռելներուն ու իրենց հետքերուն — վերակազմելու էապէս սահմանած արարքին, այսինքն՝

— արեւելահայ բանաստեղծութեան մայր արժանիքին, առաքինութեան որ համառութիւնը ախորժած է օգտագործել կեանքի գիւտին ի խնդիր։

Այս պարզ նախադասութիւնը իրրեւ անդունդ կը ձգուի(*) ընդմէջ էջմիածնական և Մխիթարեան իւմանիստ կրթանքներուն,

---

(*) Մի վերագրէք ինձի միամտութիւնը կամայական բաժանումին անհեթեթութիւնը անդիտելու։ Արեւի պէս պայծառ է որ մէկ է նոյ բանաստեղծութիւնը զոր աւելորդ է հոս անդամ մըն ալ սահմանել փորձել։ Բայց նոյնքան անհերքելի մեւս իրողութիւնն ալ որ մշակման եղանակները կը մատնանչէ այդ կրթանքին։ Ուրիշ գրութեան մը մէջ (Արեւելեան նոյ բանաստեղծութիւնը եւ էջմիածին, Սիոն 1947, Մարտ) ես գրագիր եմ հարցին էութեամբը։ Հոս իմ թելադրել ուզածը այդ մեթոտներուն տարբերութեանց անդրադարձն է կրթանքին իսկ ճակատագրին վրայ։ Արեւելահայ պերճը տուաւ իր ուղղութեան պատկառելի գործերու չարքի մը մէջ, սանկ պարու մը վրայ երկարածգուած։ 1950ին Երեւան, այսինքն այժմու

մեթոտի հարցին մէջ անչուշտ: Զանազան առիթներ օգտագործեր եմ այս տարբերութիւնը բացատրելու, արդիւնքին հակայական հակադրութիւններովը, երկու կրթանքներէն: Մխիթարեանները երբ այս էապէս բարեացակամ, միայն հայ ժողովուրդին բարիքը հետապնդող, յամառութեամբ պահանջող խաչակրութիւնը կը վերածեն իմ դրականութեան ընդհանուր ճակատագրին, դիս չեն կրնար զարմացնել:

Դ. Յովհաննէսի բեմնիրին լրիւ գործադրութիւնն է անչուշտ հաղթականքը որուն սկզբնական էջը կը համապրէ ամբողջ գործը, եւ անոնց քաջալերանքով կատարուեցաւ եթէ ուղենք քիչ մըն ալ սեղմել մեր վերլուծումը, սկզբնական այդ էջէն առնելու համար ընդհանրական, գործը իրենց վրայ կրող պատգամակիրը հաւատառումները, պիտի դանենք որ հարիւրաւոր էջերը կատարին ուրիշ բան չեն եթէ ոչ ապացուցումը պարզագոյն վարկածներու, չըսելու համար օրէնքներու: Ասո՞ւ արդեօք, յայտարարել որ

— ՀԱՂԲԱԿԵԱՆՆԵՐԸ մանրակրկիտ, խղճամիտ, ապառիչ պատկերացում մըն է, մատեանօրէն չզացուած բայց առարկայօրէն գործադրուած, հայոց պատմութեան գրեթէ խաւարակուռ մէկ

արեւելահայ բանասիրութեան ոստանը, դիտէ մեր պատմութենէն չատ աւելի բան օրքան չեն իսկ երեւակայեր վիննեցիկն ու վիեննան: Պատմութեան օրինակը կարող եմ տարածել բուռն իսկ հարցին որ գիտցե է հայ ժողովուրդին: Դերենիկ Եսիկեանս որ Ղեւոնդ պատմիչի ներածութիւնը (գրաւած կ. եղեանցի կողմէ) փոխադրած է անգլերէնի, կը դիտէ խոր հետաքրքրութենէն որ այդ 60—70 էջնոց տիտղոս գրաւածքը արթնցուցեր է ամերիկեան բանասիրական բարձրագոյն շրջանակներուն մէջ: Ես չեմ, եղեանցի փորձէն, ես հաստատած եմ արդէն արեւելահայ պարոցին բոլոր ներկայացուցիչներուն ալ վրայ: Ու այդ չեմ նըրին, տաք միաւորումն է հետաքեաց ու կեանքին: Դ. Յովհաննէսեանի մօտ այս իրողութիւնը չեմ դիտէ այլեւս, այլ ամբողջական մթնոլորտ Ըսել կ'ուզեմ հայ ժողովուրդին գիւղ մինչ չենք կրնար մատակիլ մարդկութ որոնց մտահոգութեան մէջ այդ արարքան առաջնակը չի գործեր, չոր, առաջ, նարկիսացող հոգեբանութեան մը մէջ աճելու տեղ չունի: Ասոնք յանդուգն, արբաւիպ ուրացումներ չեն, այլ արտայայտութիւնը ցաւին որ իմն է եղեր կէս դարու բնթացքին, — իմ ժողովուրդի գիտակին ընդունակ մարդոց զառածումը իսկ այդ պարագային Դպաննիք չէ որ վիննացիները գրեր կ'արհամարհեն, բայց իրենց գործին անբաւարարութիւնը չեն կատարեր որ ծնունդն է այդ արհամարհանքին: Ու հոս գրեր չի նշանակեր նախապատրաստութիւնները իմանալ, ակնդետել, այլ անոնց հետեւիլ իրաւ կրակը ապրուած կեանքին: Լաւ իմացէք, Դ. Յովհաննէսեան իր ամէն մէկ բառը ապրած է քանի մը պատիկ ուժգնութեամբ:

չրջանէն, անտիպ քայլ անվրէպ տարրերու (ձեռագիր, քար, եւայլն) հանդէպ տիրական վոյթով մը, ու պատկերացումէն վեր ալ պայծառ առաջադրութեամբ մը, հայ արուեստին չուրջ մտանաւորուելու։ Երեք հատորները գրեթէ ուրիշ բան չեն եթէ ոչ այսպէս խտացուած քանի մը տողերոց ծրագրի մը, իտէալի մը կեանքի վերածուիլը։ Ահա ճակատագիր մը ու ահա կենդանագործում մը։ Ու սա հանգամանքը նոյնութեամբ գոյ բոլոր միւս հատորներուն ալ ներսը։ Անշուշտ, սա համադրումը պիտի սառնար աւելի պայծառութիւն, թելադրականութիւն եթէ կարզանայինք կրկնել եզանակին վրայ հարցումը, Թիւրատկարացնեւուն, Գրչագրութեան, Մանրանկարչութեան անտիպ հատորներուն ալ վրայ։ Ո՞ր հիմնական գաղափարը իր վրայ կը կրէ սա չէնքերը։ Հարցուցէք (*) և սըրտմոտութեամբ սպասեցէք։

Ցետոյ, ներեցէք ինծի որ անգամ մըն ալ յիշեցնեմ ձեզի մտանաւոր պարագայ մը։ Գ. Ցովսէփեանին հիմնական փառասիրանքն է իր աշխատանքին նկարագիրը զանազանուած տեսնել

(*) Իր հարցումին պատասխան մը, Գ. Ցովսէփեանին իսկ կողմէ, որոշ իր յայտնութեան համար արժանի կը նկատեմ հոս նշանակել։ Անշուշտ պիտի զարմանաք որ իր սրտին դերագոյն համակրանքը, ձայները իր մէջ պահող գործ մը, գործերը մարդ ենթարկէ այսքան դժնդակ զրկանքի մը։ Բաներ մը գիտէք Մանրանկարչութեան տառապային չուրջը։ Միւս երկուքին համար ահա իր բացատրականները։ Ձեռագրաց Ցիշատակարանները հազարիւրեան հակայական ձեռնարկներ են որոնց մամուլով ազատագրութիւնը պայմանաւոր է նիւթական չատ մեծ միջոցներով։ Բայց կայ աւելին։ Վաղ երիտասարդութենէն սկսուած և խոր ալեւոյթին մէջ չարունակուղ սա աշխատասիրութիւնը պայմանաւոր է մանաւանդ խմբագրական ծանր խըզճահարութեամբ մը։ Մեր Սփիւռքին նման ճակատագիր մըն ալ զարկած է մեր ձեռագիրները, որոնցմէ օմանք երեսուն տարի առաջ Պոլիս տեսնուած, կ'իյնան Գ. Ցովսէփեանին աչքերուն... Ամերիկա, իՙնչպէս, որո՞նց միջոցով. հարկ է լռել։ Մեր գիրքերուն սա տարաղնուումին հետեւանքը ան կ'ըլլայ որ Գ. Ցովսէփեան ամէն տարի նոր նոր յաւելումներու, ճչդումներու առջեւ կը գտնէ ինքզինքը։ Ձեռագրաց յիշատակարանները կեանքի տախտակներ են, երբեմն դարերով իրարմէ հեռացած արեան գրութիւններ, արաբերէներ իրարու ընծայուղ։ Նոյն անունը, զանազան չրջաններէ հասած մէկէ աւելի տախտակներու վրայ, ինքզինքն կը սահմանէ մթին խորհուրդ մը։ Ամբողջականին տենչովը տառապող բանասէրը այս նկատումներով է որ ... յետաձգած է այդ գործին տպագրութիւնը։ Գրչութեան արուեստը հայոց պատմութիւնն է Գ. Ցովսէփեանի արժեւորման մէջ։ Ու այդ պատմութիւնը այնքան տարբեր է այսօր 1900 ի անոր գտածէն։ Ցետոյ, երբեք հիմնական գործերն ալ անցեալով հանգամանուած են։ Ու այդ անցեալին ծալքերը որքան քիչ բացուած են այսօր։

մեր բանասիրական ընթացիկ թեքնիքին մէջ։ Ասիկա իր յատուկ պահանջն է

— գիտակցիմ։

Պէտք է լսել իր բերանէն բառը։ Կ՚ըսէ ու չի կշտանար, գուցէ հալածուած վախէն որ ծնունդ է իր մէջ մեթոտին կեղծիքովը գործուած էարիքին։ Որքան լայն է եղած սա զեղծանումը։ Որքան յաճախագէպ է հանդիպիլ մարդոց, երբեմն բանգէտ երբեմն բոպիկ արուեստ իրենց լաւն բանէրէն կը խօսին այնքան վըստահութեամբ, պաշտպանութեանը մէջ դրական պատմուճանին և կամ իրենց տոփակ, հասարակ հաւատքումները հակ հակ կը դիզեն մեր առջեւն, ապահովով որ այդ ոսկեճամուկ հանդերձանքին տակ պահուըտած անվաւերը, պատահականը, կամ հակերու խորը թքխմուած քրձիզէնը, կատարեանքը արժեւորենք բնհեզին գինովը։ Ու անմիջապէս մտաբերել

— Լուբէ, Ժպտագին, արդարօրէն և հարազատօրէն գիտական իրաւութիւնը Դ. Յովսէփեանի թեքնիքին։

Նոր չէ որ գիտութիւնները չեն ախորժիր խոյանքէ։ Անոնց սպասարկուները, բանւորները ամէն բանէ առաջ կասկածաւոր մարդեր են, չատ բուռն փափաքէն գերիվար՝ հաստատ ստուգութեան։ Անոնցն է վախը դանուածին վաւերապրական արժէքէն, դանդաղանքը, այ ու ձախ խուզարկումը, փնտռտուքին հնհնուքը՝ այդ դանուածը վճռապէս արժեւորելու, դատաւորելու արարքներուն մէջ, ետ – դարձները՝ բացարձակ ապահովութեան, ստուգութեան տպդնապալ մը իրենցմէ իրենց պարտադրուած, երբեմն արտառուչ կործանումներ ու արտում, արգահատելի վերակոտումներ։ Առանց իմաստասիրական տարազներու, կրնանք թերեւս ընդունիլ որ մտահոգումը կ՚արժէ չափաւ կեանքին, այսինքն ապրումին հաւատար, քանի որ գիտուած է որ երբեմն ան չոջողած է գիտունները մղել, փչրանքի մը համար, ովկէանոսներն իսկ կարելու կամ 4–5000 մէթր բարձրութեամբ ցցուածքներ վերելակելու։

— Գերմանակա՞ն,

պիտի ուճապարէր գուցէ բացագանչել մէկը, գատապարտութեան չեչտ մըն ալ ձայնին մէջ, մեթոտը արժեզրկելէն աւելի՝ առիթ հմաւութեան չարիքէն արդարօրէն տառապող ու համապրամոլ, երբ գիտէր թէ սա ունայն ախորժակը չըսկսելու համար անոփտանքը հատարակ բանդիտութեան ամուլ ապարդիւնութեան կը վերածէր այնքան ծանր զոհողութեամբ կատարուած վտանակ-

ներ, մեր բանասիրութեան տրեւմտեան դպրոցը պահելէ վերջ հետեւակ և անհոգ իշխան գրաչարութեան մը մէջ ու քայլ մըն ալ չառաջացընելով մեր ժողովուրդին դիւրը։ Սիրեցած եմ մտածումներս թանձրացնել օրինակներով։ 1850 ին Ալիշան սրբապըղծութեան պիտի նկատէր մեր քերթուածներուն (սրբազան քերթողութիւնը Շարակնոցին) մէջ ուղղափառ աղօթքէն դուրս ուրիշ տպրուելիներու ալ մտածել։ Գ. Յովսէփեան 1900 ին երբ կը հաւաքէր անգիր բանահիւսութեան փչուրները, կը հաւատար թէ կը ծառայէր հայոց սրբազան բանաստեղծութեան պայծառագին ըմբռնելիութեան, քանի որ չարականն և անաւունի բնութիւնը էին նոյն ու մէկ ակէն։ 1850 ին Գարագաշ–Գաթըրճեան ելոյթը ոսկեդարեան հայերէնին մէկ կերպարանքը պարզաբանող 1900 ին երբ կը գտնենք դիմաւորուած նոյ գրչագրութեան պարզուկ բայց անհունօրէն աւելի թելադրական յղացքով, կը մղուինք մտածելու երկու դպրոցներուն ոչ թէ ժամանակին, այլ հոգիին մէջ իրարմէ հեռու վիճակներու զանազանութեան։ Մի մտնենք, ներկայ փորձը կը մեկնէր առեւելահայ բանասիրութիւնը հանգամանելու աշխատանքէ մը։ Մխիթարեանները կը հաւաքէին, կը ճշդէին, կը դասաւորէին։ Արեւելահայերը այդ ամէնը չմիտմտելով, կ'աւելցնէ ին՝ կեանքն ալ։ Ու թերեւս Մխիթարեան զգծանուաճներուն վախէն մղուած էր որ Գ. Յովսէփեան չանաց իրազութիւնները իրր վկայութիւն օգտագործել, անոնց չուրջը բացատրողական ելոյթներէ զգուշանալով, բայց յամառօրէն գտնենք ուղղելով մէկ ու հաւատաւ նպատակի մը ապացուցումին։ — Պատմութիւնն էր ասիկա, կամ ասոր համար՝ նիւթիզէն հայմայմանք,

— նոյ առուեսին եւ մեակոյիճ մարմնաւորութեան, որ աւելի քայլ(*) մըն էր անչուշտ քան Մխիթարեան զազափարաբանութիւնը։

(*) Հոս տեղն է զրաղելու, ոչ անշուշտ հակադրութիւն մը չահագործելու նպատակով, զժուար ըմբռնելի — ոչ իր չրջափոխութեան չափերէն, այլ մեր օրերուն իր պարզած ապայժմէութեան պատճառով — այն եզանակով որով աշխատեցաւ մեր իւմանիզմը լման երկու դար։ Դուրս են նկատառումէս բանասէւլծական սմուլ վատնակը (որ այդ արքաներուն դիւաններէն են առյաւէտ մնացած, խոնարհագոյն անուններէն մինչեւ բարձրագոյն ոխտագոներով պաշտպանուածները), բարոյախօսական չափանութիւնները — թարգմանածոյ կամ ինքնագիր, — ու ժ.դ. դարու գիտական հասարակ տեսիքը, — Մխիթարեան մեքենայէն լոյս տեսած գործերով մեզի մատուցուած, կը կենամ այդ կրթանքին ամենէն հիմնական

Ըստ Թէ Գ. Յովսէփեան չափազանց զգուշաւոր է ամէն չափումէ, կշռումէ, արկածախնդրութենէ։ Ձինքը խանդավառած են միայն ու միայն իրողութիւնները և ասոնց թանձրացնել հետքերը, մեծ մասը առաջին անգամ իրմով ինկած սեւեռման։ Կ'առնեմ իր ամենէն յանդուգն, նոյնիսկ վտանգաւոր նկատելի մէկ խորագիրը

— Գլաձորայ համալսարանը (ԽՕՂՐԱԿԵԱՆՔ) որ առաջին մերձեցումով կը թուի առնուազն անտակի (Համալսարան մը ԺԴ. դարուն, ան ալ վանքի մը մէջ)։ Բայց երբ անտիպ փաստերը դէպ դէպ կը մատուցուին ձեր նկատառումին, մարզերը կը յօրինուին իրենց խորագոյն իրականութեան, իմաստին բովանդակ առատութիւն, իրողութիւնները կը լուսաւորուին պայծառ մտածումին մէջ տիրական առաջադրութեան, ուչադրութեան մէջ կ'անձնանան չէնքերը, իչխանները, ժողովուրդը, կը հիւսուի կտաւը ժամանակին, կը թանձրանան ազգակիները, այնպէս ինչ-

---

*մէկ տորթարաժանումին առիթ։ կարո՞ղ էք առանձնացնել այն այրական, նորոգող գաղափար-տարազը որուն տակն, օրինակ, գիշերինք յաջող, հիւղ, արդար ընդունիլ կատարուածը, միչտ պատմութեան այնքան արգասաբեր գեհինին վրայ, բազմերանգ Ջամչեանին իսկ օրերէն ասդին։ Ձեր փաստարկութիւնները կատարուածը պաչտպանող (դարերը, պատմական զգայարանքին տարբական հանգամանքը մեր ու օտարներուն մօտ, մեր ընկալչութեան առանձնահատկութիւնները, եւայլն) մի ճանէք իմ պահանջին դէմ։ Իմ դիտողութիւնը կ'երթայ մխիթարեան պատմական զգայարանքին դերակատար իսկ կշիռին որ կը պահէ նոյնութիւն մը, երկու դարերու անջրպետի մը վրայէն։ Ջամչեանի և Օրմանեանի եռահատոր ձեռնարկները (Պատմութիւն հայոց և Ազգապատում) իրար կը կրկնեն վճռաեցուչիչ միօրինակութեամբ մը, գաղափարային տարողութեան տեսակէտէն նկատի առնուած։ 1780 ին, հայոց պատմութիւնը այսինքն զայն գրելը ուրիչ բան չէր եթէ ոչ ժամանակագրական որոչ չարքերութեան մը կերպարանքին տակ զետեղել մեր պատմիչներուն այնքան ընդարձակ էչերը, մինչ հայոց հարատած պատմութիւնը կը մնար անայց, այսինքն մեր պատմութեան իրական կերպարանքը թաղուած էր այդ թղթեղէնին ներքեւ։ Պատմութիւնը հին ըմբռնումով մը գրականութեան կը պատկանէր, — ինչ որ համապատասխան է գրագէտ մը անհրաժեչտութեան ամէն ձեռնարկի համն ուր իրողութիւնը երեւան հանելէ վերջ, զայն կենսագործելու ապաչխ ստեղծագործական զօրութիւնը կը մնար տիրական տղզակ։ (Հատոր մը անբաւական պիտի զօրացնելու սա վարկածին հետեւանքները, երբ արդի պահանջներն ալ ըմբռնենք վերլուծումի տեսանկիւն, — պատմութիւնը գիտութիւն յայտարարող, անոր մերժելով տեղծումի ամէն չնորհ ու դէպքերու հարատած պատկերացումը առաջադրելով իբր գերագոյն հետապնդում)։ Ու հանգիստօքէն, ինչ որ հայոց գրականութեան պատմութիւն կ'անուանենք այսօր, 1900 ին ու-

պէս գործեր էին չրջանին, այն ատեն ձեզմէ չի կրնար չդալ տր-
դար զիջումը։ Ինչ է այսօր համալսարանը, եթէ ոչ բնաբանին
իմացական կազմաւորման վառարանը, գործարանը։ Ու Գրագարոյ
դպրոցը ուրիշ բան չէ եղած։ Եւսայի Նչեցին, Յ. Դաւնեցին, ԺԴ.
դարուն ուրիշ բան չըրին եթէ ոչ հարիւրաւոր աչակերտներ զի-
նել, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտպանութիւնը անոնց նչանա-
բան տալ և այս առաքելութիւնը, այդ աշխատասէրներու միջո-
ցով տարածելով հազարներու և բիւրերու։ Գրագարոյ դպրոցը թե-
րեւս աւելի էր քան այսօրուան համալսարանին յղացքը։

Բ.

*Գ. Զոլաէվիանի անձը կը պատկանի Հայաստանեայց Եկե-
ղեցւոյ պատմութեան որ իր ատեն յաջողած է պահել մինչեւ նո-
րագոյն օրեր, մեր ժողովուրդին ընաբնլագոյն ուժերը իր սպասին
օգտագործելու, թերեւս խոչ մղումներուն մէջ կրօնականէն վեր,*

---

*բիչ բան չէ եթէ ոչ վերը պարզուած եղանակով գասաւորուած ազգային
պատմութեան դէմքերէն գրիչ բռնողները — ասուարագոյն թիւով եկե-
ղեցականներ այս անգամ, քանի որ գրողները կուգային, մեր ինչպէս օ-
տարներու մօտ, այդ գասակարգէն — կենսագրել, յայտաւուքեան մա-
տուցումով, որուն ընկերային գրական երկերուն անուննները, ասոնց պա-
րունակութեան ամփոփոյքը, մեծատարած բացատրք, ատեն, ապագրը-
ուած, անխուսափելի ներբողներ կամ նայեքան նեղմիտ, նեղսիրտ մեկա-
դրանք, մանաւանդ ընագիրներէ ծանր գառածուած, էջերով մէջ-բերումի
կերպարանքով երբ պատմիչներու տուեալը կը վճռեք հայ գրականութեան
պատմութեան կառոյցները աչեցնելով, առանց պուտ մը իրաւ, թափան-
ցուն մտածումի, գրողը վերակազմելու պարտքը զգալու նոյնիսկ, ու
տակաւին, երբ թէ չըլլային սա զեղծանուններն բաւ, անկէ ներս կը
պարպենք սանկ հարիւրամեայ ընուագրին որուն անունն է համեմատա-
կան լեզուաբանութիւն, բանասիրական հետաքրքրութիւններ, բնագիր-
ներու վաւերականութեան չուրջ թեր ու դէմ ընդարձակ լեզուագարու-
թիւն, (մինակ Խորենացի մը բազմաթիւ հատորներու նիւթ է հայթայ-
թած, բոլորն ալ ու ու ան բառը, ու ու ան թուականը կամ դէպքը զըն-
նող, բայց բուն հարցի — Խորենացիին գրական տարողութեանէն — թըչ-
ուառամտօրէն հեռու, օտար)։ Կ'ուզեմ որ մարդիկ եննդամիտ կամ ան-
գիտակից խեղաթիւրումով մը չդիմաւորէին սա տառապագին պահանջ-
ները, գլխաւորարար հայոց գրականութեան պատմութեան կլօպալ ըմբըռ-
նումին չուրջը։ Իմ գրական գատաստաններս այսպէս գուռնաւորուած, ի
յառաջագունէ մեծժուած, ու ու ան հաշիւին, մատղրութեանց ներքեւ
կը սառնան իրենց իրականութեան հիմնովին նեղհակ նկարագիր։ Իմ կող-
մէ պատրուակ, — մտութիւն, երկդիմութիւն, տարտամութիւն — այս
ամէնուն համար։ — Ձեմ կարծեր։ Զարիքին հեղինակը մեր ներսը կը բռ-*

առնուազն տարբեր ազգմունքներու։ Միայն սուրբերը, նահատակներ, հայրապետներ չեն դրած անոր տարեգրութեանց մեր այնքան սրբեւնոտ, մեռյալ գարերը։ Երբ այնքան հատուկոտոր, նեմակուռ ու արտում են մեր աչխարհիկ ազգակներըը — արքաներ, իչխաններ, զօրավարներ—, ու այնքան ալ անկչիռ հայոց մչակոյթը ներկայացնելու աչխատանքի մը մէջ, մեր հոգեւորականները չատ դիւրութեամբ կը յորդին կրօնականին սահմաններըը, տարածուելու համար դէպի գործօնութիւններ որոնք բաւ էին լեցնելու կեանքերը իրենց ժողովուրդին համար նուիրուած մարտիկներու։ Այդ հակազդիին տարեգրութեանց մէջն են ազգային, ընկերական, չըսելու համար նոյնիսկ քաղաքական մեր բոդակոնիասները։ Այս տողերը կարդացողներէն ոչ ոք պիտի վարանէր դասաւոր գործօնութեան սա հատորը իր բոլոր թափին մէջ ի զօրու ընդունելու Գ. Ցովսէփեանի ուխտուն տարիներու երկայնքին։ Իր կենսագրութիւնը սրբեւնոտ բայց պայծառ սրտառուչ վկայութիւն

նակի և ոչ թէ մեզի մատուցուածին տակ։ Ընթերցողը, պարզը, ինչպէս մանաւանդ հաւասարապէս կը տառապին ժամանակին տառապանքը, որ նուէրն է աճապարանքին, ինքնին այնքան քի՛չ, ուրիչ բազմատեսակ զբաղումներու բաշխելի, անոնցմով գրաւուած պարապո՛յ ժամերուն։ Ասկէ՝ վազելու, թռչելու նոյնիսկ սոխպողութիւն մը օրմէ հետեւութիւն՝ մեզի մատուցուածին սահիլը մեր ուշադրութենէն, առանց բացթողնելու ու այս անուաւոր զգայութիւնը զատատանի վերածելու։ Բայց այս հիմնական զատաժումէն կան ուրիշներ ալ, ինչուէնդ այս անգամ մեր խորագոյն անձնասուրութեան մթին ցոյցմունքներուն որպէսզի մեզի քիչ ծանօթ, նոյնիսկ անծանօթ իրողութիւններ մենք գունաւորենք այդ անձնասուրութեան ծորումներով և առանց կարզացո՛ծ իսկ ըլլալու տալինք աս ու ան գործը, մարդը, անոնց հանդէպ մեր զգացական արտադրութիւնը ունենալով ելակէտ։ Աւելի յստակութեան համար, կը բանամ սա մտածողութեան ներքին ծալքը։ Հայոց գրականութեան պատմութեան հանգամանաւոր պատմիչներուն թիւը, մինակ ՝երկու սեղմունի վրայ, կ՝անցնի երկվեցեակը, բոլորն ալ, իրենց օրերուն ու իրենց չըլլանակնեբուն վրայ տիրական ճառագայթումով, Հեռու լինմէ սոփեստութիւնը արհամարհելու Զարպհանելեանը, Զամինեանը կամ... եղիչէ Դուրեանը քանի որ խոր է իմ համոզումը թէ անոնք պարկեչտ աչխատաւորներ են (կը լռեմ անաւելի անուններէ որոնք, մեր դպրոց նոր գրականութեանց մէջ նոյն կրթանքին սպասարկեցին ու իրր այդ դասապարտուած են իրենց մեղքերը քաւելու, եթէ երբեք գրուած է որ գրականութեան պատմիչները, «նովին իսկ մեղօք» պիտի նետուին գեհենին կրակներուն), բայց կը տառապիմ գրականութեան պատմութիւնը ըմբռնելու և գործադրելու իրենց եղանակներէն։ Ուրիչ տեղ մը, հաւանաբար անդրադառնամ հարցին համապատասխան լայնքով ծաւալի մը վրայ։ Հոս քանի մը նկատ-

մըն է, վիպասանութեան մը չափ յուզիչ։ Ազգին խորագոյն քեկուածները, իր բառովը «սղբերգութիւնը» չեն իմասցած իրեն։ Մօտէն, իր մարմին վրայ ճանչցած է մարդկերը զգեստով, յուսահատներու վերածող ամենէն ծանր առամանները, անողոք որքան անխուսափելի, պատերազմը, Ջարդը, գերութիւնը, իր մեծ կարգակիցներուն համապօր առաիճանով գժոխքը հազեսր պետին հագիին, երբ մեր կաթողիկոսները, եպիսկոպոսները, խնարհ բայց արիասանց հոգեշնները մահուան կը քալեն, քաղցր ու խաղաղ, թշնամիին սուրին յանձնելու իրենց արբազան գլուխները։ Կեցուցէք պահ մը ընթերցումը ու դրէք ձեր միտքի պաչտին առ վարպետը մեր պատմութեան վիրջին մեծ առամոյին զանազան առաքանութիւններուն, էջմիածնէն մինչեւ Ռոսատով ու Մոսկուա, հաւաքելու համար ցրիւ իր հզբայրներուն սիրտն ու բանքը ու տեսէք զայն սփիւռքէ սփիւռք, իրարու հանդէպ թշնամիի կառապետութեամբ լարուած իր գաւակներուն առաջապահին մէջ չուար, անկարող, իր

բանքներ միայն։ Եթէ, հրկու սերունդի աշխատասիրներուն մէջ կային Զարպհանեվեաններ եւ այլն... կան նաեւ Մ. Աբեղեանը, Ն. Ադոնցն ու Մանանդեանը։ Նորագ վախճանած արեւելահայ հրկու հայկաբան պատմիչներուն (գրականութեան) հշիրը ուրիչ տեղ մեկնած գործադրեմ, առանց ոտղուելու հրատարակին գասասաններէն։ Կը գոհանամ հոս արձանագրելով հիմնական քանի մը նկատողութիւններ. Ազգային պատմութիւնը, առաջնը հայոց գրականութեան, չի կրնար պատմութիւնը ըլլալ այլ գրականութեան ալ, (կը հրամարիմ մատնանշելու պարզութիւն, անոր համար որ էջերով ապացուցած է հարկաւոր գրականութեան եւ պատմութեան սկիզբները հատատատելի վերջ անոնց հակադրութիւնները լուսաբանելու։ Գրականութեան պատմութիւնը մարդկերով է անշուշտ պայմանաւոր, բայց անոնց նկատելն իրականութենէն բաւական վեր ապրումներով։ Գրագէտը օրուան չտոլմանը, ծավմահարուած տեսարանը կամ անձնական մահապարտը չէ գրական գապարկն առաջեանքներուն։ Կրնայ իր օրը տալ։ Բայց իր օրէն վեր, դէպի առաջ, եւ իր օրէն վար դէպի հա իր մատահասութիւններով, սեւհասութիւններով է որ կ'արժեւորէ իր գործը։ Պիտի կարդանք այսօր Գ. Դաւրեանը — զոր իր ժամանակը մահուան թափօրին մէջ միայն գտաւ, անշուշտ առանց ճանչնալու, — դէպի վեր իր նայուածքին, սեւհասութեան արբազան պատգամին մէջ ու պիտի չկարդանք ժամանակակից Ալիշանը (քանասասիրը, Նար-Դէլը, Թէրզեանը որոնք էլցնալ փառաբ» կը հետեւէին անշուշտ իւսկիւսարբի ուշն գագային)։ Երկու գար գրական յեղաշրջում չատ քիչ բան էր փոխած մեր ըմբռնողութեան մէջ։ Գ. Զոլոկեվեան, այդպէս կարծրացած գրականութեան նեղ սահմանը համարձակած է ընդլայնել, գործածելով նայ առուեսս եւ մեսկոյթ սեղի պատասխանատու սարքաղը։ Ու սրտառուչ է հոս ալ իր համեստութիւնը։ Իր սերունդը երբ սարքաղը ա-

անհատն թարմութիւնէն զուրկ ոչ մէկ միջոց ունեցող... Գ. Ցովսէփեանի անձին վրայ լայն խօսք, համապարկոն իսկ թևկապանք կը նկատեմ քիչ մը հետու՝ դրականութեան պատմիչի իմ դիրքէն, այդ պարագրը կատկելով վերջնորդներու, ինծի պէս մեծայն արժէքներու խուզարկուներ սրանք պիտի վարձատրուէին ծանր, լեցուն, ուսարատած կենդանագիր մը գծելու իրենց առաջադրութեան մէջ, պարզ միջոցներով նոյնիսկ, այնքան հարուստ է կեանքին առատձը, արդիւնքին մթերքն ու սրակը գիտական ինչպէս կրօնական մարդկերուն վրայ։ Ծփուն, ախորժագրգիռ, փորձ անոր գգայնութիւնը, ցեղային միջինի մը յայտարար, պահուած է անաղարտ գանութիւնց բոլոր տարափին առակ, որոնք հոգիին վրայ թիւններու գերը կը կատարեն երբեմն, ուսելով տասը թարմութիւնը, չորը, մեզ ընելով մեզմէ իսկ յափրացած յուսահատներ։ Գիտուն իր ծանրակչիռ կիրքը ուրիշ ազգակ որպէսզի հանրային ապատէն խնայէր իր օրը։ Գարեգին Սրբազան կը գգայ երիտասար-

---

ճեցուց առաջին գործին նման, անկէ առնելու համար ֆանթասթիք հաւարտութիւններ, ինքը մեզ գիտնական գիտութեան մէջ։ Հպարտ էր իր ժողովուրդին չնորհներուն խորհուրդին բայց կը պահէր գայն իր կարեւորութեան rayonներուն (տարօրէն ուշագրաւ է որ հեղեցկական իր գործունեութիւնն ալ բլայ ներշնչուած նոյն մասանուռէն, այնքան օր իր անդունդին հզօր ցանկութիւններուն դէմ իր դպատութիւնը, էլի մինչեւ այսօր, կը թուի հակագրութիւն, առնուազն է անհանգնալի)։ Անշուշտ հայ գրականութեան պատմութեան յղացքը չէ նորոգուած Գ. Ցովսէփեանի գործին մէջ։ Բայց չէ մեզացած յայտնութիւնն իր ծանծապութեան մէջն ալ։ Սիրուած եմ ասել օրինակներ, կայ Ազգապատում։ Կենդանի է անշուշտ անհէ առաջ կամ անհէ վերջ հայասացեայց եկեղեցւոյ պատմութիւն մը, առանձին երես մը իւմանիստ կրթանքէն, համազօր գրեթէ անոր զոր գործադրած են Ագոնցը, Մանանգիանը հայոց պատմութեան համար, որ միշտ այդ համատարած իւմանիստ կրթանքէն երես մըն է ըլլալու։ Արդ, արեւելահայ հեղինակներուն իրագործութիւնները ժամանակին մէջ 10-20 տարի ուշ տեղի ունեցած ըլլալնուն չեն պարտիր իրենց յաջողութիւնը, ոչ ալ Օրմանեանի կատոյին վրիպանքը արդիւնք է տեւողութեան մէջ յապաղման մը։ Ագոնցն ու Մանանգիանը իրենց աշխատանքը գործադրած են բոլոր բովին տարբեր հանգանակներու ապատարկու, բոլորովին տարբեր մէջոցներ գործածելով։ Օրմանեան կը չարունակէ Զամչեանը, Ալիշանը և ուրիշ քիչ բան կը փառասիրէ։ Իր դերը հատաքուին է, երբեք՝ ապրուստը, դեպքերը ազատագրելը, նոր տեսնելը։ Մի զարմանաք որ հին դէպքերը կ'առաջարկեմ նոր տեսնելու անհերեթութեան մը։ Նայեցէք ձեր չուրջը։ Ու ձեր աչքերուն տակ կատարուած դէպքերուն գգեցած արմատապէս հակամարտ կերպարանքները փորձեցէք ճիշդ տեսնել։ Մարդիկ ձեր իսկ ձեւերով կատարուածք, ձեր աչքերուն առջև, երբ այսքան դիւրութեամբ կ'այլափո-

դի մը մատաղութեամբը և կը գործէ գեղացի հրէայի մը բարեբարութեամբը։ Դիմեցէք իրեն, ձեր ցաւերուն բեռներովը ու պիտի գտնէք իր սիրը ձեր ուսին։ Դիմեցէք իրեն ձեր հանդիսաներուն, ձեռնարկներուն վրայ հովուապետական իր չուքը ուղելու, պիտի չմերժուի՛ք։

. . . . . Այս ամէնը կրնային չըսուիլ, այսինքն իմ հատուցութենէն դուրս եկեղեցական խորունկ անձնասիրութիւն մը վերլուծելէ։ Բայց կայ իմ ձեռնհասութեան մասէն մի միւս մասը այս մարդուն, ու ասիկա՝

— իր գործը։

Այդ բառին տակ կը խմբեմ իր արդիւնքը որուն ընդարձակութիւնը, բազմազանութիւնը, նորութիւնը, մանաւանդ գործառոյթն վերջ ձգելիք հետքը, անդրադարձումները հազիւ թէ գաղձ են իրենց ծանր կշիռը, ոչ թէ արժանաւոր, տուրքին համազօր գնահատման կերպարանքներով — իր ստեղծած խանդավառութիւ-

---

խեն, ալ ինչու տարօրինակ թուի սա գործողութիւնը անցեալին վրայ։ Ահա թէ ուր է նոր տեսնելու պարտաղրանքը։ Ակիլին։ Տեսնել արդար։ Տեսնել կեղծաւոր։ Ու Ազգապատումը կը կրկնէ իր գրածը։ Ըսել թէ, այս գեսլինեն վրայ վրէպանք է Ազգապատումը, չի նշանակեր այդ չատ օգտակար, բայց հանրացման համար (vulgarisation) միայն գիրի իննգած այդ աչխատանքը արժեղրկել, այլ պահանջել մեքոսը որ, պարկեշտ, խղճամիտ, զգոյշ, արդարախոյզ ու կենսապաշտ, պիտի գործածուի տասնըհինգ դարու կեանքով մը թանձրացած, ապաւազուած, չփացուած կամ ուրացուած ծանր հոգեկան գործօնութիւն մը նիւթ տեսնելու, նիւթ ներկայացնելու պարտքի մը հպատակ մանաւանդ։ Ահա դժուարութիւնը։ Ու երբ կը կրկնեմ իմ հիմնական առարկութիւնը թէ Հայաստաննեայց Եկեղեցւոյ պատմութիւնը հայոց պատմութիւնը չէ (Օրմանեան տարբեր մտադրութիւն չէ ունեցած, ձեռնարկին վերնագիրն իսկ կը վկայէ տակէ), նորոգած կ'ըլլամ իմ պահանջը մեր գիտցածը, եղածին պէս մեզի հրամցնելուն անտեղութեան բարձումին։ Կ'ընդունիմ որ պատմութիւնները չըլլան սանձարձակ ստեղծում, բայց ըլլալու ալ չեն պաղած ու վերստին քիլիկ մը տաքցուած, համեմուած կերակուրներ։ Ասոնք ըսել, թուղթի վրայ, ստեղծել է անհանգստութիւն ընթերցողին վրայ որ միշտ արագ կը կարդայ։ Ասկէ ահա չրջուններ, սխալ հասկացողութիւն, հակասութեանց առաջացը։ Աւելին։ Ասկէ՝ իր ժողովուրդին վաստակը արհամարհողի ձրի քաքամիթ և որ ի կարգին։ Գրեցէք, բայց նորը գրեցէք։ Գրեցէք, բայց աւելցուցէք, ոչ թէ տղուած թուղթի, այլ այն ապրուններըը որոնք ձեր ներսը, ձեր ժողովուրդին անցեալին մէջ կը գտնէք ձեզի համար առաջին անգամ։ Ու մի յարձակիք անոնց վրայ որոնք ձեզ ձեզի կ'ուզեն օգտակար դարձնել։ Զեմ հեռացած իմ նիւթէն։ Ցարդ մարգոց մօտ սա զառածանքը վիս չի զարմացներ, քանի որ անհետեւանք է մնալու։ Անոնց ուսին չէ որ կը ծանրանայ պատասխանատուու-

նը կը բնի թերեւս անձին իսկ դեղումներէն — այլ չեն պաշտպանուած գործաւորը բաւարարող դերապոյն գոհունակութեամբ։ Մտածեցէք ու չէք կրնար ինձի մերժել իմ սա տողերուն գառնութիւնը արդեն իրաւութիւնը, — դրեթէ քառամանի սկսուած գործ մը գոհ չէ արժանացած լոյսին, ուրախունէն վերջ նոյնիսկ ու ամէն չարքաշ, ինքնասոյզ աշխատասէր առնուազն պիտի տառապի իր աշխատանքին իսկ հաշուոյն։ Իրաւ թէ Ազգը, Հայրենիքին ինչպէս Սփիւռքին մէջ այդ գնահատումը կերպարանող բազմաթիւ արտայայտութիւններ ունեցաւ։ Ըսի թէ անոր անձին չուրջ ստեղծուած խանդավառութիւնը լոյն չափով մը կը անանի ակնեղեցականի անոր ապառնէն։ Միւս կողմէ, Սփիւռքը այնպէս մը դասաւորած է մշակոյթին պայմանները որ մասնագիտական անոր գործին մէկ կարեւոր մասը՝ հասկցող մարդոց չատ փոքր թիւի մը հասնի։ 1900 ին բանասիրական, արուեստագիտական գործեր գնդգուածներուն չէին իջներ անշուշտ, բայց ունէր դոյութիւն դասակարգը որ կը զբաղէր անոնցմով, կը կարդար, չնմանելով մեր օրերու գնդգուածներուն ու կարդացողներուն որոնց հետաքրքրութիւնը լրագիրը հազիւ կը ծածկէ։ Սա անծանօթութիւնը, գտպիացիք պիտի ըսէին obscurité՛ն, չեմ վերլուծեր։ Գարեգին Ծուաէփեան տառապած բայց չէ վախցած անկէ։ Մէջաղն է ապացոյցը իր անտիպներուն, որոնք եթէ հէքիաթի հով մը կը բերեն իր լիագումար արդիւնքին, միւս կողմէն կը միջամտեն համագրումը գժուարելու աստիճան։ Կայ տակաւին ուրիշ ալ պարագայ.— էջմիածնականները զգասա կը վարուին ցոյց, օտար բառով մը բեր-

---

թիւնը հայոց մշակոյթին ապահին։ Բայց պարագան կը փոխուի երբ նորին հետամուտ մը հերձուածող յայտարարելէ վերջ, պայն հալածելու պատրուակին տակ, ուղղափառները, խելամուտները կը յաւակնին հինը, ծանօթը, մաշածը, հապար անգամ տափակցածը մեզի մատուցանել ու ... տալ հաւարի, այդ գործողութիւնը պղտոր պղտոր պաշտպանելու համար։ Սա խաչակրութեան արդիւնքը այն կ՛ըլլայ որ մեր ինքնին գժուար նըրբագոյզ, քիչ ընկալուչ չըսելու համար անընկալուչ հասարակութեան մէջ պատրանքները ոչ միայն յաւերժանան, այլեւ աճին, պարարտանան, արգիլելով իրականութեան ապրումը։ Թող գործադրէին մարդիկ, 1910 էն ասդին մեր պահանջները գոնէ գրականութեան պատմութեան վրայ, մենք այսօր կ՛ուսնոսայինք առնուազն հարատատ պատկերը այն բոլոր տպագործներուն որոնք հարիւրի մօտ տարիներ արեւմտահայ գրականութիւնը պահեցին իրենց անդունդին մէջ։ Գրականութեան պատմութիւն մը հոգիին պատմութիւնն է (Դ. Ծալէքեան այս փոյթը մատնաւորած է, գիտէք, որոշ չըշանակելու), ու ասիկա յայտարարելը՝ ծառայել այս գրականութեան։

լամին հետ։ Մի՛ զղջար ինձի համար ակռաներու փնտրտուած անգամ մը — ինչպէս է Գ. Ծովէփեան — պիտի չզիջանէր անշուշտ իր երկասիրութիւնները tanner ընող մի՛ջոցներու գործածութեան։ Ցետոյ, գիտուն մը, սա մարզին վրայ, կ՚արժէ աւելի քան գրողը, իր որոշ հանգամանքներամբ։

Այս տողերուն ետին զգալի՛ արդեօք վարանքը որ կը սպառնայ համագրողին, քանի որ համագրումը միայն հականիշը չէ վերլուծումին այլ է, նոյն ատեն, ինքնաբուխ գործողութիւն մը երբ կը գործադրուի իր ամէն կողմերուն մէջ խորաչափեալ համեմատներու վրայ։ Ձեզ անակնկալի՛ կը բերեմ երբ յայտարարեմ որ դեպքերը նամադրելի չեն իրենք իրենց հաշուոյն, նոյնիսկ երբ կը խմբուին մերթաւոր հանդիպումներով։ Դէպքերը իրարու անվերածելի մխրճիններ են, դրութիւններ։ Համադրելին՝ անոնց ետին, ներքին գործող ազդմունքները այսինքն՝ ոգին։ Ցոցէք վարկածը ու պիտի գտնէք որ խորունկը թաղուած հոգեվիճակ մը յաճախ կը հագնի զարմանազան կերպարանքներ, այսինքն գումարն է իրարմէ տարբեր իրողութիւններու։ Դիէք օրինակի համար, ձեր նկատառման, համադրական մտածում մը

— դասական անմիութիւնը ձեր ժողովուրդին

և փորձեցէք հասկնալ իրողութեանց լեզուն։ Դժուար պիտի չըլլայ հաշտուիլ մտածումին մանաւանդ հետեւանքներուն որոնք արձանագրուած են մեր պատմութեան դիւաններուն, կը դիտեն այսօր ալ, երբեմն՝ պալատական ենթրիկեներով, նախարարական դաւերով, մատնութիւններով, աւելի յաճախ եղբայրասպան փողոտումներով, քան գարեր ի վեր, էլի այսօր իրենց կատաղութիւնը, խժդժութիւնը պահող կռիւներով։ . . . կը համագրենք ոչ թէ նիւթերը, արդիւնքները, այսինքն ատոնց մարմնեղէն կերպարանքները, այլ ատոնք յօրինող տագնապները, սերունդներու զգայնութեան և մտածողութեան անջատ վկայութիւնները։ Միւս կողմէն համագրողը կը տառապի արդիւնքին ալ իբրեւ յատուկ նկարագրէն։ Գ. Ծովէփեանէն առաջ խորհեցէք Հ. Դ. Ալիշանին, Ջանալով ատոր աւելի մեծատարած գործը, համբաւը կերպարանել համագրական տախտակներու վրայ։ Ձեր ընելիքը ուրիշ բան չի կրնար ըլլալ եթէ ոչ այդ գործէն խմբել տեսակներ, իւրաքանչիւրին ճակտին անուանական վերագիր մը միայն տեղաւորելով քանի որ, օրինակ, Սիսուանը, խորքին մէջ է պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, վէպ ու բանաստեղծութիւն, գիտութեան, պարկեշտ հետաքրքրութեան ձեշտ զգայութիւն մը արթնցնելով հանդերձ։ Ինքը այդ գործին

հերոսական ճարտարապետն ու գործաւորը, փակելու առեն իր աչքերը, գանկը՝ սա մեր փառքերուն, այցուա՞ծ էր մտատեսօրէն տագնապով որ իրր հաչուեփակ, լսած ենք թէ կը ներկայանայ մարդոց կչխաին, գերագոյն բոպէին··· Այսինքն, պատուական պենեֆիկեցը վերջին ժամ մը իրրեւ ապրեցա՞ւ իր անդարման ցաւը երբ կը տեսնէր մատրաձին և գործադրածին միջև բացուածքն անկամրջելի։ Այս հարցումը անոր համար, վասնզի, երբ, գործէն, արդիւնքէն ձերբազատ ոգիով մը, կը կենանք իր անուանդէմ, աչխատաւորի, հաւատացողի, իր ժողովուրդով խանդավառ բանւորի իր դէմքը այնքան արժանաւոր կը դասենք դեղեցիկ ու սրատաւուչ լուսապատկին որով սոլոր ենք յորգել սուրբերը, նահատակները, ինչու չենք կրնար զմեզ մեղապրել մեր անտարբերութեան համար, անոր արդիւնքին ազօտանքէն ծնունդ առած և հետզհետէ անծածկելի դարձող··· Զեմ խորացներ վերլուծումը հասնելու համար մինչեւ մթին, արտաքին ծալքերը սա առամային, քիչ մը մեծ բանւորներուն մօտ դուչէ ճակատագրական ու մեր կործանումը համադրող, մեր վերջին ժամերուն երբ այնքան զոհողութիւններու դինով ու այնքան խաղաղ լրջութեամբ ընդառաջած զրկանքներու հեղեղին իսկ մէջ թաւալգլոր, չէինք բաժնուած մեր արժէքին, դերին ապահովութենէն ու տհա կը դանենք որ

··· — վերսած ենք։ Այսինքն՝ այդ ամէնը — մեր գործը — մեզմէ առաջ մեռած տեսնելու սուգն ալ տարիպուած ենք բարդելու մեր ցաւին։ Վհատիկի անձանձիր, խորտնուստ հաւաքողը իր՞նչ դառնութեամբ արդեօք եղաւ հանդիսատես իր անտիպներու կարաւանին որ կը բացուէր իր նուազուն նայուածքին դիմաց ու կը բրգանար ամբաւութեան չրթներուն մինչ ինք, իր մարմինը կը փոքրանայի իր հոգեվարքի մահիճին։ Դիտե՞ց զայն եղերական լեռան մը նման զոր դիզեր էր կարկառ առ կարկառ, փշուր փշուր, վաթսուն ու աւելի տարիներով, այնքան հպարտ՝ ըրած-վը ու ասոր··· բարիքո՞վը իր ժողովուրդին··· Հարցումը դարձեալ անոր համար, վասնզի հակառակ արդիւնքին դանազանութեան, Ալիշան մարդն էր եզած մէկ կիրքի,

— տարփանքը հայոց հայրենիքին, պատմութեան։

Ու հանդիսօրէն

— Տարփա՞նքը Գ. Յովսէփեանին։

Պատասխանը աւելի տառամաթիք, քանի որ բանի, ձեւի, այսինքն զգայարանական ապրումներու կիրք մը ըլլալէ առաջ —

ինչպիսին է Ալիշանինը — զգայունէն վեր վիճակ մըն է որ կ'ինչխէ Գ. Յովհաննիսեանին մօտ։ Ու յիշեցէք, անիկա գիտուն մըն է, իր յայտարարութեան ու մեր հաւատամքին համաձայն։ Ու նման ամէն գիտունի մօտ դիտուածին, մէկ կերպարանքի տակ խմբուած են լեզեոններըը անոր կիրքերուն,

— տարփանքը անխուսն(*) դիտութեան։

Այս տողերը փորձ մը մի նկատէք դժուարութեան մը ծուրջը դառնալու, գործածելու համար գպրիկան բացատրութիւն մը։ Անոնք կը գրուին այդ դժուարութիւնն իսկ թեկտրելու մտածումով միայն, քանի որ Գ. Յովհաննիսեանին հաւաքուած faclները իրենց իմաստը ունին իրենց համար պաշտպան։ Անոնք միջամտեր հաւաքագի հոգեբանութեան մը ծնունդը չէին կրնար ըլլալ երբ անխուսն գիտութեան կիրքին համն չկարենայինք զգալ սերունդի մը լման փոյթը, տաղնապանքը, ժողովուրդի մը հոգիին — արուեստի լաւագոյն տարազ մը կայ այս երկու բառերուն ներքը — զբաղելու այսօր պայծառ, բայց կէս դար առաջ չատ տգօտ մտահոգութիւնը, ու յատկանշական գործած բառերով, իր հատորներէն կարեւորագոյններըը ճակատազարդող

— Նիւթեր հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, տարազ՝ որ անոր հատորներուն ճակտին բազմիլէ առաջ, ապրեր է մտայղացած արեւի մը նման խարուհիները անոր գպրական գրութեան, հրդեհելով անոր հրճատարգութեան թէ գօրութիւններըը, տանք խարանարգելով, առնելու համար իրենցմէ գիրենք զանցող իսկ արդիւնքներ, տաքցնելով մշտարծարծ անոր կրակը, այնքան եղերափառ պատմութեան մը ազէտներըը դիմաւորելու համար, դարմանելով տպառումի, տարիքին ուերանքը, մարմինին նա-

---

(*) Ընթերցողը կը հրաւիրեմ անհրաժեշտ անդրադարձի, այժինքն յիշելու Գ. Յովհաննիսեան անձնաւորութեան առաջին երեսը, եկեղեցականի իր գործօնութիւնը, մէս մինակը բաւ քանի մը կէտեր յիշելու։ Կը հետեւի թէ այդ մարդէն ստանձնուած ամէն աշխատանք տպաս մըն է հանրային բարիքը նպատակ ունեցող գրով և չհնաոքէն գպրական։ Բայց ո՞վ օրէնքներ բանադրեց մեր գործօնութիւնները այլամերժ գօրինակու մէջ առանձնացնելու համար վերածնունդի մեծ իւմանիստներըը կը ծառայէին անչուշտ գիտութեան, արուեստին և... իրենց ժամանակակիցներուն երբ կեանքին առօրեայ գործառնութիւններէն կը պահէին գերծ իրենց գերազոյն կիրքերը, ան ու ան կրթանքին այժառելով։ Գ. Յովհաննէսի մօտ բաժանումը ընդունելէ վերջ, կը կենանք իմացական իր վաստակին անխառն միութեան առջեւ լայն համակրանքով, հիացման հառնող, վայելի այդ այլազան վաստակին մէջ է տիրական ներշնչարանը։ Անիկա իր ըլլար

հանջները, գործարաններուն անբաւարարութիւնը, երբեմն նոյնիսկ դաւաճանութիւնը (յարգեցէք, ասիքան մը ուսկիով այս հերոսները որոնք հիմնական զգայարանքներէ մասնուած, կրնան գործադրել իրենք զիրենք, կամքի անհուն լարուածով մը, ասոնց, զգայարանքներուն պակասը անզգալի դարձնելով) և պահելով մշտական ծաղկումի, երիտասարդութեան մէջ մեր հողին որ հեղինակն է ոչ միայն մեր գործին այլեւ մեր մարմիններուն։

Ցեղ ետ դառնար, ձեզ զբաղեցնելու համար կախարդական տարազին — նիւթեր նայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան — ընդարձակ թելադրանքներովը որոնք ձեր ընկալչութեան մատուցուեցան կ'սխալ էջերուն։ Հայ արուեստը, մշակոյթը երկինքէն պատրաստ չինկան։ Անոնք, մարդկային ամէն տեղ գործադրութեանց նման ակամայ են ապրելով, այսինքն եղեր են իրենց հաշուոյն, յետոյ դառնալու համար պատուիրիւն։ Ու դարձեալ չեմ դառնար ես, այդ պատմութենէն մեր դիտցած քիչերը զբաղելու։ Հայոց պատմութիւնը նոր կը սկսի դիրի անցնելու։ Եթէ սա վերջին քառորդ դարու ընթացքին, մեր պատմութենէն ներս հաստատ տարրեր ուշադրութեան մատուց, այդ յաւելումը չէր կրնար առանց անդրադարձի աննշմար թողուլ մեր հաւաքական մշակոյթին հասկացողութիւնը։ Ուշագրաւ է որ քաղաքական հանգանակներու բերած տարբերութիւնը կը մեղմանայ երբ աշխատաւորը որ զոհողութիւնը կը գործածէ, յաջողած է ժամանակը արժեւորել՝ ըսել կ'ուզեմ՝ զայն տեսնել այնպէս ինչպէս անիկա մատուցուած էր տերութիւններու զգայնութեանց, հաղորդելու համար ասոնց խուսափուկ հակազդեցութեանց չարն ու չզարչը, վառն ու ազամանդը, — արուեստի գործերուն ձեւական կերպարանքը։ Հայոց մշակոյթը

գիրքերուն համար մեկնակէտ է ուսնեցած հայ ժողովուրդի ստեղծագործութեանց մասնաւորումը, այդ արդիւնքին պիտաց մեր ընկալչութեան ասպիճաններէն առանց ազդուելու։ Գիտուն մէկն է որ կ'աշխատի իրմէն վեր արդիւնքներու հետամուտ։ Գ. Յովհաննիսեան բոլորէն աւելի տեղեակ է իր գործին անկատարութեան, հայ համազգրական մշակոյթի արտօնող տուիքներէ պակասին։ Բայց իր խօսքն է «կ'սանեցիմ որեմն իրեմն»։ Այսինքն ամէն համբայ բացուղ հոգեբանութեամբ։ Գ. Յովհաննիսեան ձեռնուած բարքերը այնքան ընդարձակ են որ սերունդ մը լման անբաւական պիտի գար տարամագրելին հաւաքելու, կարուսուկ վերկելու։ Ուրախ ենք ընելու արտօնուած ըլլալնուս որ անհատն գիտուն իր կորովը, առանձին ըրած է այնքան օրքան մարդոց խուժերը պիտի ինային անբաւական։ Վերցուցէք իր գործը, նոր հայագիտութենէն, այն տանն պիտի զգայիք հսկայ արժէքը անով իրագործուածին։

նոյնն է մարքսիստ Մանանդեանին և ոգեպաշտ Գ. Ցոլակեանին համար, այդ հասկացողութեան ընդմէջէն։ Ու այդ մշակոյթին, այս անգամ ասիճան մը ուժգնի տարածելով մտածումը, այդ հադամակրթութեան տիրական գիծերուն ուրուագիրն հէնքը, ասոնցմէ իրականութիւն է այսօր Խորհրդային Հայաստանի բանաստեղծները, աշխատանքի ուժգնի նպաստաւոր պայմաններու մէջ, կը սկսին գիծերեն բարձրանալ ձեւերուն։ Գ. Ցոլակեան, այդ աշխատանքին համար նախքան հաւաքելու իր կէս դարը անուանած է նախապատրաստութիւն, անշուշտ իր մտքին իրրեւ չգիտցած ամբարձիկ նոյ հադամակրթութեան պատմութեան, որ, պէտք է կրկնել, անդադար, ժեռն է այսինքն մեր տպրանիներուն համապրական բիւրեղացումը, և ոչ թէ փառամոլութեան հանգիստարան մը։

Ըսի թէ անուանապէս էր, այսինքն անրուանապէս, Գ. Ցոլակեանի տպաւ գործին մեծերքը, մեզ ինկատելու համար հայ քաղաքակրթութեան ճամբան։ Ձեմ գիտեր արդեն պիտի բլլար ճիշդ, մէկ մարդէ այսքան չուտ պահանջելը։ Արուեստի հարցերուն մէջ դուշակութիւն, նախապրութիւն կը դառնան, ներսէնդ մը վերջ, ծիծաղելի։ Այսօր, մեր բանաստեղծութեան լիպումար վատառիկը — Արեւմուտքն ու Արեւելքը նկատի ունիմ — մեզ չ'արտօներ հայ արուեստին սկզբնական, անյեղլի ու անկապտելի օրէնքները տախտակելու։ (*) Ու այդ կանխատես փառաբանութիւնը գաղտագրագրողներէն մէկն է ինքը, Գ. Ցոլակեան, մեր արժէքներուն հանդէպ իր խանդավառութիւնը երբ կը պահէ պատչածին, իրաւին, որ-

---

(*) Այս ուղղութեամբ փորձերը ոչ միայն կանխահաս ու ապարդիւն են, այլեւ վնասակար։ Ի սկզբանէ է պատմութիւնը, այսինքն ապրումին լրիւ պարզումը, այսինքն իրողութեանց վրայէն մշուշին փարատումը։ Ապա կուգայ արուեստը, այսինքն այդ ապրումին բիւրեղացումները սրտնք չեն կրնար կանխել։ Ահա թէ ո՛ր է մեծութ չդրաւած, կամ դրուելու նոր ակռով Հայոց պատմութեան առամային։ Ձեմ գաղտպարտիր անշուշտ, միակատար, կատարուած փորձերը, բայց չեմ ալ փարանիր բսելու պարտքներուն անխուսափելի դրոհէն, ծածկելու ասիճան իրական աշխատանքին անգաստաններուն։ Խառն է ցարդ, այդ ուղղութեամբ կատարուած ամէն աշխատանք, արուեստին հաւատար, սակայն ստիպողաբար ամենէն ձեռնհասին (Թորամանեանի գործը) ճշգումները մեր մէջ կը վիրատաբեն եթէ ոչ անմահ յիշողութեանը, գէթ կը զգենուն անմահականութիւնը։ 1947 ին լոյս տեսած հատորներուս, ձեռնարկներուս մէջ հայ ճարտարապետութեան չուրջ նորանորոգ վարկածներէն։ Ասոնք իրր հաւատոյ հանգանակներ չեմ առաջարկեր անշուշտ ձեր պաշտամունքին, կրնան ըլլալ խնդրական, կղզիներուս քարտային նոյնիսկ։ Բայց կ'ըսեն թա-

դարին սահմաններուն։ Անցողակի մօտեցայ իր քաջարձակ անմասնութեան, չքեղ անտարբերութեան վրայ, դրական, գեղագիտական, պատմա–իմաստասիրական որակուած ժամանակագրէն, այնքան ընթացիկ, հասարակ մտածողութիւնը այնքան մօտիկէն կեղծող։ Միւս կողմէն քիչ՝ թիւը անոնց որ գիտնան թէ ինչ քաղցր բարիք մըն է սա մարդուն գործը հայ հոգի ըսուած խորհրդաւոր անձնաւորին ճանաչողութեան համբուն վրայ։ Իր տուիքները սրոնք ձեռագրային տաղերով կը նեստուին մեր դիտակցութեան, օր, ազօթք, պատարագի յիշատակութիւն գնելու այնքան սրտառուչ ապերասանքներով ատ ու ան մեղաւորին, տրուպին, պատժապարտին ըլլանէն, պատառներ են այդ հայ հոգիէն։ Իր վկայութիւնները մարմին կը դառնան չատ մօտէն սեղմուած փաստերով։ Հոն ուր տաիթը կը բռնանայ ընդհանրացման, Գ. Զոլաֆէվեան կը մնայ պարկեշտ, գիտունի իր առաքլութեան հպատակ, ինքզինքը միշտ զերծ պահելու ֆանթազիայէն, նեռող–բռնող երազապաշտութիւնէն։ Անոր գործին հետ մեր մաերմացումը մեզ

րիքը կանխող չքեղ, ինքնավստահ, ինքնաբաւ մեծամտութիւնն ալ ապահով և մեզ կանչելու զգաստութեան որ պարտուղպաշտութիւն չի նշանակեր, մեզ մեր փառքերէն մերկացնելու ապազնիւ համեստութիւնը մը ինչպէս կեանքը երբ ձեր չուրջը ենթակայ կը գտնէք այնքան աղաւաղումներու, անցեալին մէջ ալ կրնար նիւթ չդառնալ խեղաթիւրուած կերպարանքներու։ Կա՞յ ուրիշը, այսինքն միչինը։ Չի կրնար չկենալ։ Արդի գիտուններու փաղանգը, մեր հայրենիքին մէջ, յաջողած է քանի մը մշուշներ փարատել աշխատանքի անգաստաններէն։ 1900 ի բոմանթիզմը լքուած է, գուցէ անվերադարձ, աշխարհին իր գերագոյն նուաճումներէն մէկ քանին — ճարտարապետութեան մէջ — պարգեւած ըլլալու։ Հայոց ճարտարապետական գլուխգործոցները, գիջելով Նոյնիսկ՝ հրաշալիքներ, կը մնան հպարտութիւնը մերժելու մեր նահապետական։ Գ. Զոլաֆէվեան այս մարդին վրայ ալ մարմնացումն է հայ համեստութեան որ ցեղային խորքերէ ճարտարապետուած պատգամ մը ինչպէս լեցուցած է մեր ընտրանիին մէկ կարեւոր հատուածը։ Խորհնային, փարպեցին յիշել, հոս, կը նշանակէ արուեստի չատ գործերով զբաղիլ, ժխորը ածուն ածելու։ Առարկել այս հատուածումին, չի նշանակեր ձգտումին անհրաժեշտ հրաչքը փորքել։ Անոնք որ մեր անցեալին անմրմնելի դժոխքին մէջ միջոցը գտան մեր տաճարները, մեր մանրանկարները, մեր մարդերը, սուրբերն ու զօրավարները, նահատակներն ու չինողները անպակաս ընեյու, հաւանաբար չէին մտածեր արուեստի, կենսապաշտ բնազդներէ փառասիրութեանց։ Կը կանչեմ բոլոր կատուցանողները պարկեշտութեան ու ինքզինքս կը զգամ չատ մօտիկը իմ պապերուն։ Թող ուսումնասիրող

կը բերէ անմիջական որքան հեռանաս անդրադարձումներ, մեզ տալով ապահովութիւն մեզմէ, մեր արարքներուն գումարովը մեզ ընելով հաճ, նոյնիսկ հպարտ, ու մեր համեմատութիւնը կը վերածէ ցեղային խառնուածքի, այն մինչեւ մեր օրը չհասկցուած ոգեկան կերպարանքին որով մեր ցեղը պաշտպաններ է իր գոյութիւնը, հազարամեայ մեր Սփիւռքին մէջ, գրեթէ միշտ փնտռուած, յաճախ սիրուած, երբեմն մխայն անքաղձալի։ Հայուն սա համեմատութիւնը մեր գրողներուն ու գիտուններուն վրայ, մի չփոթէք ստորադասութեան complexէ բխումի մը հետ։ Որքան ընդարձակ են թելադրանդները երբեմն մէկ հատիկ բառի։

Գ. Յովսէփեանի գործին քիչ մը աւելի ընտելացումը կը փարատէ գունագեղ մշուշները յերիւրանքին, ստերջ ու նեղիչ յաւակնութեան, պոչաւոր սխալներուն դառնութիւնը, մանաւանդ ու մանաւանդ մեծատարած պատրանքը, հանգամանաւոր, չքեղ հայ արուեստի մը որուն փառքովը ծիրանաւոր, 1900 ին պատգամ կը կարդայինք աչխարհին։ Այս ամէնը, այսօր գրեթէ անկարելի։

թիւններըը, հաւաքումներըը, պեղումներէն կորզումներըը հասնին անհրաժեշտ մթերքին նայ բառամատեան յղացքը իրրեւ չէնք արտօնող, այն առեն սիրելի պիտի ըլլար սպասել մարդուն որ այդ նախանիւթը պիտի օգտագործէր այդ չէնքին ամարձակումին, անշուշտ նոյն հարուածով ալ քանի մը տախտակի վրայ այդ քաղաքակրթութեան օրէնքներուն սեւեռումին։ Մինչեւ այդ ցանկալի օրը մեր գրողներէն, մտածողներէն, որակեալ աչխատաւորներէն, գիտուններէն հրապարակ նետուած տետրիւններըը մեր ինքնասիրութիւնը գգուող ու մեզ այդպէս հպարտ հանդերձելու ձգտող, կը նկատեմ նախամարզանք, մերժելով անոնց հաստատ հիմք։ Զեմ դատապարտեր գրական սա գիտութիւնը մերիններուն, յաճախանքին մէջը այլապէս չքեղ օրինակներու, նոյն այդ մարզանքներէն, քանի որ քառորդ դարը բաւ է եղած առագաստները ամփոփելու այդ յաւակնութիւններէն վստահ եմ որ հետու չէ օրն ալ երբ նման յօրինումներ պիտի չմերժին խառնիրդային (melanges philosophiques et litteraires) իրենց փառքը, այսինքն պիտի ընդունին իրենց ըրածին հարազատ տարողութիւնը։ 1885 ին գալիացիք, քիչիկ մըն ալ գերմաններըը այդ խառնուրդին մէջ դրին ծայրագոյն փառասիրութիւններ։ Շրջանն էր խորհրդաւոր, այսինքն մարդոց որոնք միայն կը գործածէին ամէն երեւոյթ բացատրելու ու իրենց ըրածը հարկադրաբար կը գունաւորէին։ Իմաստասիրութիւնը կը գրահէր բոլոր կրթանքներու տպարէզներուն։ Վերերը ըսի տեղ մը թէ կային պատմութեան եւային իմաստասիրութիւններըը, այնքան յաւակնոտ իրրեւ տիտղոս ու այնքան ոսին իրրեւ հարազատ մտածողութիւն։ 1950 ին չեմ կարծեր որ հանդուրժուին բպաւանքներըը, գիտական որքան իմաստասիրական։

հայց մեր սիրոյն, որդւոյ ինքնաթուռեան մէջ, մեր հարա-զա՞տը, իր անուշութի՞ւնը։ 1900 ին թերեւս անհրաժեշտ սա բո-մանթիզմը չիսուն տարի վերջ զգաստութեան գեղեցիկ դասի մը երբ փոխուած կը գտնենք (Միրարիի Տէր Ներսէսեանի հատորը, Հայկական արուեստը եւ բիւզանդական կայսրութիւն, 1947), մոռ-նալու չենք որ այդ դասը սկսած է, ամբաւ նախանձի իր տրա-մադրութեան տակ ունեցող ու գերմանական իր կրթութենէն չգա-ռածող կաթողիկոսը։ Իմ բոլոր ջանքերը դիմք համադրական քա-նի մը լոյն ցուցմունքներու մղելու, հայ արուեստին ընդհանուր նկարագիրներուն, բախեցան կանոնաւոր վրիպանքի։ Հայ արուեստի նկարագիրներու աժան պատմ՞րը քծծինդող էր իր մօտ։ Յանուն նոր և ինքնատիպ Ցարգներու փառքին, անիկա չերբաւ զիջումը ու գո-հացաւ դասծին կանխիկ արժէքովը։ Թէ այսպէս զարգացած հո-գեվիճակ մը մօտիկն է առնուազն Ժխատպատեսութեան, դաւթ չէ կարելիութենէ։ Նման հոգեխառնութիւն մը բացառութիւն ալ չէ Սիւնեաց առաջամարտիկ մտաւորականներէն ամենց գործերուն մէջ երբ անհատական, այսինքն առաւելապէս մեզմով պայմանա-ւոր արամութիւնները, օտար միջավայրերէ, մշակոյթէ, հոգե-խառնութենէ մեզի անդրադարձ անխուսափելի գառնութիւնները կը դիմաւորենք, մեզ կանխորոշներէն, մեր պապերէն բարկութեամբ հաշիւ պահանջելով։ Մեր սահմանադրած աւելին վատնումը, սպա-ռումը, չաճախ օտարին մարմնեղէն անդաստանին, կամ անպէտ, չիմար ներքին տադնապներու մատնումին։ Խորհեցէք հայ գրագէ-տին որ բարձր մշակոյթներու ոստաններուն մէջ ստիպուած է իր ցամաք հացը ճարելու, բանւորի սեւ կեանքի մը ներքէն, հան-դուժելով իրեններուն ուրացումը, օտարին դիրքերը օտարին դիրքերովը չարիլու և գայրագին մտածելու իր ժողովուրդին որուն անբաւականութիւնը, անընկալչութիւնը, տպարուեստութիւնը կը խորտնարդէ, իր գրկանքին եղովը։ Այս բոլորը իրա՞ւ, անաւոր իրաւութեամբ։ Երբ Սիւնեաց գրողը փղշտացի մը չէ ծնած, ճա-կատագրուած է Պրոմէթէոս մը ապրելու։ Ու կովկաս լեռները հի-մա մայրաքաղաքներու պալլարները իջած են... Ու տակաւին իրաւ, բարձր բայց օտար մշակոյթին առքը, փառքը՝ ուրիշ տագնապ։ Այս ամէնը տեսնելուս և կշռելուս է որ չատ չեմ խոռ-վիր երբ Սիւնեաց ազգը — տաղանդաւորները անշուշտ — կը յարձակին մեր ժողովուրդին վրայ, սլաքուած մեր ողբերգութեան անզթաման բթութենէն ու նիզակուած մեր փղշտացիութենէն, այնքան իրաւ, մեր գլխուն, այնքան ալ Սպղուկեցի, երբ մեզի

հիմնովին անծանօթ հարցերու վրայ կը տեղանք մեր վճիռները, լուտանքն ու ոհաւոր ինքնաբուխութիւնը։ Հայ համակառուցիչնը որ Սփիւռքի սա խառնարանին մէջ ան՝ անհետի, նոյնիսկ մեր ուրացումներէն ալ վեր վտանգաւոր մեր հիացումներով։ Ուրիշ առիթով թերեւս վերլուծեմ օրինակ, այդ համակառուցիչը վիրաւորող յոխորտանքը մեր դիւցազնավէպին (Սասմաց Տուն), իր հայեցի համին քայց տակէ դուրս անծածկելի միջակութեան կրկնակ երեսներով։ Մեր դիւցազնավէպին մէջ տեսնել արժէքներ, Սփիւռքին առաջամարտիկ պլազէ, ձանձրախառնար գրողը, բանաւորը պչուցման մղող, մանկամտութիւն մըն է, այնքան ախորժելի յիշեցնող 1870 ի մեր բամանթիմը։ Այս առաւելապանցութիւնը թերեւս պատճառ որպէսզի մերժելի անոր իրական չնորհներ։ Ու իրական գործողութիւններն ալ զիրար կը գնեն։ Մեր դժբախտութիւնը այնպէս է կարգադրած որ մեր իրագործումները կշռուին մեզմէ դուրս, այնինչ օտարին նժարներով, Սասմաց Տունը համեմատուի առնուազն Արմայամասեցին։ Ու այս բաղադրիչը հերքելի իսկ բաղադրիչ։ Մեր սխալը՝ այդ իրագործումները մեր չուկայէն դուրս ծախելու մեր ամպարտանքը, չհատահատութիւն է դուրէ։ Սասմաց Տունը հայ ժողովուրդն է։ կասկածէ դուրս է ասիկա։ Ու անոր վրիպանքը՝ փոսան է առնուազն այն գիտցիկ, սրտառուչ իրականութեան որ անուն ունի հայոց պատմութիւն, իր կարգին աչխարհի ամենէն դժուար ըմբռնելի վրիպանքներէն մէկը, այսքան առատաչնորհ ժողովուրդի մը դարերէն։ Ու հոս է ահա բարիքը Գ. Զոլաէֆեանին։ կարդալ անոր գործը, այդ ձախողանքը կը նչանակէ բերել մեր պայմաններուն առնդուխին։ Բայց եղէք պարկեչտ, նոյն առեն, ձեր գրածը պարտ ու պատչաճ արժեւորելու։ Ինչ չափով որ անլռելի էին Սասմաց Տունին միջակութիւնը, մեծ արուեստին պահանջներուն դիմաց անբաւարարութիւնը, նոյն չափով անլռելի են անոր հարատաւութիւնը, հայեցիութիւնը, մեզմէ առաւել համը որոնք երբեք արհամարհելի չնորհներ չեն, երբ նկատի առնուին դիւցազնավէպին ծնունդին ու կեանքին պայմանները։ Ձեզ զարմացնելու չունիմ նպատակ երբ յայտարարեմ որ յօրինեալ դիւցազներգութեան համար (նկեակաց, Դրախտ կորուսեալ, Երուսաղէմ ազատեալ, եթէ կ՝ուզէք քանի մը անուն) Գիրի գիւտէն վերջ հայոց պատմութեան որեւէ զար անընդունակ կը մնայ, ինչպէս եղեր էր հելլէն պատմութիւնը Մարաթական պատերազմներէն վերջ։ Այս անընդունակութիւնը մի վերագրէք ոգիի պակասին — մեր ժողովուրդը իր բոլոր դարերը

ապրած է դրեթէ դիւցազներգական ոգիով մը, ինչպէս կը վկայեն բազմաթիւ փորձեր մեր ոյդ նոր գրականութեանց մէջ վաղուժամէն մինչեւ Զարենց — այլ քաղաքական պայմաններու այն յորդորանքին պատճառով որ մեր բոլոր առեղծուածութիւնները կ'ականատեսէ, անակէն պալատը, գեղջուկ երգէն մինչեւ մեր մեծ պոեմաները, մեր արուեստագէտներուն մերժելով ազատութեան մէջ իրենք զիրենք իրագործելու բախտը, տարբերակն իսկ պատեհութիւնը: Սալմոսներէ կարելի եղան նոր Դաւիթի մը կար — գոնէ անոնց մէկ կարեւոր մասը կուգայ բանաստեղծ Մարգարէէն — այսինքն Թագաւորի նման բան մը որ աւազներէն ու գերեզմաններէն ճղռզպրած բարբարոսներուն գլուխը անցած, բանակներու պատրանքին մէջ, կը քալէր դէպի յարձակում, պարելով, նուագելով յաղթանակին ներշնչումները: Եհովային մատնելէ առաջ արդար եղէք մեզմակուռ և ցանկախառով բախտախնդիրը տեսնելու այդ սոմմաններուն տեղին: Ցոբը՝ ուրիշ իմաստութիւն, այսինքն գործ մը ուր տառապանքին ու երազին զոյգ ակօսներէն մեր ողբմելի փոքրութիւնը, մեր բախտը մեզ պիտի քշէ, ճիշդ ինչպէս ապրեր էր ընտրեալ ժողովուրդը իր մեղքերն ու երազները չալկած ու չեզնեցուով... Աւետաց երկիր մը նոյնիսկ հասցէ: Դառնալով մեզի, դժուարութիւն չեմ զգար մեզ խանդավառող քիչը, այդ Սամանց Տուճին մէջ գետեղելու իր հարազատ յարգասիճանին: Անարդարութիւն, չեեսութիւն անչուշտ այդ քիչը կործանել, իր այդ մեղքին համար, ինչպէս միամտութիւն, չըսելու համար անխելքութիւն՝ այդ քիչը ջոջաւորել, անոր հաղցնելով ազգերու մեծ իրագործումներուն պատմաճանները, գինանշանները: Ու միամտութենէն ալ անդին ուրիշ վիճակ մեզի, — մոռնալ հիմնականը, յօրինումն իսկ այդ հէքիաթին: Մեր ժողովուրդը յօրինած է չատ հաւանաբար Սասնոյ քաթայր-քնակաբանները մէջ իր ծուռերուն հէքիաթը, պէտք չի կայ պատալու, համաձայն իր հոգեկան կերպարանքին որ ոչ պալատական գուսաններուն էր Պարսկաստանին, ոչ ալ արեւմտ Ելլադայի խաղ ու խնդումէ զատ ապրումի ձեւը կռիւի մէջ մի այն կերգրնացնող բանաստեղծ-ասպետներուն, այեցիներուն: Այդ հոգիի դրութենէն, մաքի մակարդակէն՝ օտար մեծ դիւցազներգութեանց յատուկ կատարելատիպ կազապարներ սպասել առնուազն ամարդութիւն: Ու նոյն գիծով որքան խելքուկ միամտութիւն՝ նման պայմաններու ծնունդ ապրուիներ, այսօր առաջարկել մեր հիացման երբ կշռած ենք բոլոր ժողովուրդներու այդ գիծէ իրագործումները, Ֆոլֆ-լօրն

անգամ նկատի առնուած։ Մեր ժողովուրդը մեր ժողովուրդն է ու մերն է անոր արուեստը, այնպէս, այն հարազատութեամբ, այն անկաշառութեամբ, ինչպէս կը գտնենք զայն, ինկած կերպարանքներու, մեր առիղծուածին բազմաձևակ մարզերուն վրայ։ Տարօրէն չահեկան սա հարցին համն մի կարծէք որ ժամն գրականի վերլուծում մը կը փորձեմ։ Ինծի համար յստակ է որ Սասմաձց Տուընը չերտ առ չերտ կը կրկնէ մեր բոլոր առեղծուածներուն տկարութիւնները երբ զայն ուզենք հանել միջազգային մեծութեանց ցուցահանդէսին։ Տրտում է որ անով գրաղղները (որոնցմէ մէկը ինքը՝ Գ. Ճոլսէփեանն է, Սրաւոնձաձանցէն վերջ, հաւաքման խանդը պահող առաջին իր խառնուածքին հիմնական զբաղմանակներուն ներքեւ և չմտածելով երբեք զայն հակադրել օրինակ նոյնիսկ Նիպելունկենլիետուն որոնց փառքը դեռ կը վառէր իր այնքան սիրած Գերմանիայի մէջ, հզօր ու հանճարային արուեստագէտներէ իսկ պաշտպանուած) անոր մէջ տեսնեն ծանր, չքեղ գլուխ-գործոց մը երբ իրականին մէջ անկիա բոլորովին տարբեր բան մըն է։ Ըսի թէ ուր էր անոր արժէքը։ Բայց այս անցոզակի նչմարանքը չեմ նկատեր ուեղորդ։ Զայն ինծի թելադրողը գրեթէ նոյն զգացումն է որ Գ. Ճոլսէփեանին վաթսուն տարիները դեկավարած է։ Քանի քանի անդամներ իմ էջերուն վրայ եկաւ հիմնական մտածումը որ արուեստի անոր հասկացողութեան բանալին իսկ կատարյ։ Անիկա, իր հաւաքումները խանդաղատօրէն սիրած է, բայց լաւ իմացէք, մտքէն չէ անցուցած զանոնք ազգերու արուեստներուն պատասխանելու։ Անոնք մեր պայմաններուն անդրադարձ որոշադրականութեան կը մնան ևոթակայ ու մեզի համար ոչ միայն թանկագին այլեւ սիրելի։ Գ. Ճոլսէփեանի և. իրեն պէս պարկեշտ աշխատաւորներուն հաւատքը իրենց ժողովուրդէն վերածուելու չէն Իւտոպիային։ կը կրկնեմ իմ գոհունակութիւնը մեծ այս բանաւորին պարկեշտութենէն։ Ան պատասխանութեան խանդով մօտեցաւ հէքիաթին հզօր հրապոյրին, բայց պահեց անոր հանդէպ յստակ կշիռը իր միտքին։

Եթէ երբեք Գ. Ճոլսէփեանի գործէն մեր ժողովուրդին հասմայնական չնորհները, նոր բառով մը սիրական նկարագիրները չեն առանձնանար ծանր, նուաճող ու այս իսկ «մեղքիրով» խնդրականի յստակութեամբ մը, փառը մի տարածէք, մինչեւ ուսումնասիրութիւնը, սեռպութիւնը այդ նկարագիրները անգոյ, առնուազն ազկազկ, յերիւրածոյ յայտարարելու։ Չեմ ակնարկեր Սիփիւքէն առաւպող գրողներէն ոմանց մօտ պարզուած դառնա-

պին ուրացութիւններուն ուր մեր ժողովուրդը լման կ՚անարդուի, ուանց այլեւայլի։ Զեմ ակնարկեր ուրիշներու, այս անգամ բարձր իմացականութեան փառասէր հովանաւոր, որոնք իրենց ժողովուրդին ըրածը թեւերուս ամպարանքով կ՚արժէզրկեն, բայց կը մնան արուեստի կրկներեւոյթներէ պարտուած (անունդէ մէկը, Գերման երաժշտութեան թիքնիքին տիրացած, կը մերժէր կոմիտասը մեծ երաժիշտ ընդունիլ)։ կ՚ակնարկեմ մի քին մարդերու, բոլորն ալ մշակոյթներու մէջ իրենց կրթութիւնն ու արուեստի զգայարանքները իւրակերպած, որոնք այս ժողովուրդին բոլոր արժէքները կը տեսնեն այդ օտարին իսկ ճնշումին ընդմէջէն։ Անոնք արդէն չեն խօսիր մեր լեզուն։ Անոնք կը զգուշանան նոյնիսկ իրենց արեան վկայութիւններէն։ Ու իրենց զարգացումը կը տարածեն ցաւագար հանդէսներու։ Տեսեր եմ քիչ մը ամէն տեղ անոնցմէ։ Բայց այդ բոլոր դասալքութիւնները կը բացատրեմ մեր թերութիւններէն դուրս, ճակատագրական ազդակներով։ Սխալը։ Ստոյգ է որ իւրաքանչիւրդ իր հատորներուն մէջ Գ. Յովսէփեան զարմանալի կերպով իրար յիշեցնող զգայութիւններ, հոգեվիճակներ, հոգիի նկարներ ու կտորներ կը բերէք, անձանձիր փոյթով,— բոլորը հաւաքուած իբերամերձ չերջանիներէ (ժ–ժե։ դարերը)։ Ըսի թէ մարդիկ, այդ հատորներուն մէջ, կը գրեն, կը նկարեն, կը չինեն, կը դրուագեն, կը ճարտարապետեն, կը նուիրեն, կը գնեն գրեթէ նոյն ապրումներու հանդէսի մը մէջէն։ Ասիկա գնելն է հոգիս։ Այս ամէնը, վերջիվերջոյ, համազգական թելադրանքներու հետ չփոթելի, ինքզինքը պարտադրող նկարագիր մը կը դառնայ։ Գ. Յովսէփեանի ձեռագրային արտադրութիւններուն մէջ, ամէն յիշատակարան գործադրին բառեր ունի վաճիհն որուն չուքին մարմինն է դարձած արքազան մատեանը, ո՛ն որ իբրեւ անապատ մանանայ պիտի անուշցնէ հոգին զինքը բոլոր ձեւնոպներուն, Ուսուցչին որ էն քիչը «ռիեզ՚ըալոյս» է կամ «հռամիձ», Նկարողին, Կազմողին։ Իր փրկութեան խորանն է այդ կախ արդեան տապանակը։ Լա՛ւ։ Ամէն խոռվք որ, Գ. Յովսէփեանի նկարագրածներէն «օղորմիա»ը կը պաղատի իր առջեւէն անցնողէն։ Լաւ։ Ամէն տաճար, իր ողջ մնացած մասերէն, անցորդը կը հրաւիրէ լռելեայն, վերի կեանքին, վարինէն ուժի իրաւ անուշ, երբ պատարագի, հոգեցի, յիշատակի օրերը կը զարնէ զինի ու կը դառնայ հոգիի պաշար։ Լաւ։ Եւ որքան չատ արձանագրութիւնները որոնք հոգիին, այսինքն ատոր հանգիստը ապահովելու պարագը կը գերադասեն քան բոլոր երկրային վայելքները, փառքերը (խաղբակեան-

էի վրայ իր պատկառոր տեղեկագրին մէջ Ն. Ադանց այդ պիրերով յաջողած է միջնադարեան մեր դրամագիտութեան արժէքները ճշդել, ոգջունցնել դիները)։ Աստնք ամէնքը լաւ։ Հիմա կ՚ուզեմ որ անցնինք ատենցմէ անդին։ Այսինքն գործածեցէք սա հաւաքածոները (facileները) ուելի բարձր եզրակացութիւններու ի նպաստ, այս անգամ facileները իսկ խորհուրդին։ Այս գործոցութիւնը ձեզ պիտի դնէր այլապէս տպաւորիչ պատկերներու հանդէպ,

— դուք պիտի ունենայիք, Գ. Յովսէփեանի վատառկին չնորհիւ, երեք չորս հարիւր տարիներու հատակով կնանքը, անշուշտ ճեմական վիճակով, ժողովուրդի մը որ մոռցած է դրեթէ իր աչքերուն, գլխուն, հագուն վրայ սերտակալ գժոխքը (հազիւ քանի մը ակնարկութիւն դառն ժամանակներէ) խորհելու համար իր մեռելներուն։ Հիմա է որ մենք փոքրութիւնը մեծցուցինք մեռելները նախատելու տաքնան։ Վերածեցէք, յիշատակարաններէն քաղեցուցող սա պատկերը գազափարի։ Ձեր առջեւ պարզուողը ձեր ժողովուրդն է դրեթէ, այս անգամ քիչ մը իր բոլոր պարերուն վրայ, որ ապրեցաւ

մեռնելու աճուրդութիւնը, անմահութիւնը գնելու համար։ Որքան ընդարձակ տարազ, սա պոլիկ նախապատմութիւնը, որուն լոյսին մէջէն մեր պատմութեան հակայ հակատութիւնները կ՚ըլլան հասկնալի, տեսանելի։ Ալ մի նանրամտիք սա հաւատքը գտատփեակելու, մեր թշուառութիւնը գին յայտարարելու անոր։ Ողբը, անէծքը, հայհոյանքը կը զարնեն գիրենք արձակող բերաններուը։ Տեսէք մեր ներկան, այսինքն ձեր բոլոր ուժերը մի խնայէք գոյն բարեաղերու, բայց մեր անցեալը մի ներկէք մեր ներկայով։ Հակառակն էր որ պիտի ըլլար վտիտքելի, սիրելի։ Հետեւ ինձմէ միամտութիւնը անցեալին գտնելու՝ զոյն ապրելու համար։ Բայց ներկան հասկնալու մեր պարտքին վրայ չեմ կրնար մերժել մեր անցեալին լոյսը, կշիռը։ Ու մի տաք միտ կոգմէն հաւատի, երբ այդ անցեալէն կը գանէք այդքան տարբեր, քիչ՝ ձեր ապատածէն։ Ծիշատակարաններու ապրումները ձեր անցեալը չեն։ Անոնք անկէ կտորներ են միայն։ Գոցեցէք խաղաթղթեակեանը, ուշադիր կարգալէ վերջ անշուշտ, ու չանոցէք ոչ թէ վերակազմել այնքան ընդարձակ կնանքէն այնքան յատկանշական վկայութիւնից խորհուրդը, այլ մէկ բլանի բերել, այդ գործին հարիւրաւոր էջերէն ներս թռուցումը անցած հազարաւոր մարդկերը, ատենց հիմնական կիրքերը, տագնապանքը, հոգն ու ցաւերը, երազանքն ու հոգեղէն սլացքը։ Այն ատեն, առանց որ ատոր ըլլայիք մտածած, պիտի գտնէք

որ այդ բոլորին համապատասխան հանդէսն է որ կը կազմէր ձեր ժողովուրդը, յստակ ու իրաւ, օր մը ապրուած կեանքին անփոխարինելի, անվերածելի գոյութիւն ու հոգիէն ջնջմանքէն դեռ չպատած իր ազգմունքներով։ Դիւրթ մը սպասելի ամենէն ազնուական բարիքն է անա ասիկա, և իմ չափերով՝ հաւատար արտահատ բարեգործութիւններէն(*) մեզի հասանելիք խռովքին, վայելքին, խորհուրդին։ Հիմա, կը խնդրեմ որ սա փորձը գործադրէք Սիսուանցին վրայ, հասարակաց գնահատման մէջ գլուխ-գործոցը Ալիշանի պատմա-հնաբանական վաստակին, նայնքան պատկառատ ընթերցումէ մը վերջ, բայց նոյն առաջադրութեամբ, այսինքն չանդավաճ կեանքի վերակերպել մեծդի հասարակ ձեզի մատուցած թզթիղէնին խորհուրդը, իբր հանդէս մը ամենէն առաջ մարդկութեան, ասոնց հոգիներուն զանազան կերպարանքներուն, եւայլն... ի հարկէ ձեր հոգեառնութիւն մոռկլներ կամ հնդիկներ պիտի չըսուին։ Ու ձեր զգայնութեամբ սեւեռուածը

պիտի աշխատի ինքզինքը կերպագրել օրքան որ կը զօրէ հասարին ոգեկոչման ուժը այդ բանը իրագործելու։ Այն ատեն պիտի

Նշմարէք որ այդ հակայ կառոյցէն ձեր մէջ ինկած պատկերներուն, ապրումներուն փշրանքները կը մնան փշրանք, կը պահեն իրենց ցրիւ նկարագիրները, ու չեն կրկներ ամբողջական այն հանդէսը որ յստակ է ու իրաւ Խաղբակեանցով։ Կ՚ընդունիմ որ Գ. Ծովակ-փեան բանասաեղծական ոգեկոչումին հանդէպ ըլլայ ոչ միայն անատարբեր, այլեւ անտրամադիր, այսինքն իր առանձնացուցած facները, մարդկերը, նշխարները չնկատէ առիթ իր կարգին հայրենասիրական զեղումի։ Բայց պատկերացման վրայ ներկը, մշուշը, զարդեղէնը կը պարզին զարմանալի արագութեամբ։ Սիսուանցը կը գժտարինք հանդուրժել։ Ոչ գեղ գրաբարը, ոչ ալ ժամանակին խաւը կը մնան հեղինակները սա անաճութեան, հմտու-

---

(*) Թերեւս աւելորդ չէ հոս յիշեցնել որ արեւմտահայ գրականութեան Համապատկերին մէջ իմ գնահատումը խորունկ կապերով է կապուած սա տեսութեան մէջ գործող գրագէտներուն։ Այո, գէշ գրուած գործ մըն է Թլկատինցիին վաստակը։ Բայց մին մինակը կը հակակշռէ բոլոր գումարը դէպի իւսպատեցներ անուանով ծանօթ խմբակէն մեզի հասածը, բացառելով անշուշտ Ց. Պարոնեանին այլապէս անգերազանցելի ժառանգութիւնը, այս անգամ թերեւս ցարդ ծանօթ հայ գրականութենէն, կեանքը, ամենէն առաջ։ Ու չեմով անոր պատմաբանները, եթէ ասիկա հիշդ է արդի գրականութեան մը վրայ, առաւել քան հիշդ պիտի ըլլայ անցեալ գրա-

թիւն, խղճմտանք, հաւատքման մէջ ամբողջական պարկեշտութեան հաւատարը ընդունելով երկու հղինակներուն ալ վրայ։ Տևսակ մը հնամենի համ, հով, տևսակ մը ժամն կամ ճախրասլաց հայրենասիրական բոմանթիզմ որոնք կը կատարեն սա չարիքը կեանքը իրենց ենթարկելու, կեանքէն աւելի «աղտոր», «խնամուած», «բանաստեղծացած» մնգի բերելու մեր ժողովուրդին ամենէն կսկծադին, մեղամօտ, թշուառ ինչպէս հերոսական քաղաւորութեան կսկծագին տևսման։ կեանքին անմիջականութենէն, իրաւութենէն, համէն սա նիհարութիւնը (Մխիթարեան մտաւորականութեան հատարակաց բարեխառնութիւնն է հղինակը սա վիճակին ուր կեանքը նիւթ է կեանքէն դուրս յօրինուածներու, օդակառոյց ու քմածին, տևսէք այս պատապարտութեան տակ Մխիթարեան ամբողջ բանաստեղծութիւնը, նոյնիսկ պատմական ցուցիկները, գըրուած չատ հաւանաբար մարդկէն դուրս հոգևխառնութեանց յաղեցումին) անշուշտ չ'աղտարեր կեանքին հիմնական զգայարանքը ամբողջովին, ինչպէս է պարագան, օրինակ, Հայկ Դիւցազնին, բայց կ'ընէ այնպէս մը որ էջերը թևլադրեն տարբեր բաներ, դուրս՝ մեր ոչ թէ ընդոծին, այլ առօրեայ զգայութիւններէն, ճիշդ ու ճիշդ հակառակը մեր փափաքին։ Սիսուանին հերոսները մեր օրերուն հետ ոչ մէկ կապ կը պարզեն։ Խաղբակեանը հերոս չունի։ Հոն մարդերը, ապրումները մզայիգներ կը յիշեցնեն, բայց բախտովը իրաւ խեցիին։ Սիսուանին հոգեղէն տարողութիւնը հարազատ է մեր պատմիչներով մեզի հատած, այսինքն միօրինակ, վկայաբանական, ողբերգական ու հաւատքին մշուշներովը պարտածածուկ, — զգացում որ մեր պատմութեամբ զբաղող բոլոր մատենագիրները կը տպաւորէ նոյնօրինակ, ու թերևս է պատասխանատու գլխաւոր ազդակը որ մինչև այսօր չըլլայ գտնուած

կանութեանց համար մանաւանդ, որոնցմէ կը պակսին արտաքին չնորհները, գործերը պաշտպանող ձեռնի զարդեղէնը։ Ու կեանքը, նոյնիսկ առանց գրականութեան։ ծիշեցէք խորունկ, խանդաղատագին հետաքրքրութիւնը, գարերէն յառնող ամէն նչխարի որ պուտիկ մը բան ըլլար խտացուցած իր կոչտ կեղեւանքին տակ, նայուածքին՝ որ յիմար աչքէ մը, աւելի անհետեթ ճակտի մը տակ պատմէր հազար տարի մեզ կանխող մեռնագարի մը խժդուժ անդրհայեցութենէն քիչիկ մը բան։ Հնագիտութիւնը, ինքնին գիտութիւն, այդ այլանդակութիւնը գումարել չի փառասիրեր, այլ անոնց ետևէն վերակազմել, հնադարեան չափով այդ ձեւերուն մէջէն մեզ խօսիլ փորձող մարդկութիւնը գտնել, գիտնալ։

հարատաւ հայ ժողովուրդը արեւմտահայ(*) մեր դպրոցով, մինչ գիտէք թէ արեւելահայ մեր բանասէրները այդ ուղղութեամբ եղած են ուշի բախտաւոր։ Այդ մասին արդէն այս փոթին մէջ դուք ունիք լայն լուսաբանութիւն։ Հայ ժողովուրդի գիւտը հակադդե-

(*) Այս գործի ընթացքին արեւմտեան բանասիրութիւն յայտնի մէջ գրած եմ եւրոպականն այլ Զանազանութիւն մը անհրաժեշտ է սակայն Վենետիկին, Վիեննայինը որ կուգայ գերմաններէն։ Այսօր Վենետիկը անուն մըն է, անցեալին վառքով պատուաւոր (յարգանք իրենց կատարածին), բայց կը նմանի հանգչած հրաբուխի մը։ Կէս դարէ ասդին անիկա կը պարզէ աճուժէ պատիր մը։ Ոչ ոքի, ոչ ալ նախատինք։ Վիեննան որդեգրած է գերման հմտութիւնը, սպասիր, ահաւոր, բայց քիչ անգամ բախտաւոր։ Ու չմոռնալ գերման հակադդեցութիւնն ալ 1830ի իմաստասիրական յաւակնութեանց, 1900ին, երբ պատմական մեծ դպրոցները (Ռանքէ, Մոմզըն, Հեռպարտ) հակեցան հմտականին, սասյգին, հակակշռելիին։ Գերման հայագիտութիւնը մասնոգ չէր հայ կեանքին զգայարանքովը, թերեւս ազդեցութեան տակ գերման կայսերապաշտութեան որ ժողովուրդներուն ներկան կործանելու խոչ արարքը կը կարծէր գնել անոնց անցեալը ուսումնասիրելով ու կը տարբերէր ուրոնք անցեալն ու ներկան նոյն բլանին պահեցին, իրենց կայտռութիւնը կազմող ցեղերու գիտական, ազգագրական չատ լուրջ ուսումնասիրութիւններով։ Գերման հայագէտ դպրոցը հաղիւ թէ կը հետաքրքրուի հայոց պատմութեան տագնապներով։ Ու անոնցմէ սորված, անոնց ժառանգորդ վիեննան, իր Մխիթարեաններով այդ հետաքրքրութիւնը, առանց ուղիղ և գիտնալու թերեւս վերածած է լուրջ, իսոր բայց կեանքէ զուրկ մենագրութեանց հանդէսի մը։ Ազգային Մատենադարան անունին տակ հրատարակ հանուած 100է աւելի հատորներուն ուշադիր ընթերցումը մեր պատմութեան վրայ մեր ծարաւը անատակ է յագեցնելու։ Ան է ահա գերման մեհեանին բարիքը որ չարիք է մեր կշիռին մէջ։ Հայոց պատմութիւնը մեզի համար հետաքրքրութիւն չէ, այլ անհուն, արեւնատ մղձաւանջ։ Սփիւռքը, իր ընտրանիով, այդ մղձաւանջը վերակերպել կարծեց երբ արուեստի ծանր ձուեր ծորեցնց։ Իսկանին մէջ ինչ առուեստին եւ մտակոյրին պատմութիւնը սկսած է գերագոյն տագնապը կազմել հաւաքական հայ ժողովուրդին։ Մենք գիտնալուն հետապրիլ կ'ուզենք։ Գերմանները մեր պատմութիւնը ապրելու անհեթեթութիւնը, իրենց հաչոյն, չէին կրնար գործածել։ Զանոնք օրինակող վիեննացիները կը մեզապրեմ այդ ապրումէն իրենց դժգոհութեամբը։ Ֆրանսական, անգլիական, իտալական հետաքրքրութիւնները քիչ մը աւելի մօտիկն են մեր պատմական զգայարանքին։ Պատմութիւնը փրանսացիներուն համար կեանքի հանդիսարան մըն է։ Ողբացնալ Ազոնցի Ազգային Պատմութեան յառաջաբանը սոսրագրող Ռընէ կրուսէ կը պաշտպանէ տեսակէտը որուն համար կը պայքարիմ քառորդ դարէ ի վեր վիեննական դպրոցին դէմ։ Այս պայքարին սրտմտութիւնները՝ իրենց, Շահոզը հայոց պատմութիւնը պիտի ըլլար եթէ բան մը փոխուէր այդ վարդապետներուն միտքին մէջ, որոնց աշխատասիրութեան վրայ իմ հիացումը չեմ սակարկեր, բայց որոնց վերլուծանքը՝ հայ հոգիին գիւտէն, բացարձակ է։

ցուխեան արարք մը չէր ոչ Վենետիկցիներուն ոչ ալ Պոլսեցիներուն ազգագրային, բանավոր, կամ միամտօրէն անցեալապաշտ ըմբռնողութեանց դէմ։ Ու չէր անիկա թիւրու ազգայնամոլութեամբ տոգորուն քաղաքական արկածախնդրութիւն մը։ Անիկա մեր անցեալին արդար վերաբերումն էր, թերեւս խորունկ կարօտէ մղուած մը, մեր ճակատագիրը հասկնալու (*)։ Ահա զանազանում մը, տարբերացում մը որոնց ապացուցումը չեմ փորձեր։ Գ. Յակսէվիանէն հետազօտուած, վերծանուած, յուզիչ խանդավառանքով մը սեւեռուած — ապուռածը ինչպէս ազգերուխեան համար չարչարուածը — նիւթեղէնը մեզի համար ընդմիշտ չհասած, անկորուստ, մանաւանդ մեր օրերու մտահոգութեանց բաւարարութիւն բերող յաջողուածք մըն է, կարելի մատեանութիւն մը մեր ժողովուրդին, աւելի յաւակնոտ տարազով

— *Հայ զգայնութեան (**) քանի մը պարզ բայց անվերծանելի*

(*) Կը մտածեմ օտարներուն որոնց մօտ հայրենիքներու, ժողովուրդի հոգիներու գիւտը գարաւոր երկունքներ կը ներկայացնէ։ 1860ին էր որ ֆրանսացիները մտածեցին գտնել հարազատ Յիսուսան որ կար անշուշտ ե. գարէն սկսեալ բայց որուն կերպարանքը, սկզբնատիպ ու իրաւ, ապաստան էր գտած արուեստի գործերուն — մանրանկար, գաւառաբարբառ, հարտարապետական կառոյցներ, ձեռագրուեստի իրագործումներ, գիր ու վկայութիւն՝ թաղուած դիւանատուն Թլթեղէնին տակ։ Միշլէն, այդ դիւաններու փոշիին տակ փտելու մօտ ձեռագիրներու արձանագրութիւններէն, գատական ատենագրութիւններէն գտաւ Ֆրանսացիներուն Միջին Դարը։ Անգլիացիք՝ աւելի կանուխ Ռուսերը՝ 1815էն ասդին։ Գերմանները՝ կէսթեով։ Եւ սակայն անհեթեթութիւն՝ ընդունիլ որ այս երկիրները, այսինքն ասոնց պատմութիւնը չունէր գոյութիւն։ Աւելի պարկեշտ պիտի ըլլար ընդունիլ այդ պատմութիւններուն գոյութիւնը ճիշդ այնպէս, ինչպէս կար, կ'ապրէր նոյնիսկ հայոց պատմութիւնը, Զամչեանէն մինչեւ Մատաթիա Գարագաշ։ կամ Ալիշանի, Օրմանեանի Համապատումները, այսինքն կառոյցներ, ուր ատաղձը կուգար մեր պատմիչներուն էջերուն իրարու ագուցումովը (ajustement), հաստատելու կամ հերքելու համար աս ու ան կանխակալ կարծիքներ։

(**) Տարազը, Հայ զգայնութիւն, մի խոշտանգէք, անկէ բռնելի ստանալու համար համապարփակ, ուղղափառ, մանաւանդ մեր կորանքները կամ հպարտութիւնները հանգամանող, մանրորոշող տուիքներ, որոնք մեր ժողովուրդին թերութիւնները կամ չնորհները անվերծանելի կապապարներու մէջ քաքայրէին ու գառնային խորհրդանիշ։ Հոգին փորձանօթներու մէջ բանտարկելուն պիտի նմանէր նման կարգ անհեթեթութիւն մը։ Ու ասիկա, պէտք է ընդունիլ բոլոր ժողովուրդներուն համար ալ։ Բայց նոյնքան ապիմաստութիւն այդ զգայնութիւնը յայտարարել քաղաքացիական,

ձեւաւորութիւնները թելադրող։

Ես մհնուշնորհներու դրութիւն մը մտրժեր եմ մեր գրական հասարակապետութեան մէջ։ կեանքը նման է Աստուծոյ արեւին, բաշխելի բոլորին։ Գ. Ծովէփեանին չենք պիչիր նման չնորհներ։ Անոր չէ անչուչտ առաջնութիւնը մտասեսելու խորունկ իրականութիւնը հայ առուեստին եւ մշակոյթին որոնք չէին կրնար չըլլալ, ոչ ալ՝ անոր մեզայատուկ արժէքով այլամերժօրէն խանդավառ ըլլալու, այդ արուեստին կչիռը, անոր իրաւութիւնը, անկէ մեզի հասնելիք հոգեկան կորովին տարողութիւնը մեզի պատացած ըլլալու։ Հայ արուեստը մեր զոյդ նոր գրականութիւններուն թելադրիչ ազդակն էր, աւելի կամ նուազ դիտակցութեամբ դիմաւորուած։

Բայց Գ. Ծովէփեանը առաջին աչխատաւորն է մեր մէջ որ այդ արուեստին այնքան խուսափուկ, դժուար սեւեռելի մասնայատկութիւններուն մտասեսութիւնը չըլլայ վերածած բաջազանքի ու իր տրդոլ ուժը յատկացուցած է այդ մասնայատկութեանց ընդունարան, պահարան նիւթեզէնը տարփագին զգացումներով լման վաթսուն ու աւելի տարիներ տմէն տեղ հետազօտելու, գըտնելու, հաւաքելու։ Ահա արժանիք մը, պարզ բայց իրաւէն ալ իրաւ։

Անոր է դարձեալ մտահոգութիւնը մեզ պաչտպանելու սպառնացող կրկնակ վտանգներու դէմ

առնուազն վերացեալ, անհատատեսի մտայղացք։ Զգայնութիւնը առաձիգ տարազ մըն է, կ'ընդունիմ, անոր եռեւէն օրքան դիւրին համրան՝ սովորական ընդհանրացումներուն։ Զգոյչ էի իմաստասիրական յատկնոտ յօրինումներէն։ կը գոհանամ դիտել տալով որ կեանքը առնելու եւ տալու, մարդերը ընդունելու կամ մերժելու, աչխարհը — այ՝ինքն իր լաւն ու վատը — փառասիրելու կամ ուրանալու արարքները, տեւողութեան մէջ, չեն կրնար չսասնալ հասարակաց կողմեր, մեծ բաոով մը՝ նկարագիրներ։ Բայց ինչ աճպարարութիւն, ինչ չարաչահութիւն՝ այդ կողմերուն արժեւորման առեն, պարզ ինչպէս բարդ ժողովուրդներու մօտ։ Գատմութիւնն ի վար, այդ կողմերուն գնահատիչները կերմաններըը հռչակեցին պատմութեան իմաստասիրութիւն։ Ու զառածումը դէպի ստորգութիւնները մեծ ու պղտիկ ցնդերու, մեզի արժող հարիւրամեայ նոր փողոտում մը, հզօրագոյն զէնքերով։ Մինչ, աւելի համեստ, այդ կողմերը զգայնութեան կը հաւատանք գտած ըլլալ մեր հոգերուն երեսին, մեզ յուզող ապրումներուն գոյին մէջ հասունցած դրութեամբ մը չիմերու։ Ու ասիկա հռետորեալ թեմա մը չէ բարեբախտաբար։ Հարկին տակն էք իրողութիւններ հասկնալու, պիտակելու, կուտամ ձեզի երեւոյթներ, եղելութիւններ, իրարմէ մեկուկէս հաղարամեակով բաժնուած բայց մեկ ու նոյն

— վտանգեն զմեզ գերգնահատելու

և

— վտանգեն մեզ ստորգնահատելու

որոնք հաւատարապէս կախ են մեր ժողովուրդին ընտրանիին վրայ։

Ձեր պապերուն արդար, ինքնագոհ ձեռքերովը այնքան պարզ կարիքներու և այնքան գործնական հաւատալիքներու արտայայտութիւն մը իրենց բարձրացող ժամանակէն ըզկտուած բայց չկործանած կոթողները, անուչիկ ճամբաներու խաչմեւումին իրենց թեւերը տրամօրէն պարզող խաչքարերը, դամբարաններու աւերակները ընդելուզող մարմարեզէնին փշրանքներու, և ծանր, մեծահասակ ոտաններու աւերատանին վրայ էլի ոտքի պատերը կաթոդիկէներուն, խարխուլ դմբէթները օր մը գոհարակուռ մեր տաճարներուն Գ. Ցովսէփեանի հաւաքումներուն մէջ չեն ինկած, օր մը միջազգային փառքի շուկաներուն երեսին աճուրդի դրուելու Գ. Ցովսէփեան, այդ շուկաներուն մէջ մէկէ աւելի անգամներ իր ժողովուրդին իրազործումներէն խօսած է անշուշտ, բայց չէ վաճառած։ Ահա գերդնահատման վտանգին դիմաց պաշտպանութիւն մը։

Ձեր պապերէն ձեզի հասած փշրանքները, միշտ Գ. Ցովսէփեանի հաւաքումներուն, ձեր ինքնագոհ ձեռքերովը այնքան պարզ կարիքներու և այնքան գործնական հաւատալիքներու արտայայտութիւն մը իրենց բարձրացող ժամանակէն ըզկտուած բայց չկործանած կոթողները, անուչիկ ճամբաներու խաչմեւումին իրենց թեւերը տրամօրէն պարզող խաչքարերը, դամբարաններու աւերակները ընդելուզող մարմարեզէնին փշրանքները, և ծանր, մեծահասակ ոտաններու աւերատանին վրայ էլի ոտքի պատերը կաթոդիկէներուն, խարխուլ դմբէթները օր մը գոհարակուռ մեր տաճարներուն Գ. Ցովսէփեանի հաւաքումներուն մէջ չեն ինկած, օր մը միջազգային փառքի շուկաներուն երեսին աճուրդի դրուելու Գ. Ցովսէփեան, այդ շուկաներուն մէջ մէկէ աւելի անգամներ իր ժողովուրդին իրազործումներէն խօսած է անշուշտ, բայց չէ վաճառած։ Ահա գերդնահատման վտանգին դիմաց պաշտպանութիւն մը։

խորքով։ Գտէք բառ մը որուն տակ դնէք հոգին ե. զարու մեր նահատակ հոգեւորականութեան ու ան միւսներուն որոնք քսանհրորդ զարու առաջին քառորդի մէջտեղուանքը, իրենք դիրենք ողջ ողջ թաղեցին...։ Ահա պատմութեան մէջ, աւելի կամ նուազ պայծառութեամբ պարզուող հոգեհանգէս մը։ Փոխադրեցէք ձեր դիտողութեան ալաքը ուրիշ մարդի, օրինակ՝ Փարպեցիով սեւեռուած վահան Մամիկոնեանի պարսիզանական կռիւներուն և այն միւսներուն որոնք ի. զարուն մղուեցան նոյն լեռներուն վրայ, այս անգամ մեր յեղափոխական խումբերուն կողմէ։ Տասնըհինգ զարը թշնամին տեսակը, զէնքերուն որակը միայն փոխած է, անկիւս մնալով ոգիին վրայ։ Մամիկոնեան վահանին ալ արաբները կը զեղուին ամ մը կորիւններու արիւթեան վահանին ինչպէս ամ մը կրնան մարդոց սիրտին զոհաբերութիւնները, այս զարու սկիզբին, նոյն այդ լեռներու խորքերուն, կատարուներուն։ Երկու հոգեբանութիւններն ալ կռիւը կը բանան հզոր կայսրութեանց դէմ։ Այս արարքները չի բաւեր հաստատել կամ ապեղծել։ Այս գիծէ իրագործումները որքան առատ, մեր ժողովուրդի խռնարհագոյն խաւերէն ալ արտահանելի։ Սրգեօք յաւակնութիւն, նման արտայայտութիւններ մաս ընդունի

— նայ զգայնութեան, որ խմաստասիրական տարազ մը չէ ալ, այլ պատմութեամբ ապացուցուած վիճակներէն մէկուն համար պարզ հասկացող յայտարար մը։

սէֆիանի փոյթովը, դադրած են ըլլալէ ժամն բանաստեղծութեան հաստարակ տեղիք թեմաներ, ինչպէս ազատագրուած են տգեղ անտարբերութեան, չըսելու համար արհամարհանքին թիրախը կազմելէ ամէն անգամ որ օտար արուեստներու ընտելացած մեր իմաստունները կը զիջին խօսիլ անոնցմէ։ Ձեր պապերուն արուեստը իրաւ եր, երբ կ'ապրէին անոր բանուորները։ Իրաւ են անոնց փշուրները ձեզի համար որ ձեր բոլոր գիտութեան, վարկին հակառակ փշուրներն էք ձեր պապերուն։ Ձեր պապերուն միամիտ, մանկունակ, անուշիկ երազանքները մագաղաթի մը վրայ աստղանկար արձանագրող պատկերները, Գ. Ծովսէֆեանի Քարաէղին մէջ անշուշտ չեն փշուիր դէպի անծիազը Արեւմուտքը ափիբերան ձգելու հետամուտ որով և անպարկեշտ փառասիրութեան մը, բայց չեն ալ հաստարակ խաղխզուած։ Իր բոլոր հաւատքումները Գ. Ծովսէֆեան ըրած է շատ պարզ առասպատրութիւններով

— Մեր պապերուն հրիտակները փրկել կորուստէ,

— Մեր պապերուն իրագործումները հաշտեցնել անոնց ճակատագրին,

— Մեր ներկան կանչել չափի և զգաստութեան,

— Մեր ներկան ոգեղինել մեր պապերով։

Գ. Ծովսէֆեան, չքեղ համեստութեամբ մը, իր գրածները պահեց նոյնիսկ իրենները չուկան վաճառքի հանելէ։ Ուրախանէն վեր է ան, երբ այս տողերը կը գրուին։ Ու անոր հաւատքը, իր հաւատքումներուն վրայ երբեք չէ թուլցած։ Իր ըրածէն իր զգաստութիւնը, արժեւորման մէջ իր ժուժկալութիւնը, «յամենայնի» իր արմատական համեստութիւնը, գրական նկարագիրներ, ազատ գործածելու, կշռելու ձեր ուղած մարզերուն վրայ։ Եթէ բոմանթիզմը, մեր ծայրայեղութիւնները կը մնանք գուցէ պարտական մեր արեան, իրականութեան ամուր զգայարանքն ալ որ մեր ժողովուրդին քիչ անգամ պակսեցաւ ու եղաւ հզօրագոյն ազդակը անոր բազմադարեան Սփիւռքը կարելի քիչ տոյժով քալեցնելու, ուրիշներէ փոխ չենք առած։ Ան ալ կուգայ հաւանաբար արեան նոյն դրութենէն։ Անորդորանալի թեթեւամտութիւն առաջին ազդակը իր անուսր կշիռովը մեր պատմութեան հոլովոյթին վրայ, հերքել աշխատիլ, քանի որ ան մշտապէս իրաւ է մեր բոլոր դարերուն, ու իրաւ է այսօր ալ նոյն խորութեամբ։ Ու իրաւ է դարձեալ երկրորդ ազդակը, տեւողութեան նոյն չափերուն վրայ, էլի մինչեւ այսօր։

Գ. Ծովսէֆեանին խառնուածքը պայմանաւոր էր կրակով,

առաւելագոյնս ջանքերով աշխատանք, յոյսէ, զոհողութենէ։ Անոր իմացականութիւնն ալ կ'ինքին տակն է իրականութեան զգայարանքին։ Ու այս հաւատամքը մինաչեւորհ մը չէ հոս։ Նայեցէք ձեր չորս դին ու պիտի գտնէք ձեր ընտրանիին ընդդիմախոց ճակատումները հասկնալու ձեր դժուարութիւնը ձեզի ներելու։ Ու նայեցէք ձեր պատմութեան, քիչ մը աւելի ուշադիր ու լուրջ, կենալու համար մտամոլոր, բեկ, արտաւ՝ ձեր ժողովուրդին մասյլ խորհուրդին դիմաց, դուք ձեզ բացատրելու համար, երբ կը ցտասիք, հանդոյցները անոր չնորհներուն որանք դարերու պղտոտաններուն միշտ կարապետեցին մեր մեծ ժողովուրդին հէքիաթին կրակէ սիւնին նման։ Ու պարտք է մեզի որքան հաճոյք հպարտանալ մեր ժողովուրդով։ Այս տպին համն է որ կը տեղուորուն Գ. Ցովսէփեանի հարիւրաւոր մեծ ու փոքր գործերը։ Իր ժողովուրդով ամբարհատեցնելը սովետութիւն։ Գ. Ցովսէփեան տող մը չէ. տարագրած այդ մեզքով մեզաւոր։ Ցետո՞յ։

— կայ, ուշագնահատ, մեր օրերուն, ամչնա՛լը մեր ժողովուրդէն։ Ատոր չունիմ օրակարգ։

Գ.

Կ'ընդունիմ որ կանխող էջերը չեն ներկայացներ Գ. Ցովսէփեանի վաստակին լման կշիռը։ Ասիկա գործադրելի աշխատանք մըն է յաջորդ սերունդին, երբ անոր պակասները լոյսին գան ու հայ արուեստը ըլլայ գտած իր ուրուագիծը։ Իր սերունդին մէջ, հրապարակներու սերունդ մը, իր տեղը այժմէն որոշ է սակայն։ Արեւելահայ բանաստեղծներու մեծ դպրոցը առաւել քան երբեք կը ճնայ պատանէյին վրայ, Խորհրդային Հայաստանի մէջ ու կը պահէ իր լիաձայն արժանաւորութիւնը Սփիւռքին ալ քաւարաններուն։ Հակառակները համեստ մեծութիւններ են երբեմն, թերեւս իրենց սեպհական ծանրութենէն նեղաճաճած, հակած դէպի խոնարհութիւնը հողին։

Գարեգին Ցովսէփեանը մէ՞կը անոնցմէ,

— դուք ունիք պատասխանը այս հարցումին, եթէ երբեք անհրաժեշտ է որ ամէն վերլուծում չունդի համապրական տարազի մը, երբեմն՝ բառի մը։

ՎԵՐՋ

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Գործը տպագրուելուց առաջ չատ թերթեր կերպով էինք կարդացել ձեռագիրը աչքի անցնելու. մեր ծերացած աչքերի համար դիւրին չէր այդ լիովին և ուշադրութեամբ կատարել, նոյն իսկ խոշորացոյցի օգնութեան դիմելով, հնդինակի չափազանց մանրատառ գրչութեան պատճառով։ Ուստի և նախաբանի վերջաբան է գրւում հրատարակչութեան կողմից մի երկու խօսքով։

Յակոբ Օշականը մեզնից է մեր իրատեսակ գրողներից. ոչ միայն սովորական չէ նորա մտածելակերպը, ըմբռնումը կեանքի և գրականութեան մասին, այլ և գրելու եղանակը։ Նա բանաստեղծ չէ և ոչ քննադատ սովորական հասկացողութեամբ, այլ իրատեսակ բանաստեղծ և իրատեսակ քննադատ։ Կարելի է ասել նորա մտածութիւնները ու ըմբռնումները ընթանում են հակադիր ծայրերով, մի քիչ տարակերպ դէպի կեանքի և գրական երեւոյթները. երթէ բացատական է, խիստ է, և երթէ գրական, առաւել իր գնահատութիւնների մէջ։

Բայց օժտուած աստուածատուր շնորհքով և խորն ղգալու և տպրելու ունակութեամբ, իր ըմբռնման համեմատ էլ վերլուծութեան է ենթարկում երեւոյթները ու գրական երկերը և մարմնաւորում բանաստեղծական յղացքները. երկու դէպքում էլ, գրական կամ բացատական, նա յորդ է, զեղուն, երբեմն մինչ այն աստիճան, որ բառերը քիչ են գալիս նորա մտքերը լիովին արտայայտելու, ստիպում նուիրուած իր մտքերին և գրելիքներին հոգու ամբողջութեամբ, լիակատար համոզումներով և սրտով։ Դուք

կարող է՛ք համակարծիք չը լինել նորա մտքերին, վերլուծութեան եղանակին և արդիւնքին, բայց չէ՛ք կարող անտարբեր անցնել, առանց դրդիռ ստանալու նոյն իսկ ձեր տարբեր ըմբռնման մէջ։

Ս.յսպխի յատկութիւններով էլ հասկանալի է Օշականի արագ դրելու և արտագրելու կերպը. ազբուբի նման յորդ, անարգելք, երբ արդէն բացուել է ակը, երբ հոգու մէջ կատարուել է յղացքը կամ ընդհանուր դաղափարը։ Հէնց այս գործը նա դրել է երեք ամսուայ մէջ մեկ անգամից, բայց օրական մի ժամ միայն աշխատելով, որովհետեւ բժիշկները արգիլել էին աւելի աշխատել։ Եւ որ զարմանալին է, առանց սեւագրութեան ղգալի փոփոխութիւնների և ուղղութիւնների։

Եթէ այս մի քանի խօսքն ասացինք, մեր նպատակը չէ բնորոշել Օշականի դրելու կերպն ու գործը, այլ հասկանալի դարձնել մեզ այս երկի ծագման և դրելու հանգամանքները։ Սա սովորական գնահատանք չէ գրական կամ գիտական մի աշխատանքի, այլ աւելի, դրեթէ, յարգշախութիւն, և դորա համեմատ էլ վերլուծութիւն և գնդում։ Մենք չփոխուած ենք դդում մեզ, ոչ կեղծ հանճարեղութեան դիմակ առած, այլ իրական հաշուառմամբ, թէ առաւելութեամբ չէ՞ գնահատուած մեր անձն ու գործը ուրիշների համեմատութեամբ, և թէ կարող սիտի լինի՞նք մեր գործնական կեանքով և հրատարակելիք աշխատանքներով համապատասխան լինել արտայայտուած սպասելիքին։ Շփոթութիւնն աւելի է, որովհետեւ մեր անձի և գործի հետ կապուած մի աշխատութիւն է, որ հրատարակում ենք։

Փորձենք մի քանի խօսքով պարզել խնդիրը. Օշականի հետ տեսնուելու և մտքերի փոխանակութիւններ ունենալու շատ առիթներ չենք ունեցել մինչեւ անցեալ տարի. առաջին անգամ հանդիպել ենք 1935 թուին, երբ

Երուսաղէմում հիւրն էինք Տ. Թորգոմ պատրիարքի, որպէս պատուիրակ Տ. Խորէն Կաթողիկոսի և մի երկու դասակաւորութիւն ունեցանք միաբանութեան և ժողովրդի համար հայ արուեստի և մշակոյթի մասին, ապա նա երկու անգամ, երբ այցելութեան էր եկել մեզ Երուսաղէմում կամ այստեղ Անթիլիաս։ Բայց աւելի երկար տեսակցութիւններ ունեցանք անցեալ ամառ, երբ ամբողջ վեց շաբաթ Տ. Կիւրեղ պատրիարքի հիւրն էինք և մեր աշխատակիցների հետ արտաքոյ կարգի լարուած աշխատանք կատարեցինք հայ արուեստի վերաբերեալ, ձեռագիրներ ուսումնասիրելով, յիշատակարաններ արտագրելով կամ հրիւրաւոր սեւ և գունաւոր լուսանկարներ հանելով։ Օշականը երբեմն մոնում էր մեր աշխատութիւնների համար յատկացուած դահլիճը, այցելութիւնից աւելի մաքերի փոխանակութիւն կամ որոշ հարցերի պատասխան ստանալու։ Կարծում ենք, այս վեց շաբաթուայ տպաւորութիւնն էր, որ մղեց նորան այս գործը գրելու, ինչպէս յիշեցինք, յաւիշատակութեան տպաւորութեան տակ, իրրեւ ղդայուն բանաստեղծ և հայ արուեստի և մշակոյթի գնահատող և սիրահար։ Մեր աշխատակից Պ. Սիմոն Սիմոնեանից, երբ խմացանք, որ նա մտադիր է «Աբեւելահայ Բանասիրութիւն և Էջմիածին» վերնագրով մի աշխատանք կատարել, սիրով յանձն առանք հրատարակել, առանց խմանալու, թէ ամբողջ գործը մեզ պիտի նուիրուէր։ յետոյ միայն պարզուեցաւ, թէ երկու կամ երեք հատոր պիտի նուիրէր իւր ընդհանուր վերնագրով գործին։ Տարաբաղդաբար մահը խլեց նորան մեզանից։

Այս գործը մեր աչքում արժէքաւոր է ոչ այն պատճառով միայն, որ նուիրուած է մեր կեանքի և գործի գնահատութեան, այլ որ այդ առիթ արծարծում է խնդիրներ, որոնք աւելի ընդհանուր նշանակութիւն ունին։ Էջմիածինը և մեր եկեղեցականութիւնը աւելի քաղաքական քննա-

դատուԹեան՝ յաճախ ևնԹարկուած, քան դրա-
կան քննադատուԹեան։ Բայց նա կատարել է չատ կարևոր
գործ մեր գոյուԹեան հիմունքները հաստատուն և վեր-
կենդանուԹեան արմատները ի զօրու պահելու գործի մէջ։
Քչերին է յայտնի, որ մեր ազգահաւաքման գործում էջ-
միածինը հսկայական գործ է կատարել։ Նախ և Աչտարա-
կեցուն ևնք պարտական, որ Շահաբասի ձեռքով, գրեթէ,
ամայացած մեր Աբարատեան երկիրը, կրկին հայացաւ։
Մեր նոր պետականուԹեան ծագման պատմուԹեամբ զբաղ-
ուող մարդիկ, երբէք չըպէտք է մոռացուԹեան տան այս
խնդիրը։

Երկրորդ կարևորագոյն երևոյթը Ներսիսեան դըպ-
րանոցի և էջմիածնի ձեմարանի կատարած գերն է, մեր
վերազարԹնուամի մէջ։ Երկուսն էլ հիմնուած Ներսէս Աշտա-
րակեցի և Գէորգ Դ. ԿաԹողիկոսների կողմից, հովանա-
ւորուած և արգիւնաւորուած վանական հաստատներով և
նրանց կալուածներով։ Այս հաստատուԹիւնների շուրջ հաւաքուած մարդիկ, և նրանց սանները են
մեծ մասով, հայ դպրականուԹեան և հայագիտուԹեան ներ-
կայացուցիչները։ տեղը չէ մանրամասնուԹիւնների մէջ
մտնել, միայն Օշականի ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԲՈՆԱՒԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ևի
էջՄԻԱԾԻՆ վերնագիրը ցայտուն դարձնելու համար աւելացը-
նենք որ հայագիտուԹեան և հայրենագիտուԹեան ծագման և
զարգացման մէջ էջմիածինը չատ կարևոր գեր է կատա-
րել, որ գրեթէ անհետացած է մեր մտաւորականուԹեան
կողմից։ Ալիշանի Շիրակը, Այրարատն ու Սիւնիքը երևոյթ
կարևորագոյն մասով հիմնուած են էջմիածնի մատենա-
րի աշխատուԹիւնների կամ նրանց ընդած օգնուԹեան վե-
րայ։ Շահխաթունեանի, Սարգիս Եպիսկոպոս Ջալալեանի,
Ստեփանոս վարդապետ Մխիթարեանի, Ամբրոսեան Մեսրոպ
և Բարխուդարեան Մակար Եպիսկոպոսների և Գաջրերունու
ճանապարհորդական նկատողուԹիւնները, որ տպագրուեցան

Աբրահամի մէջ, նաեւ հետագայ միաբաններուն ամենէն գործերը հիմքն են ներկայ հայրենագիտութեան եւ ազգութիւնները մեր անցեալ չինարարութեան, այսինքն ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան եւ հակացողութեան։ Երեւակայութեամբ միայն, առանց գործնական փորձի դժուար է իրական գաղափար կազմել, թէ ի՞նչ անհատի դժուարութիւններն եւ աշխատանքի հետ է կապուած հարիւրաւոր չէն եւ աւերակ վանքերի արձանագրութիւններուն ընթերցումը, նկարագրութիւնը։ Ամենայն յարգանք եւ գնահատանք Վենեւակի եւ Վիեննայի Մխիթարեան մեծ աշխատաւորներուն, բայց ոչ Էջմիածնի գերի ուրացմամբ։

Հայագիտութեան կամ Բանասիրութեան համար Էջմիածնի կատարած ամենամեծ եւ հանուր հայութեան նրանգագիտութեան արժանի գործը հազարաւոր ձեռագիրներուն հաւաքումն ու պահպանութիւնն է, հայ ժողովրդի ամենամեծ ժառանգութիւնը, հարստութիւնը։ Առանց այսպիսի հաստատութեան արեւելահայ բանասիրութեան մասին երազել անգամ կարելի չէր։

Ակռաւում ենք Ց. Օշականի մահը, որ նա միայն յարուցած խնդրի հիմքը դրաւ, առանց լրացնել կարողանալու ընդհանուր վերնագրի իրագործումը։ Ցակոբ Օշականը առանց վրիպումների չէր իւր աշխատանքների մէջ, բայց նա մեծ գրագէտ էր եւ աշխատաւոր, արժանի գնահատութեան, որ նորա անախիտ գործերի հրատարակութեամբ կը կատարուի, նրանց թիւը, որքան գիտենք շատ հատորների է հասնում։ Եթէ հաստատուն իրողութիւն է, թէ երեւանի Հայ դրագէտներուն Միութիւնը որոշել է հրատարակել նորա գործերը, միայն սրտանց ողջունել կարելի է։ Ցամենայն դէպս Սփիւռքի հայութիւնն էլ անտարբեր չը պիտի մնայ դէպի այդ գործը։ Ոչ ոք կարող է կատարեալ լինել ըստ ամենայնի, ոչ անհատներ, ոչ կազմակերպութիւնները, ընդհանուր մտաւոր եւ քաղաքական շարժումները,

մխայն չը կորցնենք զգաստութեան չափն ու կշիռը, գնահատելու ամէն բանի մէջ կարեւորն ու երկրորդականը, ժամանակաւորն ու միայնները։

Ա.յսպիսի հասկացողութեամբ և տեսութեամբ է, որ յանձն առանք սիրով հրատարակելու այս գործը և մեր բաժինը բերելու Օշականի գնահատութեան։

Գ. .կ

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Հեղինակի կողմից կամ տպագրութեան ժամանակ մի քանի անուններուն և տեղերի վրիպումներ են կատարուել, որ նշանակում ենք այստեղ և յանձնարարում ընթերցողների ուշադրութեան։

ա.— եր. 17, վերջին տողի մէջ՝ Հաղբատեանքին, պէտք է լինի Հաղբակեանքին։ Նոյնը 35 երես։

բ.— եր. 20, 12րդ տող վերէն, Թեւին կարդալ Թիւին։

գ.— եր. 39, Տրդատի յունարէն արձանագրութիւնը դտնուած է ոչ Տրդատայ Թախտում, որ ներկայ Դաւնին է, այլ Ա.րտագած արեւմտեան լանջին, Դնդունեաց Հին Բասախ աւանում։ Նոյնը և եր. 146։

դ.— եր. 102, «Գեսպիտրեցի» պէտք է սրբագրել «Կերմանեցի»։

ե.— եր. 109, 19րդ տող վերէն Տրարքներով կարդալ արարքներով։

զ.— եր. 111, 12րդ տող վարէն հերոսգիրու կարդալ հերոսներու։

է.— եր. 137, 4րդ տող վերէն Վիեննայ կարդալ Վիեննա։

ը.— եր. 145, Մանօթութեան մէջ «Սեւանի ապաւէր բարձունքները» պէտք է ուղղել «Գեղարդի» Լայլն։

թ.— եր. 161, 10րդ տող վերէն կը ծաղրեր կարդալ կր ծաղրեր։

ժ.— եր. 192, 10րդ տող վարէն ըսելու կարդալ խօսելու։

ՀԱՅԿ ԳԱՐԵԳԻՆԻ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

A II 77795